

1838

9(42)
F-82

1838

30 MAY 2011

10 AUG 2006

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Գ. ԳԱՆՍԵԱՆԻ № 34.

9(42)
F-82
սյ.

Հ. Թ. ԲՈՂԷ

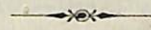

ԱՆԳԼԻՍՅԻ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՏՈՎԻՉԻ ՀԱՄԱԹՕՏԱԾ

Թարգմանեց
ՎԱՐԴԳԷՍ ԱՂԱՆԵԱՆՅ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԷԼԷՔՏՐ ՈՁԱՐԺ ՏՈՒՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7.
1909

1004
17607

06 03 2013

Հ. Թ. Բ Ո Կ Լ

XIX դարի նշանաւոր մտածողներից մինը՝ անգլիացի Հենրի Թոմաս Բոկլը ծնուել է Կենտ կոմսութեան Լի աւանում: Հայրը—Թոմաս Հենրի Բոկլը—Վոնդոնի ունեւոր վաճառականներից էր. մայրը—միստրիս Ջեմը—երիտասարդ հասակում էր ամուսնացել և քացի Հենրիից ունէր և երկու դուստր: Հենրին միակ որդին լինելով, օգտոււմ էր տան մէջ կատարեալ ազատութեամբ. նրան թոյլ չէր տրուած առանց իրաւունքի մտնել միմիայն ծնողների ննջարանը. իսկ ամբողջ ընակարանը դրուած էր նրա տրամադրութեան տակ: Երկար ժամանակ գրքի առաջ նստելուց յետոյ նա վեր էր կենում բացազանչելով՝ «Տիմա կարելի է և գծութիւն անել» և ամբողջ տունը դառնում էր նրա գծութիւնների ասպարէզ:

Դեռ տաս տարեկան չլրացած Թոմասը իւր որդուն տուեց դպրոց նախապէս համոզելով տեսչին, որ իւր որդու դէմ գործ չդրուեն այն ժամանակ Անգլիայում գործածուող ծեծը և խստութիւնը: Պայման էր դրուած նաև սովորեցնել միմիայն այն՝ ինչ կցանկանայ ինքը Հենրին:

Այս հասակից արդէն արտայայտուեց Բոկլի զարմանալի ընդունակութիւնը և մանաւանդ հրակայական յիշողութիւնը: Բայց դպրոցը անտանելի էր փոքրիկ Բոկլի մամար և մի օր, երբ նա ստացաւ մա-

տեմաթիկայի համար առաջին կարգի պարգև և, ըստ սովորութեան, տուն վերադարձաւ դափնեայ պսակը գլխին—հօր հարցին թէ՛ ինչ է ցանկանում որ նա կատարէ՛ պատասխանեց, որ կուզենար մի բան՝ այլևս դպրոց չգնալ: Եւ հայրը այդ ցանկութիւնը կատարեց: Այս ժամանակ փոքրիկ Բոկլը 13 տարեկան էր. մինչև 16—17 տարեկան հասակը նա շարունակում էր պարապել ինքն իրեն և այդ հասակում, երբ պարլամենտում և մամուլի մէջ տաք վիճաբանութիւններ էին լինում վաճառականութեան ազատութեան մասին, Բոկլը սկսեց հետաքրքրուել հասարակական կեանքով և լրագիրներ կարդալ: Այս ժամանակամիջոցին հօր ազդեցութեան տակ Հինրի Բոկլը դեռ ազատ վաճառականութեան դէմ էր և բարձր դասակարգի կողմնակից: Որդու կեանքը դուր չէր գալիս թոմասին և նա նրան գործ տուեց գրասենեակում, ուր երիտասարդը ստիպուած էր չոր ու ցամաք թուերի հետ գործ ունենալ: Ծանր էր այդ աշխատանքը մի աշխոյժ և հարցասէր երիտասարդի համար, բայց, ինչպէս ապագայում ինքը խոստովանւում էր, այդ աշխատանքը «սովորեցրեց այն անպայման ճշտութեան ու կարգապահութեան» որ անհրաժեշտ է ամեն մի գործում:

1840 թուի յունուարին վախճանուեց թոմաս Բոկլը: Հինրին այժմ բոլորովին ազատ էր իւր գործողութիւնների մէջ և նա չդանդաղեց թողնել իրեն չհետաքրքրող պաշտօնը ու դիմեց իրեն զբաւող ու զբաղեցնող աշխատանքի: Այս ժամանակամիջոցին Բոկլը մօր և քոյրերի ուղեկցութեամբ գնաց ճանապարհորդելու Եւրոպա, յաճախեց Հոլանդիան, Գերմանիան, Ալպերով անցաւ Իտալիա, բաւական երկար մնաց Հռոմում, Փլորէնցիայում և ապա Փարիզում: Այս ճանապարհորդութիւնը, որ տեւեց մէկ ու կէս տարի, մեծ

նշանակութիւն ունեցաւ Բոկլի համար. 19 լեզուի տիրապետեց այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ և այդ բոլորը նա անում էր իւր գլխաւոր նպատակի համար: Նա մտադիր էր դրել «բաղաքակրթութեան պատմութիւն», մի պատմութիւն, որ պիտի բովանդակէր իւր մէջ ամբողջ տիեզերքը իւր բազմազան ցեղերով ու երևոյթներով, բայց որ հակառակ Բոկլի ցանկութեան սահմանափակուեց միմիայն Անգլիայով: Ճանապարհորդութիւնից Բոկլը—Գեզի վկայութեամբ—վերադարձաւ բոլորովին փոխուած: Նա դառել էր ըզրիկալ և ազատ մշածող:

«Եթէ ուզում էք գտնել նոր և ինքնուրոյն բան, ուսումնասիրեցէք մանրամասնութիւնները» ասաւ դեռ Բէկհոնը և Բոկլի համար այդ դառաւ նշանաբան. ճանապարհորդութիւնից վերադառնալով, Բոկլը տասնևհինգ տարի շարունակ փոքրիկ ընդմիջումով, երբ նոր ճանապարհորդութիւն կատարեց, փակուեց զբաղարանում և ինչպէս իսկական անխոնջ մշակ աշխատեց իւր վաղեմի ցանկութիւնը իրագործելու նպատակով: Այս 15 տարուայ ընթացքում Բոկլը կարդաց աւելի քան 20,000 գիրք գիտութեան ամեն ճիւղի վերաբերեալ:

Բոկլի վրայ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան Մաքիաւիլին, Վիկոն, Մոնտեսքիօն և Կօնաւր, որոնց ազդեցութիւնը կարելի է նկատել Բոկլի պատմութեան մէջ, օր. ինչպէս Մօնտեսքիօն նոյնպէս և Բոկլը աշխատում են պատմութիւնը դարձնել ընտանի պատմութիւն, պատմական փաստերի հիման վրայ ստեղծել կեանքը և պատմական երևոյթները զեկավարող փիլիսոփայական տրակտատ:

1857 թուին հրատարակ եկաւ Բոկլը իւր աշխատութեան I հատորով— «History of civilisation in England».

Այս աշխատութիւնը առիթ եղաւ մեծ աղմուկի և վիճաբանութիւնների: Հեղինակը «նիւթի մշակութեան մէջ ցոյց է տալիս մեծ յամառութիւն, թափանցող սրամտութիւն, փիլիսոփայական տաղանդ—որոնց օգնութեամբ Բոկլը ամեն տեղ աշխատում է գտնել և որոշել ընդհանուր պատմական օրէնքներ»:

Այս աշխատութեամբ Բոկլը պատմական հետազօտութեան մէջ մտցրեց վիճակագրութիւն և քաղաքական տնտեսութեան փաստերը և իւր օրինակով ցոյց տուեց, թէ որչափ կարող է ընդարձակուել պատմաբանի աշխարհահայեացքը այդ գիտութիւններով: Ինչպէս ասինք Բոկլի նպատակն էր բնական գիտութեան և մարդկային պատմութեան մէջ եղած անդունդը ոչընչացնել և հերքել այն միտքը թէ մարդու գործողութիւնները ղեկավարում են խորհրդաւոր և նախորոշած ոյժերը: Նա փաստերի վրայ հիմնուած պնդում է, որ «մարդկանց բարոյական գործողութիւնները կամքի արդիւնք չեն, այլ արդիւնք են նախընթաց պայմանների:

1860 թուին վախճանուեց Բոկլի մայրը, որը նրա միակ ընկերն էր և Բոկլը մնաց միայնակ: Մօր մահից յետոյ նա շարունակեց աշխատել և շատ շուտով հրատարակեց իւր «պատմութեան» II հատորը, որը աւելի մեծ ժողովրդականութիւն ստեղծեց նրա հեղինակին, իսկ երրորդ հատորը նա չկարողացաւ աւարտել:

1861 թուականի օգոստոսին Բոկլը, բժշկի յամառ պահանջով ստիպուած էր դադարել աշխատելուց և կաղզուրուելու նպատակով նորից ճանապարհորդելու: Այս անգամ նա գնում էր Եգիպտոս և Պաղեստինէ, բայց նրա օրգանիզմը խիստ յոգնել էր և 1862 թուի մայիսի 29-ին նա վախճանուեց Դամասկոս քաղաքում տենդից, ուր և ամփոփուեց նրա մարմինը:

Բոկլը ամուսնացած չէ եղել:

Վ. Ա.

Հ Ա Տ Ո Ր I

Մ Ա Ս Ն I

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Երևոյթների պատահականութեան և նրանց մէջ անհրաժեշտ կապակցութեան, ազատ կամքի և նախորդման վերաբերող ուսման ծագումը.—Մարդու գործունէութիւնը բնորոշուում է նախընթաց երևոյթներով.—Թուական ապացոյցներ մարդու գործողութեան ճշտութեան:

Նախնական անկիրթ դրութեան մէջ մարդը ոչ մի գաղափար չունի ոչ իւր գործողութեան որևէ օրէնքների հետ ունեցած կապակցութեան մասին և ոչ փոխադարձ կապի և յաջորդութեան՝ արտաքին աշխարհի երևոյթների հետ: Ընդհակառակը, ամեն մի երևոյթ պատահական և անջատ է պատկերանում նրա երևակայութեան մէջ: Նման հայեացքը արտաքին աշխարհի վրայ յատուկ էր օրինակ թափառաշրջիկ ցեղերին, որոնք ապրում էին օրսօրդութեամբ և ձկնորսութեամբ և որոնց յաջողութիւնը արտայայտուում էր պատահական հետևանքով, այն է՝ քիչ թէ շատ առատ բերքով: Հողագործութեան շրջանն անցնելով, մարդը սկսում է աստիճանաբար ընդհանրացնել որոշ հասկացողութիւն երևոյթների յարատևութեան մասին: Այս ընդհանրացման նպաստում է ինչպէս հողագործական աշխատանք-

քի իրագործման, նոյնպէս և հողագործութեան արդիւնքի աճման ընթացքի ակներև միակերպ հետևողութիւնը:

Հետագայ զարգացման շրջանին մարդը ձեռք է բերում աւելի մեծ հակում դէպի վերացական մտածողութիւն և աստիճանաբար հասնում է շրջապատող աշխարհի երեւոյթների մէջ կատարուող անհրաժեշտ փոխադարձ կապակցութեան մտքի: Երբ հասարակութեան մէջ հարստութեան կուտակումը հասնում է այն աստիճանի, որ կազմում են զգալի դասակարգիւ, որոնց տրամադրութեան տակ է բաւական ազատ միջոց, այն ժամանակ վերացականացման ձգտումն ու կարողութիւնը աւելի են ուժեղանում և աւելի ուժեղ մտքերի ազդեցութեան տակ առաջ են գալիս նոր աշխարհայեցողութիւններ ազատ կամքի և նախորդման վերաբերմամբ, իբրև հետևանք նախընթաց վարդապետութիւնների— երևոյթների պատահականութեան և նրանց մէջ եղող անհրաժեշտ կապակցութեան: Նախորդման ուսուցումը կրօնական հիմք ունի և, բղխելով անհրաժեշտ կապակցութեան հասկացողութիւնից, պարունակում է նրանում, որ աշխարհի Արարիչը դեռ ստեղծագործութեան սկզբնական շրջանում նախորդեց և նախագրեց իրերի ապագայ ընթացքը բոլոր մանրամասնութիւններով: Բայց այս ուսուցումը մեր գիտութեան շրջանից դուրս գտնուելով, չի կարող ենթարկուել ոչ մի տարրալուծութեան: Կամքի ազատութեան մասին միև ուսուցումը հիմնուած է այն վերացական դրութեան վրայ, որ մարդը իրեն զգում է և գիտակցում իբրև ազատ արարած և որ նա ունի ինքնուրոյն գիտակցութիւն, որի ներշնչումները անսխալական են: Այս ուսուցումը ջախջախում է հետևեալ հիմունքներով. առաջին՝ եթէ մարդու ներքին դրութիւնը լինէր ան-

սխալական, ուրեմն չէր լինի այդ ակներև տարածայնութիւնը և յաճախ հակասութիւնները զանազան դարերի աշխարհայեցողութիւնների և ազգերի մտածելակերպի մէջ, գոյութիւն չէր ունենայ զանազան դարերում ճշմարտութեան տարրեր չափ. երկրորդ՝ մարդը չէր իւրացնի զանազան նախապաշարումներ, ինչպէս օրինակ հաւատը խաբուսիկ երևոյթների և ուրուականների գոյութեան վերաբերութեամբ: Երրորդ՝ մարդուն ոչինչ չի ապահովում, որ գիտակցութիւնը չի խաբում նրան, իսկ եթէ կայ նման ապահովութիւն, պարզ է, որ գիտակցութիւնը կախում ունի որևէ մասնաւոր ուժից և, ուրեմն, նա ազատ չէ:

Մի կողմ թողնելով բոլոր այս ուսուցումները, մենք կարող ենք միայն համաձայնուել հետևեալ դրութիւնների հետ: Մեր ամեն մի գործողութիւն հիմնուած է մի կամ մի քանի շարժառիթների վրայ: Այդ շարժառիթները միշտ պայմանաւորուած են որևէ նախընթաց փաստերով. գիտակցելով այդ ճիշտ հետևողութիւնը, մենք կարող ենք, հիմնուելով անցեալի վրայ, դատել ապագայի մասին ինչպէս նրա հետևանք, նոյնպէս, ինչպէս որոշ մարդու գործողութեան և ընդթի յաւանիշների միաւորութիւնով մենք կարող ենք նախագուշակել, թէ ինչպէս կը գործի այդ մարդը որոշ հանգամանքներում:

Այսպիսով մենք գալիս ենք այն ընդհանուր ըսկզբունքին, որ նոյնանման պատճառներ միշտ հասցնում են բոլորովին միատեսակ հետևանքների, որ մարդու գործողութիւնը բնորոշում է միմիայն անցեալով և այդ պատճառով նրանք կրում են միակերպութեան տիպարը: Իսկ որովհետև բոլոր նախընթաց փաստերը արտայայտում են կամ մարդու հոգու և կամ արտաքին բնութեան մէջ, սրանից բղխում

է, որ մարդկային պատմութեան մէջ կատարուող ամեն ինչ երկու տեսակ գործունէութեան հետեանք է՝ արտաքին երևոյթիների ազդեցութեան մեր հոգու վրայ և մեր հոգու ազդեցութեան արտաքին երևոյթիների վրայ:

Մարդու բոլոր գործողութիւնները համախմբուած են երկու դասակարգութիւնների (категория)՝ առաքինի և արատաւոր, որոնց մէջ գոյութիւն ունի խիստ մաթեմատիքական յարաբերութիւն: Մի դասակարգութեան քանակի գերակշռութիւնը համեմատական կերպով թուլացնում է միւս դասակարգութիւնը: Ամեն տեսակ փոփոխութիւն մարդու, ինչպէս վատ, նոյնպէս և լաւ գործողութիւնների մէջ կախում ունի հասարակութեան դրութեան փոփոխութիւնից, և ոչ թէ առանձին անհատների կամքից, որոնք կազմում են հասարակութիւնը:

Մարդու գործողութիւնների ճշտութիւնը մեզ շօշափելի կերպով ապացուցեց սպանութիւնների և ինքնասպանութիւնների վիճակագրութիւնը: Կարելի է ասել, որ ոչ մի ոճրագործութիւն չի կատարում այնպիսի ներքին դրդումների և արտաքին պայմանների բարդ և խճճուած կոմբինացիաներ առաջ բերելով, ինչպէս սպանութիւնը, մինչդեռ վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ սպանութիւնները կատարուած են նոյն ճշտութեամբ և դտնուած են նոյնպիսի ձիշա և միատեսակ յարաբերութիւնների մէջ ղէպի յայտնի փաստերը, ինչպէս ալիքների մակընթացութիւնը կամ տարուայ եղանակների փոփոխութիւնը: — «Ոճրագործութիւնների վերաբերմամբ», ասում է Կէտլէ, «պէտք է ընդունել, որ նոյն թուերը կրկնուած են անկասկած մնայունութեամբ մինչև անգամ այն ոճրագործութիւնների մէջ, որոնք, ըստ երևութիւն, խուսափում

են մարդու նախատեսութիւնից, ինչպէս օրինակ՝ սպանութիւններ, որոնք առհասարակ կատարուած են վէճի պատճառով, և որոնք սկսուած են բոլորովին պատահական հանգամանքներով: Բայց մենք փորձով գիտենք, որ ոչ թէ սպանութիւնների թիւը ամեն տարի համարեա նոյնն է, բայց և այն զէնքերը, որոնք ծառայում են սպանութիւնը իրագործելու, գործածուած են նոյն համեմատութեամբ (пропорция): — Կատարուող երևոյթիների մնայունութեան և միակերպութեան աւելի զարմանալի ապացոյցներ ներկայացնում են ինքնասպանութիւնները: Ոճրագործութիւնների այս դասակարգութիւնը այնչափ անշատած է կողմնակի ազդեցութիւնից և իրագործուած է այնպիսի բացասական պարագաներով, որ թուում էր թէ անհնար է այդ երևոյթը ամփոփել մի ընդհանուր սկզբունքում, մանաւանդ որ շատ յաճախ դժուար է լինում դատել ինքնասպանութիւնը սպանութիւնից, իսկ ինքնասպանութեան շատ ղէպեր մնում են անյայտ: Այնուամենայնիւ չնայելով այդ հանգամանքին, վիճակագրութիւնը անհերքելի թուերով ապացուցանում է, որ ինքնասպանութիւնները արդիւնք են հասարակութեան ներկայ դրութեան և որ միմիայն հասարակական ներկայ դրութեան պատճառով մարդկանց որոշ քանակութիւնը պիտի անպայման ինքնասպանութիւն գործէ: Այս օրէնքի ճշտութիւնն ու մնայուն լինելը ապացուցած է զանազան երկրների վերաբերմամբ:

Մեր առաջ բերած օրինակները ոճրագործութեան աշխարհից՝ հասցնում են մեզ այն եզրակացութիւնների, որ 1, ներկայ անհատի ոճրագործութիւնը հետեանք է ոչ այնքան իւր անձնական արատաւորութեան, որքան հասարակական այն դրութեան, որի մէջ նա ապրում է, և 2, մարդկանց բարոյական գործողութիւն-

ները նրանց կամքի հետևանք չեն, այլ արդիւնք նախընթաց հանգամանքների:

Նոյնպիսի միակերպութիւն, որպիսին տեղի ունի ոճրագործութիւնների մէջ, վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս և ուրիշ հասարակական երևոյթներում: Օրինակ՝ այժմ յայտնի է, որ ամուսնութիւնների քանակը գտնուում է մշտական համեմատական յարաբերութեան մէջ հացի գների և աշխատանքի վարձի աստիճանի հետ, որ առանց հասցէի ուղարկուող նամակների քանակը տատանուում է ամեն տարի համարեա միատեսակ թուերի մէջ և այլն և այլն:

Բ.

Բնութեան ազդեցութիւնը հասարակութեան կազմակերպութեան և մարդու վրայ:—Կլիմայի, սննդի, հողի և բնութեան ընդհանուր տեսարանի ազդեցութիւնը: Հարստութեան կուտակում և մատակարարում: Իրլանդիայի, Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, միջին Ամերիկայի, Մեքսիկայի և Պերուի օրինակները: Բնական օրէնքների ազդեցութիւնը Բրազիլիայում: Բնութեան ընդհանուր տեսարանի ազդեցութիւնը երևակայութեան և մտքի վրայ: Երևակայութիւնը գրգռող բնական երևոյթներ: Ոչ-եւրոպական քաղաքակրթութեան ազդուելը երևակայութիւնից և եւրոպական քաղաքակրթութիւնից.—մտքի ազդեցութիւնը: Հնդկաստանի, Յունաստանի և միջին Ամերիկայի օրինակները:

Ուսումնասիրելով բնութեան ամենազօրեղ ազդեցութիւնները մարդկութեան վրայ, մենք կգտնենք, որ նրանք կազմում են չորս դասակարգութիւններ: Կլի-

մայ, սնունդ, հող և բնութեան ամբողջական արտայայտութիւն կամ այն երևոյթների միաւորումը, որոնք մեր հինգ զգայարանների միջոցով և գլխաւորապէս տեսութեան ազդում են մեր երևակայութեան վրայ և ծառայում են իրրև ցեղերի զանազան մտածելակերպի պատճառ:—Մինչև անգամ թեթև դիտելով հեշտ է նկատել, որ կլիման, սնունդը և հողը գտնուում են անհրաժեշտ և անընդհատ յարաբերութեան մէջ:

Մարդկութեան վրայ այդ նախնական բնական ազդեցութեան հետևանքն է հարստութեան կուտակումը և պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ հարստութեան կուտակումը բոլորովին անկիրթ ցեղերի մէջ պայմանաւորուում էր միմիայն երկրի բնական յատկութիւններով: Մինչև Ֆիզիքական աշխատանքը չէր թեթևանում մտաւոր ոյժերով, հարստութեան զարգացումը կախում ունէր մի կողմից աշխատանքի կանոնաւորութիւնից և եռանդից, միւս կողմից բնութեան առատութիւնից: Այս երկու պատճառներն էլ իւր հերթին ենթակայ են ֆիզիքական օրէնքներին: Աշխատանքով ստացուող արդիւնքները քանակով և որակով կախումն ունին երկրի բերրիութիւնից: Եռանդը և աշխատանքի կանոնաւորութիւնը ենթակայ են կլիմայի ազդեցութեան: Ապացոյցն այն է, որ շատ տաք օդը մարդու կազմուածքի վրայ ազդում է թուլացնող կերպով, իսկ շատ սառը կլիմայում, ինչպէս օրինակ բարձր հիւսիսում, եռանդի և աշխատանքի կանոնաւորութեան արգելք է լինում կլիմայի սուղ լինելը և լոյսի անբաւարարութիւնը, ինչու և բանուոր դասակարգերը զանազանուում են անկանոնութեամբ և բնոյթի փոփոխականութեամբ:

Այդ առթիւ խրատական օրինակներ են ներկա-

յացնում չորս երկիր, մինչև հակադրութիւն, զանազան կառավարչական եղանակներով, օրէնքներով, հաւատով և սովորոյթներով. Շւեցիան և Նորվէգիան մի կողմից և Սպանիան ու Փորթուգալիան միւս կողմից: Կլիմայի ազդեցութիւնը այդ երկրներում արտայայտում է համարեա նոյն չափով և բոլորովին նման արդիւնքով: Երկրագործական աշխատանքը այդ երկրներում համարեա բոլորովին անկարելի է՝ հիւսիսային երկրներում խափանւում է ձմեռուայ սառնութիւնից և օրուայ կարծատութիւնից, իսկ հարաւային երկրներում խիստ կիզիչ տաքութիւնից և օդի երաշտութիւնից: Այս ընդհանուր ազդեցութեան հետևանքն է այդ չորս երկրների բնակչութեան յատուկ բնոյթի անհաստատութիւնը և յամառութիւնը: Առհասարակ, ինչպէս վերը ասինք, հարստութեան կուտակումը հասարակական զարգացման առաջին աստիճանին կախումն ունի բացառապէս հողից և կլիմայից: Ահա մի քանի պատմական ապացոյցներ:

Ասիայում քաղաքակրթութիւնը ծագեց և զարգանում էր այն շերտում, որը տարբերւում էր առանձին բերրութեամբ: Այդ մեծ շերտը տարածւում է փոքր ընդմիջումներով հարաւային Չինաստանի սրբելիան մասից մինչև Փոքր Ասիայի արևմտեան եզերքները, Փիւնիկէն, Պաղեստինէն: Իսկ այդ շրջանից դուրս, դէպի հիւսիս, միշտ թափառում էին անկիրթ և վայրենի ցեղեր: Յայտնի է նաև, որ մոնղոլական և թաթարական հրոսակները, թողնելով անբերրի անապատները, զանազան ժամանակներում հիմնեցին մեծ միապետութիւններ Չինաստանում, Հնդկաստանում և Պարսկաստանում. միապետութիւններ, որոնք տարբերում էին որոշ քաղաքակրթութիւնով:

Հարաւային Ասիայի պտղաբեր հովիտները նոյն-

պէս մշակուած էին բարբարոս ցեղերով, որոնք ստեղծեցին իրենց համար որոշ քաղաքական նիստ ու կաց և մինչև անգամ ազգային գրականութիւն:

Արարները թողնելով իրենց անբերրի հայրենիքը, ուր նրանք երկար ժամանակ ապրում էին անկիրթ թափառական վիճակի մէջ, նուաճեցին Պարսկաստանը, Սպանիայի լաւագոյն մասը, համարեա ամբողջ Հնդկաստանը և հզօր պետութիւնների հիմնադիրները դառնալով, քաղաքներ էին շինում, դպրոցներ և զբաղարաններ բաց անում, Նեղոս ջրերով ոռոգուող նեղ հովիտը եգիպտական քաղաքակրթութեան որրանը զարձաւ, մինչդեռ դրացի ընդարձակ և աւազուտ անապատում միշտ թափառում էին վայրենի ցեղեր: Այսպիսով հողի ազդեցութիւնը առանձին կերպով արտայայտւում էր հին աշխարհի քաղաքակրթութեան ծագման և զարգացման մէջ: Եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ, ընդհակառակը, ամենաուժեղ դերը պատկանում է կլիմային: Երկու զանազան քաղաքակրթութեան պատճառների տարբերութիւնը ակնհերև է: Ասիայում և Աֆրիկէում քաղաքակրթութիւնը զարգանում էր հարստութիւնների ազդեցութեամբ, որոնք կուտակւում էին առատ հունձից: Իսկ Եւրոպայում քաղաքակրթութեան զարգացման նպաստում էր եռանդ և աշխատանքի կանոնաւորութիւն պահպանող միջակ կլիման:

Բայց որովհետև փորձը և նմանութիւնը ապացուցանում են, որ եռանդը կամ մարդու ոյժերի միաւորումը ընդունակ է մշտական զարգացման և միևնոյն ժամանակ անսպառ է, մինչդեռ բնութեան ոյժերը սահմանափակ են և սպառուող, բնական է, որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը արտայայտեց աւելի մեծ ընդունակութիւն դէպի յառաջադիմութիւն քան հինը:—

1004
1760

Յոյց տալով դանազան միջոցներ, որոնցով հողը և կլիման ազդում են հարստութեան կուտակման վերայ, մենք պիտի անցնենք այն հարցին, թէ այդ հարստութիւնները ինչպէս են մատակարարում դանազան դասակարգերի մէջ: Հարստութեան կուտակման համաձայն հասարակութեան մէջ առաջ է գալիս երեք դասակարգ. մինը աշխատող և այն թուով գերագոյն և դարգացմամբ յառաջադիմող. միւսը չաշխատող, ունեցած նիւթական առատութեան շնորհիւ: Օգտուելով ընեցած հարստութիւնից, մտաւոր զարգացման առաւելութիւնով, այս դասակարգի մարդիկ հանդիսանում են գործի ձեռնարկողները, որը կատարում են առաջին դասակարգի մարդիկ. գործի ձեռնարկողները ստանում են վարձատրութիւն, որը կոչւում է օգուտ, իսկ գործաւորները — աշխատավարձ: Վերջապէս երրորդ դասակարգը փող է մատակարարում գործի ձեռնարկողներին, որի համար ստանում են օգուտի մի մասը: Այսպիսով ստացւում է տնտեսական շրջադարձութեան երեք տարր՝ աշխատավարձ, օգուտ և սոկոս: Որովհետեւ աշխատավարձը աշխատանքի գինն է, պարզ է որ նրա քանակը որոշւում է աշխատանքի առաջարկի քանակով—այն է՝ եթէ աշխատանքի առաջարկը աւելի է պահանջից, աշխատանքի գինը ընկնում է և ընդհակառակը եթէ պահանջը աւելի է, աշխատանքի գինը բարձրանում է: Ուրիշ խօսքով, աշխատավարձի հարցը բնակչութեան հարց է և այդ պատճառով մենք պէտք է քննենք այն բնական պատճառները, որոնք բնակչութեան խիստ աճելուն նպաստելով, առաջ են բերում աշխատանքի մեծ առաջարկ և դրանով աշխատավարձի ընկած գինը յարատե դարձնում: Ամեն տեղ աշխատաւոր բնակչութեան աճելու վրայ ամենամեծ ազդեցութիւն ունի երրորդ բնական

գործօս—սնունդը: Որքան առատ և էժան է սնունդը երկրում, այնքան աւելի են աճում բնակիչները, այնքան աւելի պակաս է աշխատավարձի միջին սակագինը, որը ինչպէս ասինք, կախում ունի աշխատանքի առաջարկութեան քանակից:

Սնունդը մարդու կազմուածքի մէջ երկու դեր է կատարում. նա մատակարարում է կենսական տաքութիւն և լրացնում է հիւսուածքների անընդհատ կորուստը: Առաջին նպատակի համար պահանջւում են այսպէս կոչուած առանց բորակածի նիւթեր, որ պարունակում են առաւելապէս կենսական յօրինուածի, իսկ երկրորդ նպատակի համար, ընդհակառակը, գործ են ածւում բորակածին պարունակող նիւթեր, որ գտնւում են բուսական արտադրութիւնների մէջ:

Տաք կլիմայում կենսական տաքութիւնը աւելի հեշտ է պահպանւում. այդ պատճառով մարդը այնտեղ գործ է ածում աւելի պակաս բորակածին չպարունակող սնունդ քան սառը կլիմայում: Նոյնպէս միջակ երկրներում մարդը պահանջւում է աւելի պակաս բորակածին պարունակող սնունդ, որովհետեւ մարմնական շարժողութիւնների պակասութեան պատճառով հիւսուածքների նիւթի կորուստը կատարւում է ոչ այնքան արագ: Պարզ է, որ տաք երկրներում, ուր պակաս սնունդ է գործածւում, բնակչութեան աճելը պիտի աւելի արագ կատարուի քան սառը երկրներում, որովհետեւ տաք երկրում կերակուր աւելի մեծ քանակութեամբ է գտնւում, քան սառը երկրում: Իսկ ընդհակառակը, որքան երկիրը սառն է, այնքան սնունդի մէջ, որ գործ է ածում բնակչութիւնը, աւելի աճխածին պիտի պարունակուի և, իրօք, փորձը ցոյց է տալիս որ բնութի երկրների բնակիչները մեծ քանակութեամբ ձկան ձարպ և իւղ են գործածում, մինչդեռ արևա-

դարձային տաք երկրներում... մարդիկ բացառապէս սննդում են պտուղներով, բրնձով և ուրիշ բուսական մթերքներով: Մեծ քանակութեամբ ածխածին պարունակող սնունդը աւելի քիչ է քան բուսական սնունդը և այդպիսի սնունդ ձեռք բերելն էլ շատ դժուար է և մինչև անգամ վտանգաւոր: Այս պատճառով սառը երկրների բնակիչները, որոնք ստիպուած են շատ սնունդ ստանալ, և տաք երկրներից աւելի թանկ արժողութեամբ, արդէն իրենց զարգացման առաջին աստիճանի վրայ աւելի համարձակ և ձեռնարկող են քան ուրիշ ազգեր, որոնք սնունդը ձեռք են բերում աւելի հեշտ և առանց կռուի: Վերը ասածների ընդհանուր եզրակացութիւնը հետեւեալն է՝ աշխատավարձի քանակը որոշուած է բնակչութեան քանակով: Բնակչութեան քանակը կապ ունի սնունդի քանակից: Կեանք պահպանելու անհրաժեշտ սնունդը սառը երկրներում աւելի պակաս է քան տաք երկրներում, իսկ այդ պահանջը սառը երկրում շատ աւելի է: պարզ կերպով շոշափած եզրակացութիւնները ամփոփուած են հետեւեալ կերպով՝ տաք երկրներում աշխատավարձը ձգտում է դէպի նուազելը: սառը երկրներում—բարձրանալը:

Այս մեծ սկզբունքը ճշտուած է պատմութեան ընդհանուր բնթացքով: Հին աշխարհի բոլոր քաղաքակրթութիւնները Ասիայի, Աֆրիկէի, Ամերիկայի, ծագեցին տաք երկրներում և պայմանաւորուած էին աշխատավարձի ցածր սակագինը և բանուոր դասակարգի չքաւոր դրութիւնը: Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, ընդհակառակը, ծագեց սառը կլիմայում և այդ պատճառով Եւրոպայում աշխատավարձը աւելի բարձր էր և հարստութեան մատակարարումը կատարուած էր աւելի կանոնաւոր կերպով, քան այն երկրներում, ուր սնունդի առատութիւնը օժանդակուած էր բնակչութեան խիտ-

ածելուն: Թւում է թէ միակ այդ օրէնքից բացառութիւն կազմում է Իսլանդիան, բայց նա, ընդհակառակը, ծառայում է իբրև զարմանալի ապացոյց այդ օրէնքի ճշտութեան: Յայտնի է որ Իսլանդիայում բանուոր դասակարգը սննդում է գետնախնձորով, որ այնտեղ բանում է շատ առատ:

Հողի մի ակրը տնկած գետնախնձորով կարող է անդել երկու անգամ աւելի ժողովուրդ քան նոյն չափ հողը ցանած ցորենով: Այդ պատճառով Իսլանդիայի բնակչութիւնը երկու անգամ աւելի պիտի աճէր քան այն ժողովուրդը, որ սննդում է ցորենով: Եւ իսկապէս նկատուած է, որ մինչև այն ժամանակ գետնախնձորի հիւանդութիւնների և արտաքսուելու պատճառով, երբ հանգամանքները փոխուեցին, Իսլանդիայի բնակչութիւնը աճում էր միջին թուով տարեկան 30/0, ինչպէս Անգլիայում աճում էր 1 1/2 0/0: Բնակչութեան շատանալը առաջ բերեց մեծ աշխատանքի առաջարկ և այդ հանգամանքը իջեցրեց աշխատավարձի չափը մինչև չնչին գին, օրինակ, մինչև չորս պենս օրական:—Հետևող դատողութիւնները ցոյց կ'տան, որ աշխատավարձի մշտական նուազութեամբ հարստութեան մատակարարումը անհաւասար է, որ հարստութեան մատակարարութեան անհաւասարութիւնից առաջ է գալիս քաղաքական և հասարակական տիրապետութեան անհաւասարութիւն և որ ինչպէս Փիզիքական նոյնպէս և բարոյական աշխարհը գտնուելով փոխադարձ յարաբերութեան մէջ, ենթակայ են որոշ օրէնքների: Հին աշխարհից բերենք մի քանի օրինակներ: Վերը ասուած պատճառների հիման վրայ տաք կլիմայով յայտնի Հնդկաստանի բնակչութիւնը պէտք է բուսական սնունդը գերադասէր կենդանական աշխարհի արտադրութիւններից: Տաքութեան բարձր աստիճանը

Թուլացնում էր մարդու մէջ ժիր աշխատանքի եռանդը և նրա համար անհրաժեշտ սնունդ էր դարձնում այն-ինչ առատ էր ստացւում և որը աւելի փոքր քանակի մէջ պարունակում էր առատ սնունդ: Ամենահին ժամանակներից Հնդկաստանի սովորական սնունդն էր բրինձը, ամենասնդարարը ցորեններից և միջին Թուրքի մէկին 60 աճող: Ներկայումս բրինձը այնտեղ փոխարինուած է ուրիշ հացային բերքով, որ կոչւում է լաշի: Բայց ոչ մտի սնունդով, որը, ինչպէս վերը ասինք, չի համապատասխանում այն կլիմային:

Կլիմայի և սնունդի մատնացոյց արած առանձնայատկութիւնները բնականաբար առաջ բերին բընակչութեան արագ աճում և պատրաստակաժութեան խիստ մեծ առաջարկ, որպիսի պատճառով և առաջ եկաւ հարստութեան մատակարարութեան անկանոնութիւն: Իեռ ամենահին ժամանակները, 2000—3000 տարի առաջ, պատմութիւնը Հնդկաստանում յիշատակում է հրէշային-հարուստ դասակարգերի շարքում ժողովրդի ահագին բազմութիւն ընկղմած սոսկալի աղքատութեան մէջ: Բացի դրանից դրամագլխի ներկայացուցիչները միևնոյն ժամանակ հասարակական և քաղաքական իրաւունքի ներկայացուցիչ էին, երբ բնակչութեան ամենամեծ մասը մտում էր նախատելի ուսմական վիճակի մէջ:

Մի որոշ երկրում աշխատավարձի քանակը որոշուում է հետևեալ կերպով. որովհետև հարստութիւնը բաղկացած է հետևեալ տարրերից՝ աշխատավարձից, տարեկան եկամուտից, օգուտից և շահից, և որովհետև տուկոսը, առհասարակ, լաւագոյն չափն է օգուտի, պարզ է, որ տուկոսի և տարեկան եկամուտի բարձր չափի ժամանակ աշխատավարձը պիտի ցածր լինի: Հնդկաստանում տարեկան եկամուտը և տուկոսը միշտ շատ

բարձր են եղել: «Մենուի օրէնք»-ների մէջ, որ կազմած է 900 տարի Քրիստոսից առաջ, տուկոսի minimum-ը որոշած է 15⁰/₁₀, իսկ maximum-ը 60⁰/₁₀: դեռ 1860 թուին տուկոսի չափը Հնդկաստանում տատանում էր 36-ից մինչև 60⁰/₁₀: Ինչ վերաբերում է տարեկան եկամտի, դր:հողագործը վճարում է հողից օգուտելու համար, Հնդկաստանում օրինական ամենաքիչ զինը հաւասար է տարեկան եկամտի կէսին, երբ Անգլիայում և Շոտլանդիայում նոյն եկամուտը հաւասար է տարեկան եկամտի մի քառորդին: Փրանսիայում մօտ 1/8, իսկ Ամերիկայում նա աւելի պակաս է և մինչև անգամ մէ քանի շրջաններում գոյութիւն ունեն միայն որոշ չափով: Ուրիշ խօսքով՝ աշխատաւորի վարձատրութիւնը Հնդկաստանում համեմատելով բարձր դասակարգերի վարձատրութեան հետ՝ համարեա ոչինչ բան է: Աշխատավարձի քչութեամբ պայմանաւորւում է մասսայի աղքատութիւնը և իրերի ներկայ դրութիւնը մի կողմից և բարձր դասակարգերի հարստութիւնն ու իրաւունքը միւս կողմից: Դասակարգային կարգերի հետևանք ուսմութիւնը բնական էր Հնդկաստանի բնակչութեան մեծագոյն մասի համար: Այս երեւոյթը ընդհանուր է բոլոր արևադարձային երկրներում: Ամեն տեղ տաք կլիման արտադրում է առատ սնունդ, որի հետևանքն է նախ հարստութիւնների և ապա՝ քաղաքական և հասարակական իրաւունքի անկանոն մատակարարում:

Այս երկրների բնակչութեան մէջ մի դասակարգի պատկանում էին իշխանութեան ու տիրապետութեան բոլոր իրաւունքներն ու առաւելութիւնները, իսկ միւս մեծամասնութեան վիճակում էր հլու հպատակութեան պարտականութիւնները: Բոլոր պետական բարեփոխութիւնները և յեղաշրջումները պայմա-

նաւորում էին միմիայն բարձր դասակարգերի շահերով: Բայց անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ այս ցեղերի տառապանքները կապ ունէին աւելի շատ բրնտութեան քան մարդկանց կամքից:—Եգիպտոսի բնակչութիւնը նոյնպէս որոշ քաղաքակրթութեան հասաւ, շնորհիւ երկրի բարեյաջող բնական հանգամանքների, որոնք նպաստում էին հարստութեան կուտակման և մտաւոր աշխատանքի զարգացման, ինչպէս Եգիպտոսում, նոյնպէս և Հնդկաստանում երկրի պտղաբերութիւնը և տաք կլիման առաջ բերին նոյն օրէնքները և նոյն հետեանքների հասցրին՝ արժանութեան և մթերքի առատութեան, աշխատանքի մեծ առաջարկի, հարստութեան և իշխանութեան անհաւասար մատակարարութեան և այլն: Ասիական սովորական սնունդ՝ բրնձին Աֆրիկէում համապատասխանում է արմաւը: Արմաւենին, որը պատահում է ամենուրեք Տիգրիս գետից մինչև Ատլանդեան ովկիանոսը, Արաբիայում և համարեա ամբողջ Աֆրիկէում հասարակածից հիւսիս խիստ պտղաբեր է և մատակարարում է ամենօրեայ հարուստ սնունդ միլիոնաւոր մարդկանց և կենդանիներին: Բնական երկու գործոնների ազդեցութիւնը՝ կլիմայի և հողի, առանձին կերպով նկատելի է Եգիպտոսի ամենապտղաբեր մասում՝ Սահիլ կամ Տիվալիդ, ուր մնացել են արուեստի և դիտութեան նշանաւոր կոթողներ՝ Թէբէի աւերակները, Կարնակէս, Լիւկսոր Իենգեր և Էգֆու: Սահիլում իբրև սնունդ գործ են ածում մի բոյս, որ կոչւում է՝ դգուրա. այս բոյսը այնքան արագ է աճում, որ մի հատիկը տալիս է 240: Եթէ Աֆրիկէում առհասարակ տաք կլիման նպաստում էր բնակչութեան աճելուն, հողի աղքատութիւնը արգելում էր այդ աճման: Իսկ Եգիպտոսում և կլիման և

հողը ամենանպաստաւոր դերն էին խաղում նախ՝ բրնակիչներին առատ և էժան ապրելու միջոց տալով և, ճերմորդ՝ պահանջներով նրա պահանջը. օրինակ, Եգիպտոսից կարող էին կրել ամենաէժան թեթև շոր, իսկ չունեւորների օրդիք ման էին գալիս բոլորովին մերկ:

Դիոդորոս Միցիլիացին, որ 1900 տարի առաջ էր ապրում Եգիպտոսում, ասում է՝ որ մանկան դաստիարակութիւնը մինչև դեռահասութիւն արժէր այնտեղ ոչ աւելի քան 20 դահեկան (69 սանթիմ): Նոյն պատճառներով Եգիպտոսը ուրիշ երկրներից աւելի խիտ էր բնակուած: Հերոդոտոսի վկայութեամբ Ամազիսի թագաւորութեան ժամանակ Եգիպտոսում կար 20,000 քաղաք. իսկ մինչև այդ դոյութիւն ունէր 18,000 քաղաք: Հասկանալի է, որ Ֆիզիքական ազդեցութիւնների քաղաքական և բարոյական հետեանքները Եգիպտոսում նոյնն էին ինչպիսին որ նկատեցինք Հնդկաստանում: Ժողովուրդը բաժանուած էր փակակեաց դասակարգութիւնների. ստորին դասակարգութիւնը չարքաշ կեանք էր վարում ռամկական դրութեան մէջ: Կուսակալները նրանց աշխատանքով կառուցանում էին զիթխարի և անօգուտ շինութիւններ. բարձր դասակարգերի վատնելուն և հաճոյքներին վերջ չկար: Իբրև օրինակ ոյժի և դրամի անասելի վատնելուն ծառայում են հետեւեալ փաստերը՝ Ելէփանդիսէից Սաիս 2000 մարդ երեք տարուայ ընթացքում քար էին կրում. Սև ծովի նեղուցը 120,000 մարդու կեանք արժեցաւ. մի բուրգ կառուցանելու համար 20 տարուայ ընթացքում աշխատում էին 360,000 մարդ: Նոր երկրի հին քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչների շարքում առաջնութիւնը պատկանում է Մեք-

սիկաին և Պերուին, որոնց մասին կան բաւական ճիշտ պատմական տեղեկութիւններ:

Ամերիկայում, ինչպէս Ասիայում և Աֆրիկէում, բոլոր քաղաքակրթութիւններն սկիզբ առան տաք երկրներում: Բայց Ամերիկայի մասին անհրաժեշտ է պարզել և մի ֆիզիքական ազդեցութիւն, որի մասին այստեղ դեռ չի յիշուում: Յայտնի է, որ բացի այլ հանգամանքներից հողի պտղաբերութիւնը բնորոշում են՝ տաքութիւնն ու խոնավութիւնը: Ինչ վերաբերում է երկրորդ տարրի՝ խոնավութեանը, բոլոր մեծ գետերը գտնուում են ցամաքի արևելեան կողմը, իսկ ձախ կողմը ոչ մինը չկայ: Գէթ յայտնի է, որ ոչ հիւսիսային, ոչ հարաւային Ամերիկայում ոչ մի գետ չի թափուում մեծ ովկիանոսը: Ապա, տաքութեան վերաբերմամբ, հիւսիսային Ամերիկայում նկատուած է հետեւեալ երևոյթը. երբ խոնավութիւնը յատուկ է միայն արևելեան կողմին, տաքութիւնը գերակշռում է արևմտեան կողմը: Այս անհասկանալի երևոյթը տարօրինակ ազդեցութիւն էր անում Ամերիկայի հին քաղաքակրթութեան վրայ, որովհետև Մեքսիկայից հիւսիս գտնուող երկրներին մի կողմը պակասում էր տաքութիւնը, իսկ միւս կողմը ուռողւմը և այս պատճառով նրանք չէին միաւորում իրենց մէջ պտղաբերութեան առաջնակարգ պայմանները, ուրեմն հարըստութեան կուտակումը այնտեղ գանդաղում էր և միևնոյն ժամանակ բնակիչների զարգացումը չէր կարող հասնել մինչև անգամ այն աստիճանի, որպիսի աստիճանի վրայ մենք նկատում ենք Հնդկաստանը և Եգիպտոսը: Մեքսիկայում, ընդհակառակը, երկու հանգամանքներ միանում էին՝ և ուռողւմը և ջերմութիւնը, այն պատճառով, որ նա գտնուում է երկրի նեղ շերտի վրայ, որ վերջանում է Պանամայի պարանոցով և մտ-

է հասարակածին: Իսկ որովհետև Ամերիկայի ամեն մի երկրին պակասում էր մի որևէ հանգամանք, այդ պատճառով, բնական է, որ հիւսիսային Ամերիկային քաղաքակրթութիւնը պիտի կենդրոնանար Մեքսիկայում: Ինչ վերաբերում է հարաւային Ամերիկային, այնտեղ տիրապետում է նկարագրածի հակառակ օրէնքը: Այն է՝ հասարակածից դէպի հիւսիս արևելեան եզերքը արևմտեանից սառն է, դէպի հարաւ ընդհակառակը, արևելեան եզրը արևմտեանից տաք է: Ապա հարաւային Ամերիկային վերագրելով գետերի համակարգութեան մասին վերասպաճը, մենք տեսնում ենք, որ այնտեղ տիրապետում է ջերմութեան և խոնավութեան այն փոխադարձ յարաբերութիւնը, որպիսին չկայ հիւսիսային Ամերիկայում, և այդ պատճառով հարաւային Ամերիկայի արևելեան մասը և մանաւանդ հարաւային Բրազիլիան տարբերում է այնպիսի շոշափելի պտղաբերութեամբ, որպիսին մենք չենք գտնում մինչև անգամ Հիւսիսային Ամերիկայի երկրներում, որոնք գտնուում են համապատասխան լայնութեան շրջանում:

Հարաւային Ամերիկայում գործում է և երրորդ գործօնը, այսպէս կոչուած յարաշունչ հողմերը, որոնք փչում են անընդհատ մերթ հիւսիս-արևելքից, մերթ հարաւ-արևելքից: Այս երևոյթը բացատրուում է հետեւեալ կերպով. սառը օդը, միշտ ձգտում է բևեռներից դէպի հասարակած և առաջ է բերում հիւսիսային և հարաւային քամիներ համապատասխան կիսագնդերում: Երկրի շարժուելով, որ կատարում է արևմուտքից արևելք, այդ քամիները շեղւում են իրենց բնական հոսանքից և այդ պատճառով հասարակածի մօտ, ուր երկրի շարժուելուն արագութիւնը ամենաբարձր է, բևեռներից եկող օդի հոսանքը արտաքին ազդեցու-

Թիւնների գրգմամբ ուրիշ ուղղութիւն է ստանում և կազմում է այն արևելեան հոսանքները, որոնք յարաշունչ հողմեր են կոչուում: Յարաշունչ հողմերը, անցնելով Ատլանդեան ովկիանոսը և դիմելով դէպի հարաւային Ամերիկայի արևելեան ափերը, ժողովում և բերում են ջրային գոլորշիներ, որոնք, պարբերաբար խտանալով անձրևային ամպերի, իրենց ամբողջ հեղանիւթը. թողնում են Բրազիլիայի հողի վրայ, որովհետև նրանց ընթացքը արգելում են հսկայական Անդերը: Իբրև հետևանք այդ առատ ոռոգութեան միշտ եղել է խիստ բազմազան, գեղեցիկ և վեհ բուսականութիւն, որը ծառայում էր իբրև պաստան ամեն տեսակ կենդանիներին և Բրազիլիան դարձնում էր մի տեսակ դիւթական աշխարհ: Իսկ միև կողմից այս խիստ առատ բնութիւնը արգելաոխի էր հանդիսանում մարդկային գործունէութեան: Բրազիլիայի լեռներն ու գետերը իրենց անմերձենալիութեամբ ու մեծութեամբ արգելում են ուղիղ հաղորդակցութեան ճանապարհներ շինել: հողագործութիւնը համարեա անկարելի է անանցանելի անտառների և մեծաքանակ միջատների պատճառով, որոնցից վերջինները ոչնչացնում են ցանքսը և հունձը: Մի խօսքով որչափ առատ և մեծ են երկրի բնական առատութիւնները, նոյնչափ նրանք իրենց անմատչելիութեամբ չեն համապատասխանում հասարակութեան նպատակներին: Այս պատճառով պատմութիւնը չգիտէ ոչ մի հետք Բրազիլիայի քաղաքակրթութեան և մինչև անգամ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, որ տեղափոխուած էր Բրազիլիայի ափերը, մինչև օրս չի թափանցել բուն երկիր: Այս հրաշագեղ երկրի հետ համեմատած Մեքսիկան և Պերուն, որոնք աւելի պակաս ծաւալով բնական հարստութիւն ունէին, գտնուած էին աւելի բարեյաջող հանգամանք:

ներում: Այս երկրներում, ինչպէս Աօհայում, ամենագործածական սնունդն է մայժը (maize), որը, ինչպէս ասում են, ամերիկական ծագում ունի: Մեքսիկայում նա տալիս է անասելի բերք՝ 400 և մինչև անգամ 800. Մայժից յետոյ գալիս է գետնախնձորը, ինչպէս տեսանք այնչափ նպաստող Իրլանդիայի բնակչութեան աճելուն:

Մեքսիկայում և Պերունում, վերջապէս, անասելի առատութեամբ տարածուած է բանանը. բաւական է ասել որ բանանը գետնախնձորից 44 անգամ և ցորենից 133 անգամ աւելի՞ պտղաբեր է: Հենց այստեղից էլ սկսում է գանազան աշխարհամասերի քաղաքակրթութեան նմանութիւնը.— Մեքսիկայի ու Պերուի մի կողմից և Հնդկաստանի ու Եգիպտոսի միւս կողմից: Այս բոլոր երկրներում մենք տեսնում ենք բնակչութեան դասակարգային (կաստային) բաժանումը՝ բարձր և ստորին դասեր, ուժեղի բռնապետութիւնը թոյլի վրայ, հարուստների շքեղութիւնն ու վատումը, աղքատների ընկճուած վիճակը և ստրկութիւնը և հարստութեան ու իշխանութեան այլանդակ ու անկանոն մատակարարութեան ուրիշ նման հետևանքները: Պերունում, օրինակ, բոլոր տուրքերը ընկնում էին ցածր դասակարգերի վրայ: Ժողովուրդը զրկուած էր ոչ թէ միայն տեղափոխուելու ազատութիւնից, այլ մինչև անգամ զգեստը փոխելու իրաւունքից: Մեքսիկայի սովորոյթների համաձայն որդին պիտի պարապէր նոյն արուեստով, ինչով պարապում էր նրա հայրը: Մտաւոր յետամնացութիւնը նկատուում էր ամեն ինչում, սկսած հնամուտութիւնից և մինչև կրօնական պաշտամունք. բարձր դասակարգերի շոյալութեան և ոյժի անօգուտ գործադրութեան մասին կարելի է դատել նորանով, որ Մեքսիկայի պալատի շենութիւնը կլանեց 200, 000 մարդու ոյժ, իսկ Պերուինը—20,000 մարդու Բոլոր հին քաղաքա-

կրթութիւնների ընդհանուր եզրափակումն այն է, որ նրանք չէին բովանդակում իրենց մէջ ոչ մի բարեյայտող հանգամանք ժողովրդի մեծամասնութեան համար և այդ պատճառով անդառնալի կերպով պիտի խորտակուէին որևէ արտաքին ոյժի խառնուելով.— մանրամասնօրէն քննելով երեք Ֆիդիքական գործօնների ազդեցութիւնը՝ կլիմայի, հողի և սննդի, Եւրոպայից տուրս գտնուող երկրների վրայ, մենք այժմ կանգ պիտի առնենք մի չորրորդ գործօնի վրայ, որը վերը կոչուած է բնութեան ամբողջական արտայայտութիւն կամ բնութեան ընդհանուր տեսք: Ճիշտ նոյնպէս, ինչպէս կլիման, հողը և սնունդը պայմանաւորում են հաստութեան կուտակումն ու մատակարարումը, բնութեան ընդհանուր տեսքը ազդում է մտքի կուտակման ու մատակարարութեան վրայ: Գործօնների միաւորութիւնը, որ մենք ընդհանրացնում ենք բնութեան ընդհանուր տեսք անուան տակ, բաժանուած է երկու խմբի, որոնցից մինը ազդում է բացառապէս երեւակայութեան իսկ միւրը մտքի պարզ սրամաբանական դործունէութեան վրայ: Այնտեղ, ուր բնութիւնը վեհ է և անմերձենալի, մարդու մէջ առաջ է գալի հպատակութեան և անհատական կամքի անզօրութեան ըմբոսնողութիւնը: Իսկ այնտեղ, ուր բնութեան ոյժերը թոյլ են և սահմանափակ, մարդը ընդհակառակն ըմբռնում է իւր անհատական գերադասութիւնը արտաքին աշխարհի վերաբերմամբ և իրապէս ստորադրում է այդ ոյժերը իւր անհատական կամքի, մինևոյն ժամանակ հետախուզելով բնական երևոյթները և ընդհանրացնելով նրանց կառավարող օրէնքները: Արտաքին գործողութիւնների ազդեցութիւնը երեւակայութեան վրայ նկատելի է միմիայն սկզբնական քաղաքակրթութեան մէջ. յայտնի է օրինակ, որ բոլոր բնական երևոյթներից ամե-

նահանգին երկրաշարժն է, որը սպառնում է ոչնչացնել ինչպէս մարդու աշխատանքի արդիւնքը, նոյնպէս և նրա անձը: Եւ մենք իրօք տեսնում ենք, որ այդ երևոյթը ազդում է ամենաքայքայող կերպով մարդու հոգութեան վրայ: Պերսուում, օրինակ, ուր երկրաշարժներ լինում են բաւական յաճախ, բնակչութիւնը տարբերում է երկրեղածութեամբ և անհանգիստ ոգով ու կոպիտ սնապաշտութեամբ: Հրաբլխային բնոյթ ունեցող Իտալիայում և Պիրենէյի թիրակղզու վրայ, խիստ տարածուած սնապաշտութիւնը ստեղծեց ուժեղ հոգևորականութիւն և մինչև անգամ այլանդակեց քրիստոնէութեան էութիւնը: Բացի դրանից գրգռուած երեւակայութիւնը ուժեղ կերպով ազդում է արուեստների վրայ, իսկ միտքը ազդում է միմիայն գիտութեան զարգացման վրայ:

Այս տարբերութիւնը պայացուցանում է բազմաթիւ փաստերով: Իտալիան և Սպանիան նշանաւորագոյն քանդակագործների հայրենիքն են, զրականութիւնը Սպանիայում և Իտալիայում վերին աստիճանի բանաստեղծական է և այլն և այլն: Վերջապէս, զանազան բարբարոս ցեղերի պատմական կենցաղավարութիւնը ցոյց է տալիս, որ զրգռուած երեւակայութեան և սնապաշտութեան ճնշման տակ նրանք հասան մինչև բնական երևոյթների աստուածացնելուն: Բայց երկրաշարժների, բուքերի, կատաղի վայրենիների և ուրիշ նման արտաքին երևոյթների հետ միասին մարդու երեւակայութեան վրայ նոյնպէս ուժեղ կերպով է ազդում և հակառողջական կլիմայի ազդեցութիւնը: Համարեա բոլոր եղանակներին նկատուած է, որ վտանգաւոր համաճարակ հիւանդութիւնների երեւալը քաջալերում էր սնապաշտութիւնը և մարդկանց ներշնչում էր աստուածային զայրոյթի

կամ պարտի միտքը: Որպէս զի աւելի պարզ երևակայինք երկու զանազան ազդեցութիւնները հետևանքները երևակայութեան և մտքի վրայ հին և եւրոպական քաղաքակրթութիւնների մէջ, մենք առաջ կբերենք զանազան ազգերի գրականութեան, կրօնի և արուեստի համադասարութիւնը: Հնդկաստանի գրականութիւնը միմիայն երևակայութեան տիրապետութեան արդիւնք էր: Այս գրականութեան բոլոր ճիւղերը բովանդակում էին մի ընդհանուր բանաստեղծական ձևի մէջ. մինչև անգամ քերականութիւնը, մաթեմատիկան, աշխարհագրութիւնը, բժշկականութիւնը, օրէնքները, պատմութիւնը և բնագանցութիւնը կազմում էին մի տեսակ պոէմ: Արձակ ձևը բոլորովին չէր գործածւում: Մտածողութեան ամբողջ շրջանը առաջ էր գալի անցեալի աստուածացումից, նախնական առաքինութիւնից և զանազան երևակայական (գերբնական) փաստերից, ինչպէս օրինակ՝ մարդկանց չափազանց երկարակեցութիւնից (միլիոնաւոր տարիներ ապրող) «Մենուի օրէնք»-ի գիւտից 2,000,000,000 տարի առաջ և ուրիշներից: Մինչդեռ Հնդկաստանում բնութիւնը ըմբռնում է հսկայ և անոնի չափով ու ձևով) եւրոպական աշխարհ՝ Յունաստանում նրա ոյժերը սահմանափակ են և թրյլ: Այդ պատճառով այս երկրներում բնութիւնը զանազան կերպով է ազդում ցեղերի բնոյթի վրայ. եթէ Հնդկաստանի բնութիւնը առաջ է բերում մարդու մէջ երկիւղ—Յունաստանում ընդհակառակը, բնութիւնը հաւատ է ներշնչում: Ահա թէ ինչու հնդկական աստուածները ներկայացրած են զարհուրելի ձևերով, երբ յունական աստուածները այլակերպում են մարդկային ոգու և իրականութեան զանազան արտայայտութիւնները: Ուրիշ խօսքով, եթէ հնդկացիք իրենց աստուածներին յատկացնում

էին ամեն տեսակ երևակայական յատկութիւններ, որոնք երկիւղ էին ներշնչում մարդու և հեռացնում նրան մինչև անսահման հեռաւորութիւն, յոյները ընդհակառակ իրենց աստուածներին մօտեցնում էին մարդուն և դրանով բարձրացնում էին նրանց յատկութիւնները արտաքին աշխարհից: Վերջին օրինակ: Հնախուզական դիւտերը միջին Ամերիկայում ցոյց տուին, որ այնտեղ հաւատը հիմնած էր անսահման սարսափի վրայ: Աստուածները՝ զուրկ էին ամեն տեսակ մարդկային յատկութիւններից, տաճարները աչքի էին ընկնում հոյակապութեամբ, որոնք ներշնչում էին ահ և պատկառանք: Այսպիսով այնտեղ նոյնպէս արտայայտւում էր նոյն սկզբունքների իրագործումը: Տաք երկրի վտանգները զարգացնում էին աւելի անսահմանութեան, իսկ եւրոպական քաղաքակրթութեան ապահովութիւնը — սահմանականի խտացումը:

Գ.

Հոգու օրէնքները իմանալու համար գործածուող բնագանցութեան եղանակի գնահատութիւնը:

Նախ քան հետախուզութեան շարունակելը, անհրաժեշտ է որոշել բնագանցութեան եղանակի էութիւնն ու նշանակութիւնը, որ երկար ժամանակ ուրիշ եղանակներից գերադասուելով գործ էր անում մարդկային մտքի պատմութեան մէջ:

Նախընթաց գլուխներում բաւական պարզուած էր հին և նոր աշխարհի քաղաքակրթութիւնների մէջ եղած էական դանազանութիւնը, որ բովանդակում էր նրա մէջ, թէ եւրոպայից դուրս երկրներում բնութիւնը հպատակեցնում է մարդու, իսկ եւրոպա-

յում, ընդհակառակը, մարդը հպատակեցնում է ընտ-
 թիւնը: Այս մեծ օրէնքը անհրաժեշտ է ի նկատի ու-
 նենալ ամեն մի քաղաքակրթութիւնն ուսումնասիրե-
 լիս: Միայն այն քաղաքակրթութիւնն է ընդունակ
 զարգանալու, որը արդիւնք է մարդկային մտքի տի-
 րապետութեան բնական ոյժերի վրայ: Եւրոպական
 ցեղերի զարգացումը պայմանաւորուում էր հէնց այդ
 հիմնական պատճառով: Մարդկային եռանդի հսկայա-
 կան յաջողութիւնները Եւրոպայում արտայայտուում է
 անթիւ փաստերով. անբեր հողերը դարձրած են պլու-
 դաբեր, ծովային ոռոգումներին վերջ է դրուած, գի-
 շատիչ թռչունները ոչնչացրած են, միջնադարեան սոս-
 կալի հիւանդութիւնները՝ ժանտախտն ու բորոտութիւնը
 անհետացան և այլն: Բացի դրանից, մենք տեսնում
 ենք, որ բնական ոյժերը մնում են անշարժ, իսկ
 մարդկային ոգին շարունակում է անընդհատ յառա-
 ջադիմել և ազատուել արտաքին երևոյթների ճնշու-
 մից: Այսպիսի մեծ նշանակութիւն տալով մարդկային
 ոգու տիրապետութեան արտաքին աշխարհի վրայ, մենք,
 բնականաբար, պիտի ուսումնասիրենք այդ ոգու օ-
 րէնքները: Բնագանցութեան եղանակը համարուում է
 իբրև մի միջոց այդ օրէնքները գտնելու և այդ պատ-
 ճառով այդ օրէնքը մենք պէտք է ենթարկենք քնն-
 նական գնահատութեան: Բնագանցների հիմնական
 սկզբունքը պարունակուում է նրա մէջ, որ մի մարդու
 ներքին գործունէութիւնը դիտելով կարելի է ուսումն-
 ասիրել մարդկային ոգու դրութիւնը, առհասարակ:
 Այդ դիտողութիւնը կատարուում է երկու ուղղութեամբ.
 ոմանք սկսում են գաղափարներից, իսկ ոմանք զգա-
 ցողութիւնից: Առաջինները կոչւում են իդէալական-
 ներ, իսկ միւսները զգայապաշտներ: Այս պատճառով
 բնագանց ութիւնը զարգանում է երկու զանազան ու

ղիով, որոնք բերում են զանազան եզրակացութեան:
 Օրինակ՝ իդէալականների կարծիքով տարածութեան
 գաղափարը պարզ արդիւնք է մտքի և ոչ զգացողու-
 թեան, որովհետև զգայարանների միջոցով մենք իմա-
 նում ենք միմիայն սահմանականը և պատահականը,
 իսկ տարածութիւնը՝ անսահման է և անհրաժեշտ:
 Մարդը չի կարող երևակայել տարածութեան սահմանը
 և նոյն ժամանակ չի կարող երևակայել այն իբրև գո-
 յութիւն չունեցող: Զգայապաշտներն, ընդհակառակը,
 պնդում են, որ տարածութեան գաղափարը զգայողու-
 թիւնների արդիւնք է, որոնք առաջ են բերում իրերը,
 միմեանց յարաբերութեան մէջ որոշ դրութեամբ դասա-
 ւորուած: Երկու դպրոցների եզրակացութիւնների մասն
 տարածայնութիւններ կարելի է առաջ բերել մեծ թուով:
 Մինչդեռ իդէալականները գտնում են, որ անհրաժեշտ
 և պատահական ճշմարտութիւնները բղխում են զանա-
 զան աղբիւրներից, զգայապաշտները վերագրում են
 նրանց մի աղբիւրի: Իդէալականները պնդում են, որ
 բոլոր մարդկանց յատուկ են բարօրութեան, ճշմար-
 տութեան և գեղեցկի նոյն գաղափարները. զգայա-
 պաշտներն ասում են, որ այս գաղափարները տարբեր
 են, որովհետև նրանք բղխում են զգացողութիւններից,
 որոնք ամեն մի անհատի համար տարբեր են: Այսպի-
 սով բնագանցական եղանակը գործադրուում է երկու
 հակառակ բանակներում, որոնք տարրախուզութեան
 շատ սահմանափակ—պարզ վերացական—միջոցներ ու-
 նին: Այդ պատճառով բնագանցականները, չնայելով
 իրենց եռանդուն և դարաւոր աշխատութեան, ոչ մի
 շօշափելի արդիւնք չտուին: Պարզ է, որ բնագանցու-
 թիւնը առաջ էր ընթանում սխալ ուղիով, որը պարզ-
 ւում է գիտութեան ժամանակակից հետախուզութեան
 եղանակով, որ պարունակուում է նրա մէջ թէ՛ ամեն մի

օրէնք ստացուում է արտաքին երևոյթներէ զիտողութեան միաւորութեան շնորհիւ, որից վստահուում են բոլոր պատահական տատանումները:

Դ.

Ոգու օրէնքներ՝ բարոյական և մտաւոր.—Նրանց զանազան ազդեցութիւնը հասարակութեան վրայ.— Բարոյական ճշմարտութիւնների անշարժութիւնը և մտաւորի յառաջադիմութիւնը.— Գիտութեան զարգացումը նպաստում է կրօնական հալածանքների և ռազմական ոգու նուազելուն:—Երեք միջոց, որոնցով գիտութեան զարգացումը թուլացրեց ռազմական ոգին՝ վառօդի գիւտ, քաղաքական տնտեսութեան զիւտեր և շոգիի գործադրութիւնը հալորդակցութեան մէջ:

Այս ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտ է ղեկավարուել պատմական եղանակով, որը, հակառակ բնազանցականի, հնարաւորութիւն է տալիս ուսումնասիրել հոգեկան օրէնքները ոչ միայն այնպէս, ինչպէս նրանք արտայայտուում են անհատի մէջ, այլ և այնպէս, ինչպէս նրանք արտայայտուում են ամբողջ մարդկութեան գործունէութեան մէջ:

Այդ երկու եղանակների տարբերութիւնը բաւական պարզուում է հետեւեալ օրինակով. երկար ժամանակ գիտութեան մէջ բաց էր մնում արական ծնունդների թուի դէպի իգականը եղած յարաբերութեան հարցը. ենթադրուում էր, որ այդ ծնունդների թուերը բաւականաչափ հաւասար են. բայց պահանջուում էր որոշել թէ արական կամ իգական ծնունդների ճիշտութիւն է ներկայացնում աւելին: Այս խնդիրը լուծելու շատ էին աշխատում և բնազննողները և բնազանցները: Առաջիններն ասում էին, որ, ուսումնասիրելով առանձին օրգանիզմները և այն օրէնքները, որոնք ղեկա-

վարում են ծնողների կապակցութիւնը, մենք կորուշենք սեռի համեմատութիւնը, որովհետև այդ համեմատութիւնը արդիւնք է այդ կապակցութեան: Բնազանցներն իրանց կողմից պնդում էին, որ ուսումնասիրելով անհատի հոգեկան վիճակը, մենք իմանում ենք այն օրէնքները, որոնք ղեկավարում են նրանց շարժողութիւնները, իսկ դա հնարաւորութիւն է տալիս մեզ գուշակել մարդկային ցեղի ընթացքը, որը կազմուում է անհատական ընթացքից: Չնայելով այս բոլոր ենթադրութիւններին, բնազննողները և բնազանցները չէին չարին այդ հարցը լուծելու. մինչդեռ պատմական եղանակը հասցրեց մեզ փնտրուող ճշմարտութեան: Ծնունդների թուի հասարակ ցուցակագրութեամբ գտնուած է, որ 20 աղջկայ հանդէպ ծնւում է 21 տղայ և որ այս արական ծնունդների գերակշռութիւնը օրէնք է բոլոր երկրների համար. առանց բացառութեան: Գնահատելով մեր ընդունած եղանակը, մենք էլի պիտի բնենք, թէ ինչպէս, այն եղանակը գործադրելով, աւելի հեշտ է բանալ հոգու օրէնքները: Հասարակութեան զարգացումը երկու տեսակ է՝ բարոյական և մտաւոր: Յառաջադիմութիւնը հնարաւոր է միայն այն դէպքում, եթէ գիտութեան և բարոյականութեան երկու տարրերը հաւասարակշռուում են իրենց զարգացումով: Որքան աւելի սերտ են միաւորուած նրանք, այնքան աւելի ներդաշնակութեամբ են գործում: Այստեղից առաջ է գալիս մի կարևոր հարց՝ այդ տարրերից որին է պատկանում առաջնակարգ դերը ցեղերի մտաւոր զարգացման մէջ: Առհասարակ գիտութեան ներկայ զարգացման աստիճանին, դժուար է ասել, թէ մարդու մտաւոր ու բարոյական կարողութեան մէջ գոյութիւն ունի անընդհատ զարգացում, կամ թէ զարգացած երկրում ծնուած

մանուկը տարբերում է աւելի մեծ ընդունակութեամբ, քան բարբարոս, վայրի երկրում ծնուածը: Ընդհակառակը, դրական կերպով յայտնի է, որ հասարակութեան մտաւոր և բարոյական զարգացմամբ է պայմանաւորուում միմիայն այն բարելաւումը, որով արտայայտուում և զարգանում է մարդու ընդունակութիւնը: Ամբողջ մարդկութեան վերաբերմամբ այստեղից ստացուում է հետեւեալ նկարկացութիւնը. մարդկանց բարոյական և մտաւոր զարգացումը կախումն ունի այն բարոյական և մտաւոր հասկացողութիւնից, որ տիրապետում է նրանց ժամանակ: Ներկայ հասարակութեան մէջ կարելի է նկատել մտաւոր և բարոյական միջին մակերևոյթ, որի վրայ կանգնած են բազմաթիւ մարդիկ և որ ներկայացնում է մարդկանց զարգացման մէջ արտայայտուող մի քանի բացառիկ շեղումներ, որոնք բարձր են կանգնում նորանից և կամ ստոր մնում: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ մակերևոյթը շարունակ փոփոխուում է և երբէք նման չէ լինում ոչ միայն երկու նման երկրներում, այլ և երկու յաջորդող սերնդների մէջ: Ակներև է, որ հանգամանքներն էլ, որոնք որոշում են այդ մակերևոյթը, չափազանց փոփոխական են: Այժմ, եթէ վերցնենք ցեղերի առանձին բարոյական զարգացումը և նրան վերադրենք մեր ստացած սկզբունքը, դիւրութեամբ կհամոզուենք, որ ոչինչ այնքան անհաստատ և անկայուն չէ, ինչպէս բարոյական սկզբունքը: Ուրիշներին բարիք անել, ներանց օգտի համար զոհել սեպհական ցանկութիւնները, սիրել մերձաւորին ինչպէս իւր անձը, ներել թշնամիներին, կրքերը սանձել, ծնողներին յարգել, պատուել և նրանց, ում իշխանութիւնն է հաւատացած,

սրա մէջ բովանդակուում է բարոյականութեան հիմնական սկզբունքը: Բայց այդ սկզբունքները յայտնի են արդէն հազարաւոր տարիներ առաջ և աստուածաբաններն ու բարոյագէտները ոչինչ չեն աւելացրել դրան: Ինչ վերաբերում է մտաւոր զարգացման, դրա և բարոյական զարգացման մէջ գոյութիւն ունի անագին տարբերութիւն: Մինչդեռ բարոյական սկզբունքները միշտ անշարժ մնացին, մտաւորները շարունակ յառաջադիմում էին, փոփոխուում, բարդուում և առաջ էին բերում նորերը, որոնք ստեղծում էին ամբողջ գիտութիւններ, հին մտածողներին ըլորոյովին անյայտ: Այնպիսով հասարակութեան բարոյական զարգացման մակերևոյթը մնալով անշարժ, քաղաքակրթութեան շարժողութեան մէջ չի կարող խաղալ այն դերը, որ պատկանում է մտաւոր տարրին: Մտաւոր սկզբունքը ոչ միայն աւելի յառաջադիմող է քան բարոյականը, այլև տալիս է աւելի դրական արդիւնքներ: Ամեն ինչ, որ ձեռք է բերում մտքով, խնամքով է պահուում, դիւրահասկանալի ձև է տրուում, բացատրուում է մասնագիտօրէն և շօշափելի ձև ստանալով դառնում է մարդկութեան սեպհականութիւն: Բարոյական գործերն, ընդհակառակը, խիստ անհոու են, պատահական և աւելի անյարմար ուրիշին հաղորդուելու: Մարդասիրութեան արդիւնքներն, օրինակ, կրում են տեղական բնոյթ, յայտնի են մարդկանց փոքր շրջանին և այդ պատճառով շուտով են անցնում: Մինչև անգամ կազմակերպուած բարեգործական ընկերութիւնները, շեղուելով իրանց ուղղակի նպատակից, իբրև հետևանք գեղծումների և ուրիշ պատճառների քայքայուում են և անհետանում: Ապա մենք տեսնում ենք, որ այստեղ, ուր բարոյական ձգտումները գերիշխում են մտաւորականին, աւե-

լի մեծ վնաս են բերում քան օգուտ: Որքան տգէտն աւելի շերմեռանդ է և անկեղծ խոստովանում է բարոյական սկզբունքները, այնքան նա աւելի վտանգաւոր է և վնասակար հասարակութեան համար, մանաւանդ եթէ նա իշխանութիւն ունի մարդկանց վրայ: Այս ապացուցում է պատմական և կրօնական հալածանքներով: Բոլոր նշանաւոր հալածողներն անկասկած աչքի էին ընկնում իրանց անպայման բարոյականութեամբ՝ և մաքուր ձգտումներով, իսկ ընդհակառակը, հակառակ բնօրինակ մարդիկ զուրկ էին ամեն տեսակ մոլեռանդ ձգտումներից. օրինակ քրիստոնէութեան թշնամի հեթանոս Հովմուտ մենք տեսնում ենք, որ Կոմմոտի և Հելլիօհարալի նման փշայած կայսրներ ամենևին հոգ չէին տանում նոր կրօնի մասին, ընդհակառակը շերմեռանդ, ամենաազնիւ և աներկիւղ կայսրները՝ Մարկոս Աւրելիոս և Յուլիանոսը, քրիստոնէութեան շերմեռանդ հալածողներ էին: Նոյնը տեսնում ենք մենք քրիստոնեայ Սպանիայում: Հաւատի կատաղի քարոզիչների և անձնուրաց մարտիրոսների այդ երկրում ժողովրդի կրօնական զգացմունքը, հոգևորականութիւնից խրախուսուած, ծնեց խստագոյն մոլեռանդութիւն և աղանդի պարբերական հալածանք, որ արդէն պարտք համարուեց, իսկ այս ողբալի մարդատեացութեան իբրև նեցուկ առաջ հկաւ հզօրագոյն հաւատաքննութիւնը: Այն ինչ դժուար է կասկածել իսպանական հոգևորականութեան—բոլոր կրօնական հալածանքների այդ զօրեղ գործիքի—ձգտումների և ցանկութիւնների վեհութեան մասին: Այսպիսով բարոյականութիւնը միացած տգիտութեան և իշխանութեան հետ առաջ էր բերում միայն մի չարիք, որ ժառանգական և պարբերական չդառաւ միմիայն գիտութեան յառաջադիմութեան շնորհիւ: Պատմութիւնը

համոզում է մեզ, որ իսկապէս մտաւոր զարգացումը դադարեցնում էր կրօնական հալածանքները, որոնց վնասը չափուում էր ոչ այնքան անհատական գոհարութիւններով, որքան նրանց առաջ բերած՝ մարդկանց բնութեան և հասարակական կարծիքի սնբարոյականացումով: Բարոյական սկզբունքի և մտաւոր շարժման ազդեցութեան մէջ եղած տարբերութիւնը առանձին կերպով արտայայտուում է ռազմական ոգու և զինւորական դասի բնոյթի փոփոխութեան պատճառներն ուսումնասիրելիս: Բարոյագէտները միշտ քարոզում էին, որ պաշտպանողական պատերազմը արդարացի է, իսկ յարձակողականը անարդար: Այս երկու սկզբունքը նոյնպէս լաւ էին արտայայտուած, նոյնպէս լաւ հասկացուած և ընդունուած բոլոր միջին դարերում, երբ մի շաբաթ չէր անցնում առանց պատերազմի, ինչպէս և այժմ երբ պատերազմները շատ հազուադէրս են: Ակնբեր է, որ պատերազմների պարբերաբար նուազելը կախում չունէր բարոյական սկզբունքի անշարժութիւնից: Ընդհակառակը, մտաւոր շարժումը աւելի ու աւելի դանդաղեցնում էր և պակասեցնում ռազմական ոգու զարգացումը: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ նախնական ցեղերի զինւորականները և նրանց քաջութիւնները առաջին տեղն էին բռնում: Ժողովրդների աստիճանական զարգացմամբ մտաւոր աշխատանքը առաջ է բերում հասարակական գործունէութեան նոր ասպարէզ և աւելի ու աւելի յետ է մղում պատերազմական աշխատանքը, այնպէս որ զարգացած ժողովրդները մասնակցում են պատերազմների միմիայն բացառիկ հանգամանքներում. իբրև օրինակ կարող է ծառայել Սևաստոպոլի պատերազմը: Երբ ուրիշ զարգացած պետութիւնների մէջ գոյութիւն ունէր խաղաղ հաստատուն յարաբերութիւն, այս պատե-

րազմը ծագեց այն ժամանակուայ երկու անգարգացած պետութիւնների մէջ՝ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի. իսկ երկու թշնամի պետութիւններ՝ Անգլիան և Ֆրանսիան, միացան ընդհանուր գործում և սուրը պարզեցին ոչ անձնական նպատակների համար, այլ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը պաշտպանելու նպատակով: Ռուսաստանը ի հարկէ չէր կարելի դատապարտել անբարոյականութեան և թերահաւատութեան մէջ. այս կողմից նա թերևս շատ առաւելութիւններ ունէր ուրիշ պետութիւնների հանդէպ. բայց նրա նուաճողական ձգտումները առաջ եկան նրա փառասիրութիւնից և զարգացման թերութիւնից, որոնք գերակշռում էին ռազմական ձգտումներով: Անգլիական ժողովրդի բնոյթը իսկ և իսկ ցոյց է տալիս, որ մտաւոր զարգացումը պարբերաբար ոչնչացնում էր նրա ռազմական հակումները: Ներկայումս ամեն մի անգլիացի իր պարտքն է համարում իր որդոց որևիցէ մտաւոր, արդիւնաբերական կամ արհեստաւորական պարապմունք տալ, միայն քիչ թէ շատ անընդունակ մարդիկ են մտնում զինուորական ծառայութիւն և կամ հոգևոր կոչման մէջ: Պարզ է, որ մտաւոր զարգացումը պակասեցնում է ոչ միայն պատերազմական հակումները, այլ և զինուորական դասի նշանակութիւնն և ընդունակութիւնները: Այս կարելի է ապացուցանել պատմական տեսակէտով: Հնում զինուորական դասը կազմում էր հասարակութեան ոչ միայն ամենազարգացած դուռը, այլ և իւր մէջ ունէր մեծ մտածողներ՝ Սոլոն, Թեմիստոկլէս, Էպամինոնդաս, Սոկրատ, Պլատոն, Անտիսթէն, Արքիտ, Մէլիս, Պէթիլ, Սոփոկլ, Արքիլոք, Հորացիոս, Տիրտէոս, Ալքէոս, Թուկիդիս, Պօլիվիոս և Քսենոֆոնը—այս բոլոր մեծ փիլիսոփաները, պատմաբանները, հետազոտողները և բանաստեղծ-

ները միաժամանակ նշանաւոր զինուորականներ էին: Իսկ նորագոյն ժամանակները զինուորական դասը, որ XVI դարից լցնում էր ամբողջ Եւրոպան, չունէր իւր մէջ նոյն իսկ տասը աչքի ընկնող մտածողներ: Մի հատիկ բացառութիւն կազմում է Իէկարտը, ինչպէս զինուոր և նշանաւոր մտածող: Յայտնի մտածող զինուորականները Ռալլէ և Նէպիըրը աչքի չէին ընկնում իրանց առանձին խոհուն մտածողութեամբ: Հին նշանաւորագոյն զորավարները միևնոյն ժամանակ և ամենանշանաւոր քաղաքագէտներ էին: Այդ մենք չենք տեսնում զինուորական նորագոյն դասի մէջ: Մինչև անգամ այնպիսի վարիչներ, ինչպէս Գուստաւ Ադոլֆը և Ֆրիդրիխ մեծը, որոնք գերազանցում էին իրանց թափանցող մտքով ռազմական գործերում, վատ քաղաքագէտներ էին: Միմիայն Կրոմվէլի, Վաշինգտոնի և Նապոլէօնի մասին կարելի է ասել, որ նրանք իրանց մէջ միացնում էին այս երկու յատկութիւնները: Անգլիայում մենք տեսնում ենք երկու նշանաւոր զորավար, Մարլէբորօ և Վէլլինգտոն, որոնցից առաջինը աչքի էր ընկնում իւր խեղճ տգիտութեամբ, անսրտութեամբ և շաւաճանութեամբ, իսկ միւսը օպօզիցիա էր առաջ բերում ամենախելացի և ամենաանհրաժեշտ նորամտածութիւնների դէմ: Միով բանիւ մտաւոր աշխատանքի զարգացումը ստեղծեց ասպարէզ, որ կլանում է հասարակութեան բոլոր լաւագոյն տարրերը և զինուորական դասի համար թողնում է միայն անընդունակ մարդկանց: Այժմ անհրաժեշտ է ցոյց տալ և այն ուղին, որով հին մարդկանց պատերազմական հակումներն ու ընդունակութիւնները թուլացան եւրոպական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ: Այդ ուղին երեքի է բաժանւում.— առաջինը ստեղծուած է վառօդի գիւտով: Մինչև այդ մեծ

գիւտը, երբ գէնքերը և ուղղամիջոցները խիստ պարզ էին, իւրաքանչիւր Ֆիզիքսայէս առողջ մարդ կարող էր զինուոր լինել: Եւ իրօք, մինչև XV դար գրեթէ ամբողջ եւրոպական բնակչութիւնը կազմում էր մի մեծ բանակ, որի մէջ ապրում էր հոգևորականութիւնը: Հասարակութիւնը իսկապէս երկու դասակարգի էր բաժանուած.— զինուորական և հոգևորական. իսկ մեր ժամանակակից մտաւոր և առևտրական դասակարգերը գոյութիւն ունէին միայն իրենց սաղմի մէջ: Վառօգի գիւտի հետ, որ գործածելու համար պէտք եղան սպառազինութեան բարդ և թանկ ձեւեր,— համեմատելով հին սուսերի և նետի հետ,— պատերազմական գործիքներն ու անագին ծախսեր, զինուորական արհեստը պէտք է կենտրոնանար առանձին, այդ նպատակին յարմարեցրած, դասակարգի մէջ: Այս պատճառով սկիզբ առան մշտական և վարձու զօրքեր,— և մարդկանց անագին բազմութիւն յետ սովորեցին և ազատուեցան զինուորական զբաղմունքներից և յարմարուեցան խաղաղ արուեստներին: Այսպիսով, սկիզբն առաւ երրորդ կամ զարգացած դասը, որի նշանակութիւնը աւելի և աւելի ուժեղանում էր և արտայայտուած մեծ քաղաքական յեղաշրջումների ժամանակ: Երկրորդ ուղին ներկայացնում են այն գիւտերը, որոնք եղան քաղաքական տնտեսութեան գիտութեան շնորհիւ: Գիտութեան այս մեծ ճիւղը, որ սերտ կապ ունի վարչական արհեստի հետ, երկար ժամանակ արհամարհուած էր մնում: Մինչդեռ երկար և հաստատուն էր պատմական այն համոզմունքը, թէ հարստութիւնը զբամի մէջ է, որ ամեն մի պետութիւն պարտաւոր է զէպի ինքը գրաւել որքան կարելի է շատ ոսկի և որքան կարելի է պակաս օտարերկրեայ ապրանք, որ ամեն մի պետութիւն պարտաւոր է աշխատել ամեն տեսակ

ոյժերով թուլացնել իր հարևանի բարեկեցութիւնը և այս վայրենի համոզմունքը առաջ էր բերում արիւնահեղ սոսկալի պատերազմներ, որոնք ազդում էին ամբողջ նոր աշխարհի բարեկեցութեան վերայ: Միմիայն XVIII դարում երևաց առաջին փորձը քաղաքական տնտեսութիւնը բարձրացնելու գիտութեան աստիճանի և այդ փորձի պատիւը պատկանում է Ադամ Սմիտին, որ 1776 թուին հրատարակեց իւր նշանաւոր աշխատութիւնը «Inquiry into the Wealth of Nations» վերնագրի տակ: Ադամ Սմիտը վերջնականապէս խորտակեց առևտրականութիւնը հովանաւորելու և սրա հետ կապ ունեցող այլ անհեթեթութիւնների պատմական սկզբունքը: Հասարակութիւնը իւր կողմից ընդհանուր մտաւոր զարգացմամբ պատրաստուած էր նոր սկզբունքներ իւրացնելու և Սմիտի ուսմունքը յաղթելով եռանդուն ընդդիմութեան՝ հաստատուեց ամուր հիմքերի վրայ: Իսկ այս ուսմունքի ազդեցութիւնը զինուորական դասակարգի վրայ ակնբեր է՝ ազատ վաճառականութեան սկսուելը ոչնչացրեց պետութիւնների ընդհարումները վաճառականական հաշիւներից և ներքանց ներշնչեց այն համոզմունքը, թէ ամեն մի երկրի բարօրութիւնը պայմանաւորուած է ընդհանուր և խաղաղ տնտեսական շրջադարձութիւնով: Երրորդ ուղին, որով թուլանում է ցեղերի զինուորական ոգին, դա շոգիի գործածութիւնն է ցամաքի և ջրերի երթևեկութեան մէջ. յարաբերութեան արագ և էփան միջոցները նպաստում էին ժողովրդների փոխադարձ յաճախ յարաբերութեան և միևնոյն ժամանակ այդ անկիրթ թշնամութեան ոչնչացման, որ վերջինները տածում էին միմեանց դէմ: Այս ճշմարտութեան ապացոյցը մենք գտնում ենք ժամանակակից յարաբերութիւնների մէջ:

որ գոյութիւն ունի Ֆրանսիայի և Անգլիայի ժողովրդներին մէջ: Նրանք երկար դարերի ընթացքում ատում էին ու նուաստացնում միմեանց ամենասուր կերպով, իսկ այժմ, ընդհակառակը, տածում են փոխադարձ խորը յարգանք և բարեկամական զգացում: Բոլոր դատողութիւնները բերում են մեզ այն ընդհանուր եզրակացութեան, որ ամեն մի քաղաքակրթուած ազգի փոփոխութիւնները կախումն ունին երեք պայմանից. առաջին՝ գիտութեան քանակից, որը ունին աւելի զարգացած մարդիկ, երկրորդ՝ այդ գիտութիւնների ընդունած ընթացքից և երրորդ՝ այդ գիտութիւնների տարածուած լինելուց և ազատութիւնից, որով նրանք տարածւում են հասարակութեան բոլոր դասակարգերի մէջ: Մի խօսքով մտաւոր զարգացումը կատարում է այն, ինչ որ չեն կարող անել բարոյական սկզբունքները: Չարը և բարին գործում են ժամանակաւոր ազդեցութիւն, փոխադարձաբար հաւասարակշռւում են և շուտ անյայտանում, չթողնելով իրենցից յետոյ ոչ մի հետք: Մտաւոր գիւտերը բովանդակում են իրենց մէջ մշտնջենական ճշմարտութիւններ, որոնք աւելի երկար են ապրում քան պետութիւններ, կրօններ և թշնամական հաւատների կռիւր:

Ե.

Կրօնի, գրականութեան և կառավարութեան ազդեցութեան սուսմասիրութիւնը: Անգլիական պատմութեան համեմատութիւնը Ֆրանսիականի, գերմանականի և ամերիկականի հետ: Կրօնի ազդեցութիւնը հասարակութեան զարգացման վրայ: Բարոզական գործունէութիւն: Հրէաները: Սկզբնական քրիստոնէութիւն: Շվեդիայի և Շոտլանդիայի օրինակը: Գրականութեան և կառավարութեան ազդեցութիւնը: Կառավարութեան փաստկար գործունէութեան օրինակները:

Պատմական և գիտական աստիճանաբար տարբարւածութեամբ մենք եկանք այն համոզման, որ թէպէտ մարդու առանձին գործունէութիւնը պայմանաւորւում է նրա անհատական զգացումով ու խանդով, բայց այս մօտիւնները նշանակութիւն ունին եթէ սուսմասիրենք նրանց ազդեցութիւնը տարիներով, ամիսներով կամ առհասարակ կարճատե ժամանակով. իսկ մարդու գործողութիւնների ընդհանուր գումարը շատ թէ քիչ տեական ժամանակամիջոցում բոլորովին ազատ է թւում մարդկային անձնական կամայականութիւնից և կախուած է լինում բացառապէս ամբողջ հասարակութեան մտաւոր դրութիւնից: Այս բանի իբրև լաւագոյն ապացոյցը կարող է լինել յանցանքների պատմութիւնը: Վիճակագրութիւնը, ինչպէս արդէն նկատուեց, ապացուցել է, որ ոճիրների քանակը մեծ ժամանակամիջոցում կրկնւում է զարմանալի ճշտութեամբ, չնայելով որ ամեն մի ոճրագործութիւն պայմանաւորւում է անհատական, անձնական մօտիւններով. դժբաղդաբար պատմաբանները մինչև վերջին ժամանակները չէին խոստովանում այդ մեծ սկզբունքը և համապատասխան ուղղութեամբ աշխատելու փո-

խարէն իրանց ուսումնասիրութիւնները լցնում էին պարզ փաստերով և շուսարանուած դիպուածներով, ինչպէս օրինակ պատերազմների մանրամասնութիւններով, որ միակողմանի և ժամանակաւոր հետաքրքրութիւն ունին: Ներկայ աշխատութիւնը նպատակ ունի ուսումնասիրել միմիայն Անգլիայի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը, միմիայն այդ պետութիւնով սահմանափակուել մեզ ստիպող շարժառիթները հետևեալներն են.— առաջին. ինչպէս հէնց այժմ մատնացոյց էր արուած, պատմաբանները չտուին մեզ պատրաստ նիւթեր տիեզերական քաղաքակրթութիւնը բազմակողմանի ուսումնասիրելու և մշակելու. երկրորդ, կարելիութեան սահմանում լուսաբանել մարդկութեան պարբերական զարգացման ընթացքը. այդ նպատակի համար մենք պէտք է ընտրենք այնպիսի երկիր, ուր յառաջադիմութիւնը կատարում էր բնական կերպով, հանգիստ, առանց բռնի յեղաշրջումների և առանց թելադրական ազդեցութեան ներսից՝ պետութեան, դրսից՝ օտար ազդեցութեամբ: Այդպիսի երկիր օրինակ իրականութեան մէջ համարեան անհնար է, բայց Անգլիան շատ մօտ է այդ ձևին: Գոնէ վերջին երեք հարիւր տարուայ ընթացքում Անգլիան ներկայացնում էր Եւրոպայի պատմութեան մէջ անօրինակ խաղաղ զարգացում բոլոր ճիւղերում՝ մտաւոր, քաղաքական, առևտրական և մասնաւոր կեանքի մէջ և իւր վրայ չէր կրում արտաքին ազդեցութիւն: Այդ բանի մէջ կարելի է համոզուել, եթէ մենք համեմատենք Անգլիան Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ամերիկայի—երեք առաջնակարգ զարգացած պետութիւնների հետ: Օտար երկրացիք երկար ժամանակ չէին յաճախում Անգլիան և այդ պատճառով նրանց ազդեցութեան տակ չէին ընկնում. և եթէ, ինչպէս ասում են, այդ ազդեցու-

թիւնը արտայայտուեց կարլ երկրորդի վերադարձով, յամենայն դէպս դա աւելի առաջ չէր գնում, քան Բօզ-կինհամի, Դօրսէտի, Էտէրէշի, Կիլիգլիւի, Վիւլզրէ-վի, Ռօչէստրի և Սէդլիի ամօթալի գրուածները, որ աչքի էին ընկնում Ֆրանսիական բնոյթով: Ահասարակ անգլիացիք Ֆրանսիացիներից ոչինչ կարևոր բան չէին փոխ առնում. ընդհակառակը, Ֆրանսիացիք շարունակ օտարների ազդեցութեան տակ լինելով, որոնք այցելում էին նրանց, անգլիացիներից փոխ առն գլխաւոր պետական հաստատութիւններ և օգտուում էին նրանց մտաւոր հանձարի արդիւնքներով: Յայտնի է, որ 1789 թուի յեղափոխութիւնը արդիւնք էր անգլիական մտածողների փիլիսոփայական վարդապետութեան:—Գերմանիայում XVIII դարու վերջից երևան են գալիս խորը մտքերի մի շար. բայց իւր մտաւոր զարգացմամբ այս երկիրը նախ և առաջ պարտական է Ֆրանսիացիների ազդեցութեան, որ Բերլին տարուեց Ֆրիդրիխ մեծի իշխանութեան օրով: Բայց որովհետև այս ազդեցութիւնը սկզբում յայտնուեց միայն բարձր մտածողներին, ուստի և գերմանական գրականութիւնը մուտք գործեց աւելի զարգացած և փոքրաթիւ դասակարգի մէջ, իր համար յատուկ գիտնական լեզու ստեղծեց և այս ճանապարհով հեռացաւ ժողովրդի մեծամասնութիւնից, որ կարիք ունէր նրա լուսաւորող ազդեցութեան, և յետ մնաց գործնական գիտութիւնների ու գործնական շահերի շրջանից: Ամերիկայում նկատուում է ուրիշ ծայրահեղութիւն: Ոչ մի տեղ այնքան քիչ չէ գիտնականների, ինչպէս և ծայրահեղ տգէտների թիւը, ինչպէս այդ երկրում: Եթէ Գերմանիայում գիտութեան պաշարը չափազանց մեծ է, բայց քիչ տարածուած, դրա փոխարէն Ամերիկայում այդ պաշարը աննշան է, բայց տարածուած է շատ և բոլոր

գասակարգերի մէջ: Այս երկու ծայրայեղութիւնները միակերպ փաստակար են և պէտքէ վերանան այդ երկըր-
 ների քաղաքակրթութեան զարգացումով:—Սակայն
 ուսումնասիրելով Անգլիայի քաղաքակրթութեան պատ-
 մութիւնը, անհրաժեշտ է նոյնպէս աչքի առաջ ունենալ
 այդ երկու երկրների պատմութիւնը, որոնցում քիչ թէ
 շատ կատարեալ կերպով զարգացել են քաղաքակրթու-
 թեան այս կամ այն պայմանները: Այս պատճառով էլ
 ներկայ հետազոտութեան մէջ գիտութեան կուտակման օ-
 րէնքները, օրինակ, հետազոտուած կլինեն գերմանական
 կայսրութեան պատմութեան համեմատ. կառավարչա-
 կան հովանաւորութեան սկիզբը—Ֆրանսիայի պատմու-
 թեան համեմատ. եկեղեցու զարգացման օրէնքներն ու
 այս զարգացման ազդեցութիւնը ժողովրդական բարե-
 կեցութեան վրայ՝ իսպանական պատմութեան համե-
 մատ: Ձեռնակելով կրօնի, գրականութեան և վարչու-
 թեան ազդեցութեան հետազոտութեանը, մենք ամենից
 առաջ պէտք է ասենք, որ նրանք ներկայանում են
 իբրև որոշ քաղաքակրթութեան հետևանք, և ոչ
 թէ նրա պատճառ: Պատմութիւնը շատ օրինակներ է
 տալիս, երբ ժողովուրդները փոխել էին ու փոփոխել են
 կրօնը, բայց ոչ մի օրինակ չէ եղել, երբ զարգացած
 ժողովուրդը վերադառնայ հնացած, յետ մնացած կրօ-
 նին: Նոյնպէս և ընդհակառակը, տգէտ ժողովուր-
 դը անկարող է բարձրանալ մինչև լուսաւոր կրօն
 ըմբռնելը: Ահա մի քանի օրինակներ: Քարոզչական
 գործունէութեան յաջողութիւնները շատ թոյլ են ու
 խախուտ: Հեթանոսների քրիստոնէական կրօնին կա-
 տարելապէս դառնալու միշտ արգելք է եղել այն, որ
 նրանք, նոր ծէսերը իւրացնելով, յամառ կերպով պահ-
 պանում էին իրանց աւանդական համոզմունքները
 միշտ հակուած էին վերադառնալ իրանց նախնիքների

կրօնին: Դէպքեր եղել են ժողովրդի ամեն կացու-
 թեան ժամանակ, որ երևան են եկել հատ ու
 կէնտ բարձր մտածողներ, որոնք իրանց դարի քա-
 ղաքակրթութեան մակերևոյթից բարձր լինելով, նոր
 կրօնական աշխարհայեացք են ստեղծել և սրանով
 մի կերպ ձգտել են առաջ տանել մարդկութեան զար-
 ցացումը: Բայց նոր կրօնը բաւականաչափ հաւատա-
 ցողներ չի գտել իր համար և չի դատել ժողովրդի սեպ-
 հականութիւն, մինչև որ վերջինս չի բարձրացել
 մինչև նրան համապատասխան զարգացման աստիճանը:
 Այսպէս մենք տեսնում ենք, որ միաստուածութեան
 գաղափարը մեծ դժուարութեամբ է թափանցում հրէա-
 կան ցեղի գիտակցութեան մէջ: Հրէաները, դեռ ևս
 տգէտ լինելով, չկարողացան մի անգամից իւրացնել
 այս մեծ գաղափարը, որ կանխեց նրանց զարգացման և
 նրանք շատ երկար ժամանակ հակուած էին վե-
 րադառնալ հեթանոսական շաստուածներին, ոսկէ
 հորթին, պղնձէ օձին և այլն: Նոյնքան ճիշտ մենք
 գիտենք պատմութիւնից, որ քրիստոնէութիւնը,
 թափանցելով ևրոպական ազգաբնակչութեան մտքերը,
 խառնուեց ամենակոպիտ նախապաշարումների և հեթա-
 նոսական ծէսերի հետ և անձուռնի ու տգեղ ձևեր ընդու-
 նեց: Միմիայն XVI դարու մեծ դէպքը մաքրեց այդ
 կրօնը կողմնակի խառնուրդներից: Բայց ազաւազուած
 կրօնի ազդեցութիւնը ի դէմս կաթոլիկութեան կարո-
 ղացաւ սարսափելի հետևանքներ առաջացնել: 150 տա-
 րի շարունակ Եւրոպան ցնցուած էր կրօնական զար-
 հուրելի պատերազմներով, կրօնական հալածանքներով
 և սպանութիւններով: Միայն XVI դարում բողոքա-
 կան լուսաւոր կրօնը վերջ դրեց մարդկային այս բար-
 բարոսութեան և Եւրոպան երկու մասի բաժանուեց՝
 կաթոլիկ և բողոքական: Այնուհետև, ժամանակակից

տէրութիւնների մէջ էլ մենք տեսնում ենք այնպիսիները, որոնք իշխում են այնպիսի կրօնների, որոնք չեն համապատասխանում իրանց մտաւոր զարգացման: Օրինակ, Ֆրանսիան, որ աչքի է ընկնում իւր կատարեալ ազատամտութեամբ և կրօնական համբերութեամբ, կաթոլիկ կրօն է դաւանում, որ աւելի նախապաշարութեամբով լի է և՛ անհամբերող: Ընդհակառակ, Շոտլանդիան և Շվեյցիան, որոնք գերազանցում են իրանց ժլատութեամբ, նախապաշարումով և կրօնական անհամբերութեամբ, դաւանում են բողոքական ազատ և խաղաղասէր կրօնը: Պարզ է, որ ֆրանսիացիք իրանց կրօնից լաւ են, իսկ շոտլանդացիք և շվեյցիք՝ իրենց կրօնից վատ: Ինչ որ ասացինք կրօնի մասին, նոյնը ամբողջովին վերաբերում է և գրականութեանը: Գրականութիւնը մի երկրի գիտութեան միաւորութիւնն է, որ արտայայտում է գրաւոր ձևով: Առանձին անհատները կարող են իրանց դարի զարգացման մակերևոյթից բարձրանալ: Բայց հասարակութիւնները այդ բանից չեն շահւում: Մարդիկ, որոնք բարձր աշխարհահայեացք են իւրացրել, մնում են անազխի մեծամասնութիւնից անջատուած, և ոչ մի աղօթցութիւն չեն գործում նրա վրայ: Սրանով է բացատրւում յունական և հռովմէական քաղաքակրթութեան անկումը, որ կարճ ժամանակ գոյութիւն ունեցաւ: Սրանով էլ բացատրւում է, ինչպէս վերևը նկատեցինք, որ Գերմանիայում գրականութեան էական մասը ազգեցութիւն չի գործում ազգային քաղաքակրթութեան վրայ: Բաւական չէ գրականութիւն ստեղծել, անհրաժեշտ է և տարածել այն: Բայց ինչպէս կարող է գրականութիւնը տարածուել մի ժողովրդի մէջ, որը պատրաստուած չէ նրա սկզբունքները, գաղափարն ու ուղղութիւնը ըմբռնել, և մինչև անգամ ընկղմուած

է մնում իւր աւանդական նախապաշարութեան մէջ: — Վերջապէս անցնելով կառավարութեան հասարակութեան զարգացման վրայ ունեցած ազդեցութեանը՝ անհրաժեշտ է նախ մատնացոյց անել այն ազգեցութիւնները, որոնց ենթակայ է ինքը կառավարութիւնը: Մի երկրի վարիչները ամենից առաջ այն մարդիկն են, որ սնուել են նրա գրականութեամբ, նրա աւանդութիւններով, նրա կրքերով: Այստեղից հետևում է, որ նրանց գործունէութիւնն էլ պայմանաւորւում է երկրում տիրող մտաւոր տրամադրութեամբ: Եւ իսկապէս, պետական կարգերի մէջ ամեն մի փոփոխութիւն, ամեն մի մեծ բարեփոխութիւն իրագործւում է վարիչների կողմից այն սկզբունքներով, որ ընդգծել են նոյն երկրում գոյութիւն ունեցող տաղանդաւոր մտածողներ: Այս տեսակ բարեփոխութիւնների օրինակներ բազմաթիւ կարելի է բերել: Անգլիայի պատմութեան մէջ, օրինակ, կարելի է մատնացոյց անել մի ամենամեծ դէպք—հացային օրէնքների ոչնչացումը: Հովանաւորող սիստէմի անհեթեթութիւնն առևտուրի մէջ պարզ ապացուցուած էր քաղաքատնտեսների կողմից XVIII-րդ դարի 2-րդ կէսի սկզբում: Այնուհետև հացային օրէնքների ոչնչացման անհրաժեշտութիւնը թափանցեց հասարակութեան գիտակցութեան մէջ և, չնայելով եռանդուն դիմադրութեան, իրագործուեց օրէնսդրական եղանակով: Այս փաստը բաւական ուսանելի է, բայց որովհետև նման փաստերը ներկայանում են շարունակ և ամեն տեղ մեծ չափով և արտայայտում են իբրև գիտութեան արդիւնք, հասարակական կարծիքի և կառավարութեան միաժամանակ ազգեցութեան, ուստի և անհրաժեշտ է ընդունել, որ ամեն մի մեծ բարենորոգում պարունակւում է ոչ թէ որևէ նոր բան ստեղծելու, այլ որևէ

հինը ոչնչացնելու մէջ: Ուրիշ խօսքով, կառավարութեան գործունէութիւնը, որ հաստատում է գիտութեան և հասարակական կարծիքի պահանջները, զուտ բացասական բնոյթ ունի, այսինքն, փոխում է հնացած կարգերը, որոնք թշնամի են բարեկեցութեան նորագոյն պայմաններին: Երկրորդ շօշափելի օրինակը հացային օրէնքը ոչնչացնելուց յետոյ կրօնի համար հալածանքի դադարեցնելն է: Այս փաստը արտայայտւում է հին նախապաշարունակների ոչնչանալով, և ոչ թէ որևէ նոր ճշմարտութիւն յայտնագործելով:— Միւս կողմից, կառավարութիւնների միջամտութիւնը քիչ քիչ փաստ չպատճառեց մարդկութեան բարեկեցութեանը: Այսպէս, օրինակ, շատ դարերի ընթացքում օրէնսդրական կարգադրութիւնները արգելք էին լինում առևտրական ազատ շրջանառութեան, ծանրաբեռնող հարկեր և մաքսեր էին ստեղծում և ընդարձակ գաղտնի արտահանութեան պատճառ էին դառնում, որ քայքայիչ ազդեցութիւն էր գործում հասարակութեան բարոյականութեան վրայ, ամեն կողմ արբեցութիւն, գողութիւն և անարդարութիւն էր տարածում և բազմաթիւ ուրիշ յանցանքներ առաջ բերում: Իսկ եկեղեցու վարչական հովանաւորութիւնը առաջ բերեց կեղծաւորութիւն ու երդմնազանցութիւններ: Այն մարդիկ, որոնք ձգտում էին քաղաքական շահ ձեռք բերել, քօղարկում էին իրանց համոզմունքները, իսկ ուխտն ու երդումը, որոնք ամեն չնչին դէպքում կրկնւում էին, դատարկ ձևականութեան փոխուեցան: Վերջապէս էլի մի օրինակ, վաշխառութեան դէմ եղած օրէնքները առաջ էին բերում զանազան հնարագիտութիւններ, որոնց շնորհիւ վաշխառուները ծածկում էին իրանց վատ արարքները և վարձատրում իրանց պատժի ենթարկուելու վստահու-

թեամբ: Առանձնապէս փաստակար կերպով էր արտայայտուում կառավարութեան ազդեցութիւնը գրականութեան դարգացման վրայ: Եթէ ոչ յայտնի, գէթ կողմնակի կերպով արգելւում էր գիտութեան տարածումը: Թուղթը, գիրքը, պարբերական հրատարակութիւնները և, գիտութեան տարածման գործիները ամենածանր տուրքերով էին ծանրաբեռնուած: Այս եղանակով հասարակութիւնը զրկուած էր հնարաւորութիւնից օգտուելու մտքի արդիւնքներից, որոնք մարդկանց սահմանափակ դասերի սեպհականութիւն էին: Անկասկած կլինին պետութիւններ, որոնցում այս և սրանց նման փաստերը ծաղկում են և մինչև այս օրերը և հսկայական ոյժ են կազմում, որ արգելք է լինում մտաւոր յառաջադիմութեան: Իսկ Անգլիան ուրիշ բոլոր տէրութիւններից աւելի պակաս է կրել իւր վրայ պետական այդպիսի միջամտութեան ազդեցութիւնը, և այդ պատճառով նա աւելի յարմար է քաղաքակրթութեան պատմութեան յաջորդական ուսումնասիրութեան համար:

2.

Պատմական գրականութեան սկիզբը և նրա վիճակը միջին դարերում:—Պատմական առաջին տեղեկութիւնները բալլադաներում:—Գրերի գիւտը և կրօնի փոփոխութիւնը նպաստեցին պատմութեան ազատման:—Հոգևորականութեան ազդեցութիւնը պատմագրութեան վրայ:—Օրինակներ:—Դիւրահաւատութեան իշխանութիւնը:—Օրինակներ:

Վերջապէս մենք այն եզրակացութեան հասանք, որ երոպական քաղաքակրթութեան չափը պայմանաւորուած է բացառապէս գիտութեան զարգացումով, որը, իր հերթին, կախում ունի յայտնագործուած ճշ-

մարտութիւնների բանակից և նրանց տարածման աստի-
ճանից: Այս հիմնական սկզբունքը հաստատուում է
պատմական բազմաթիւ փաստերով: Բայց նախ քան ըն-
թերցողին կտանենք պատմութեան ընդարձակ աշ-
խարհը, անհրաժեշտ է նրան ընդհանուր հասկացողու-
թիւն տալ պատմական գրականութեան սկզբնաւորու-
թեան մասին և թէ ինչպէս էր պատմութիւնը գրոււմ
զանազան ժամանակներում և զանազան երկրներում:
Սկզբում, երբ մարդկութիւնը դեռ ևս ծանօթ չէր գրու-
թեան արուեստի հետ, պատմական փաստերն ու դէպ-
քերը կաղմում էին բանաւոր աւանդութեան առար-
կան, որ անցնում էր որդէց որդի և սերնդից սերունդ
այսպէս կոչուած վիպական երգերի ձևով առանձին
դասակարգի ձեռքով, որոնք կոչուում էին «բարդ» և «մի-
նէստրէլ»: Բայց որովհետեւ երգերը հաղորդուում էին տա-
ռացի ճշտութեամբ և նրանց հեղինակները լիզուով,
այս պատճառով էլ նրանց մէջ պատմուած փաստերն
ու դէպքերը պահպանում էին իրանց սկզբնական միտ-
քը և աղաւաղման չէին ենթարկուում: Բայց այն ժա-
մանակից, երբ դպրութիւնը սկսեց ճնշել բանաւոր
աւանդութիւնը, վերջինիս պահպանողները, — բարդերը,
կորցրին իրանց նշանակութիւնը և հաւատը ժողովրդի
մէջ, և պատմութեան մէջ սկսեցին մուտ գործել
ամեն տեսակ հնարովի բաներ, աղաւաղումների և փաս-
տերի կեղծումներ: Այսպէս օրինակ, մի որևէ հանրա-
ծանօթ պատմական անուան տակ միանում էին բոլո-
րովին զանազան փաստեր, էպիկոսներ և դէպքեր: Յայտ-
նի է, որ Հերկուլէսի անունը վերագրում էին զանա-
զան անձերին, որոնք հռչակուած էին իրանց աւա-
զակային արկածներով և որոնք, իրանց հսկայական
ուժի շնորհիւ, դառել էին աստուածացման առարկայ:
Ճիշտ այդպէս էլ Եւրոպայի հիւսիսում գոյութիւն

ունէին մի քանի Ռաբնարներ, մեծ զօրականներ, ո-
րոնց տալիս էին Իւալանդիայի իշխողներից մէկի ա-
նունը: Վերջապէս, մի շօշափելի օրինակ ևս, որ ցոյց
է տալիս, թէ ինչպէս յայտնի անուն կամ կոչում մո-
լորութեան մէջ էր գցում պատմաբաններին. յայտնի
է, որ Ռիչարդ I Անգլիացին կոչուած է Առիւծ իւր
աներկիւղ և կատաղի բնութեան համար: Պատմաբան-
ները այս կոչումը մեկնեցին իրանց ցանկութեան հա-
մեմատ և բացատրեցին, որ Ռիչարդը իբրև թէ մենա-
մարտի մէջ սպանել էր առիւծին: Դպրութեան ներ-
մուծուելովը յաճախ ներմուծում էր և քրիստոնէու-
թիւն, և այդ բանը պատճառ էր լինում պատմա-
կան աւանդութիւնների նոր աղճատումներին: Այսինքն,
կրօնական նոր հաւատալիքը խառնում էր հեթանոսա-
կան նախապաշարութիւնների հետ և այս բանը կատա-
րեալ շփոթութիւն էր առաջացնում կրօնական ա-
ւանդութիւնների մէջ: Այսպէս օրինակ, XI դարում
քրիստոնէայ քահանայ Սէմունը-Միգֆուսէնը կաղ-
մեց «Հին էդգա», որի մէջ նա հիւսիսային աւանդու-
թիւնների թուում դետեղեց նաև քրիստոնէական մի
հիմն, իսկ հարիւր տարուց յետոյ հրատարակած «Նոր
էդգա» կոչուած երկրորդ ժողովածուի մէջ մենք տես-
նում ենք յունական, հրէական և քրիստոնէական ա-
ւանդութիւնները լիովին շփոթուած: Առհասարակ նը-
կատուած է, որ այնտեղ, ուր որ կրօնը չէ փոխուել, պատ-
մութիւնը աչքի է ընկնում աւելի մեծ արժանահաւա-
տութեամբ և կապակցութեամբ, քան թէ այնտեղ, ուր
որ կրօնը փոփոխութեան է ենթարկուել: Հնդկաստա-
նում, ուր բրամինականութիւնն իշխել է ամբողջ հա-
զարաւոր տարիներ առանց փոփոխութեան, պատմու-
թիւնը խոյս է տուել աղճատումներից և խորին հնու-
թեան է հասնում: Ճիշտ այսպէս էլ Չինաստանում, ուր

բուրգայականութիւն է դաւանւում 2000 տարի շարունակ, պատմական տեղեկութիւնները տարածւում են մինչև Ք. Մ. մի քանի դար առաջ: Հակառակ օրինակներ են ներկայացնում մեզ Պարսկաստանն ու պօլի-նէզիական ցեղերը: Առաջինում ազգային տարեգրութիւնը ընդհատուեց մահմեդականութեան մտցնուելով երկրի մէջ: Պօլինէզիական ցեղերում նոյն մահմեդականութեան ազդեցութեան տակ անհետացան բոլոր ազգային աւանդութիւններն ու մինչև անգամ ազգային թագաւորների ցուցակում հանդիպումենք մահմեդական սրբերի անունների: Այս բոլորին պէտք է աւելացնել, որ պատմական տեղեկութիւնների աղճատման շատ նպաստեց հոգեւորականութիւնը, որ երկար ժամանակ պատմական տարեգրութիւններ էր կազմում, ինչպէս մարդկանց միակ դասակարգը, որ ամենից առաջ ընդունակութիւն էր ցոյց տուել զրական աշխատանքներին: Պահպանելով կրօնական ճշմարտութիւնների տեղեկանութիւնը, այս դասակարգը աւելի շուտ ընդունակ էր նախապաշարունակները պահպանել, քան հետազօտութեան հոգին: Այս պատճառով նա իւր տարեգրութիւնների մէջ ամենաանհեթեթ հաւատալիքներն ու աւանդութիւններ էր հաղորդում, ինչպէս մարդկային իմաստութեան մարգարիտներ: Պատմական գրականութեան այս աղաւաղուած զարգացման բնական հետեանքն այն եղաւ, որ նրանում բազմաթիւ սխալ փաստեր ու անհաւատալի կեղծիքներ մտան, նման այն բանի, օրինակ, թէ ամեն մի ազգ իր ծագումն առնում է Տրոյեան պատերազմին մասնակցող հերոսներից, կամ թէ Տրուա քաղաքը հիմնուած է Տրոյիացիների ձեռքով. թէ գալլերը ծագումեն Յաբեղի որդի Գոմբրից. թէ Սիլեզիայի բնակիչները ծագում են Եղիսէ մարգարէից, թէ Յիւրիս քաղաքը կառուցուած է Ար-

րահամի ժամանակ, թէ Նէպոլը շինուած է ձուերի վրայ, թէ թաթարները ծագում են տարտարոսից, այսինքն դժողբից, թէ մահմեդականները խոզի միս այն պատճառով չեն ուտում, որ Մահմէդը ուտելով և խմելով այն աստիճան, մինչև որ անզգայանալով՝ ընկաւ աղբի դէպի վրայ և խոզերը մահախեղտարին նրան, թէ Յուդային, ինչպէս պատմում է Մատթէոս Վէստմինիստրացին, երեսայ ժամանակ ծնողները զցեցին Սկարիօտ կղզին, որի համար էլ անուանուեց իսկարիսվտացի, թէ այդ Յուդան մի ամբողջ շարք շարագործութիւններ կատարելով, ի միջի այլոց, հօրը սպանեց և իւր մօր վրայ պսակուեց, թէ Լէօն պապը իր ձեռքը կտրեց, որովհետև սեղմել էր անառակ կինը և որ այս ձեռքը 500—600 տարի անապական կերպով պահուել էր և այլն:—Բայց նախապաշարունակների և դարու մոլորութիւնների՝ տարեգրութիւն կազմողների վրայ ունեցած ազդեցութեան աւելի շօշափելի ապացոյցը պատմական գրականութեան հետեան փաստերն են: Ռէյմի արքեպիսկոպոս յայտնի Տուրպինի ժամանակագրութիւնը, 1122-ին կազմուած, որ պապի հաւանութեան է արժանացել և դեռ XIII դարում համարւում էր իբրև առաջնակարգ աղբիւր Կարլոս Մեծի պատմութեան համար, մի շարք անհաւատալի կեղծիքներ է պարունակում իւր մէջ: Այդ ժամանակագրութեան համեմատ, օրինակ, Պանպէլօնու քաղաքը նուաճուել է այն ժամանակ միայն, երբ պաշարողները աղօթեցին, որի շնորհիւ քաղաքի պարիսպները անմիջապէս կործանուեցան: Միևնոյն ժամանակագրութեան մէջ պատմում է մի երկար պատմութիւն Կարլոս Մեծի զօրականների պատերազմի մասին Գոլիթից սերող Ֆէնկուտի դէմ, որ գերազանցում էր իւր արտասովոր ոյժով և արտակարգ

հասակով: Այնուհետև յայտնի Բրիտների պատմութեան» մէջ, որ 1147-ին կազմուած է Մօսմուտի սարկաւազի ձեռքով, ասուած է, թէ Արտուրը իւր գոյութեան համար պարտական էր Մէրլինի դիւթական օգնութեան և որ նա երկու հակայ սպանեց, որոնցից մէկը կերաւ նրա յաղթած զօրապետներին, իսկ միւսը իր համար հագուստ շինեց նրա սպանած արքաների մօրուքներից: Միայն XIV և XV դարերում սկսուեց առաւել առողջ ուղղութիւն առաջ գալ պատմական գրականութեան մէջ: Բայց, անկախ սխալ պատմական եղանակներից հրաժարուելու ձգտումներից, որ պատահական բնոյթ էին կրում, դիւրահաւատութիւնը շարունակում էր տիրել բոլոր դասակարգերի մէջ մինչև անգամ XV և XVI-րդ դարերում: Ահա մի քանի օրինակներ: Տասնևհինգերորդ դարու պատմաբան Կոմինը իւր աշխատութեան մէջ ասում է թէ՛ «պատերազմը մեծ սրբութիւն է և Աստուած օգտուում է նրանով իբր զէնքով իւր կամքը կատարելու համար»: XVI-րդ դարում մի նշանաւոր աստղաբաշխ և մաթեմատիկայի ուսուցչապէտ Տիւրինգենի համալսարանում, ինչ որ անհետեւ հաշիւների հիման վրայ, գուշակեց, որ 1524 թուին պէտք է լինէր նոր տիեզերական ջրհեղեղ: Այս բանն այնպէս յուզեց Եւրոպայի բնակիչների մտքերը, որ օրինակ Կարլոս V-ին խորհուրդ տուին պաշտօնեաներ նշանակել դիտելու երկրի մակերևոյթի ամենաբարձր մասերը, ուր մարդիկ կարող էին ապաստանարան գտնել. իսկ աստուածաբան Արիօլայի խորհրդով շինուած էր մի մեծ տապան, ուր մարդկութեան մի մասը փրկութիւն պէտք է գտնէր: Վերջապէս XVI դարում Եւրոպայում մտքեր յուզեց մի պատմութիւն, թէ Միլէդիայում ծնուած մանկան ծնոտի մէջ ոսկէ ատամ է երևացել. այս արտա-

կարգ երևոյթից առաջ եկած ընդհանուր անհանգստութիւնը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ մի բժիշկ Հորստ անունով 1595 թուին ոսկէ ատամի երևալը բացատրեց մանկան ծնունդի ժամանակ արևի և Սատուրնոսի խոյի նշանի մէջ միանալով. Հորստը յենում էր Գանիէլի մարգարէութեան երկրորդ գլխի վրայ, ուր յիշուում է մի արձան ոսկէ գլխով:

Է.

Անգլիայի մտաւոր զարգացման պատմութեան տեսութիւն XVI-րդ դարու կիսից մինչև XVIII-րդ դարու վերջը.—Ուսումնասիրութիւնը կանխող սկիւտի կանոնակարգի և նշանակութիւնը: Կրօնի տանկլութեան սկիզբը Անգլիայում.—Գուկերի, Ջիլէլի և Ջիլլիսի վարդապետի հեղինակութիւններ.—Յակովբ 1-ի և Կարլոս 1-ի քաղաքականութիւնը.—Թեմաս Բրոքլի և Բոյլի աշխատասիրութիւնները.—բնագիտութեան զարգացումը.—Կարլոս 1-ի ժամանակուայ բարենորոգութիւններ.—Հոգևորականութեան դաշնադրութիւնը Յակովբ 1-ի և այլադաւանների հետ.—1868 թուի յեղափոխութեան հետևող շրջան.—Հոգևորականութեան անկումը.—Մտաւոր յառաջադէմ շարժում.—Գեորգ III-ի բէակցիանայի շարժման դէմ և նրա արտաքին քաղաքականութիւնը.—Հակարէակցիա և XXI դարու բարենորոգութիւնը առաջ բերող հասարակական կարծիքի ուժեղանալը:

Ընդամենը երեք դար մեր ժամանակից առաջ եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ տիրող խորը տգիտութիւնը և անտիապաշտութիւնը բացատրում է գլխաւորապէս նրանով, որ մարդիկ սովորել էին անպայման հաւատալ դարաւոր աւանդութիւնների ճշմարտութեան և անսխալականութեան և երկար ժամանակ չէին համարձակում նրանց վերաբերմամբ

արտայայտել որևէ կարծիք. մանաւանդ որ ամեն մի սկեպտիկ արտայայտութիւն խիստ հալածուած էր և ճնշուած հոգևորականութեան կողմից, որը, ինչպէս օրինակ Իսպանիայում, իւր տրամադրութեան տակ ունէր մեծ և ուժեղ միջոցներ: Բայց որովհետև սկեպտիկականութիւնը մարդու միտքը ուղղում է դէպի նախընթաց դարերից աւանդած գիտութիւնների գնահատութիւնը և էութեան ու ճշտութեան ուսումնասիրութիւնը, իսկ այս հանգամանքից կախումն ունի ապագայ մտաւոր զարգացումը, բնական է, որ սկեպտիկականութիւնը պէտք է յաղթէր բոլոր արգելքները և ամրացնէր իւր հողը: Սկեպտիկ շարժման մեծ հետևանքները շօշափելի կերպով առաջ եկան Ֆրանսիայում և Անգլիայում, ուր այդ շարժումը կատարուած էր ամենից ազատ և բացարձակ կերպով: Իբրև օրինակ մենք կընենք այդ արդիւնքներից ամենակարևորը, այն է կրօնի համբերողութեան հաստատուիլը Անգլիայում: Եղիսաբեթ կայսրուհին առաջինը կարողացաւ առանց հոգևորականութեան կառավարուել և զարմանալի կերպով պահպանում էր երկու հակառակ կրօնների մէջ հաւասարակշռութիւնը: Այս քաղաքականութիւնը որոշ չափով հաստատեց կրօնի տանելիութիւնը: Դժբաղդաբար, հանգամանքներից ստիպուած, որոնց մասին խօսք կլինի յետոյ, Եղիսաբեթը ապագայում թոյլ տուեց բողոքականների բարբարոս հալածանքները կաթոլիկների դէմ: Այս դէպքում մեզ համար նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ հալածողները իրենց ընթացքը պատճառաբանում էին ոչ այնքան կրօնական, որքան բաղաձայն շահերով, ինչպէս օրինակ, ստիպելով կաթոլիկներին հրաժարուել պետական շահերին ֆրասակար սկզբունքներից: Ժողովրդի հայեացքների յե-

ղաշըջումի կատարեալ արտայայտութիւնը ներկայացնում են Գուկերի և Ջիւէլի երկու աստուածաբանական գրքեր, հրատարակուած Եղիսաբեթի ժամանակ՝ «Ecclesiastical Polity» և «Apologiae Anglicanae», մինչդեռ Ջիւէլը քարոզում է խորը և անվրդով հաւատ դէպի ս. գիրք և եկեղեցական հեղինակութիւն, Գուկէրը 30 տարուց յետոյ կրօնի շրջանի մէջ մտցնում է մտքի հեղինակութիւնը. բայց երկուսն էլ զանազան հիմունքներով գալիս են նոյն եզրակացութեան: Օրինակ. ինչպէս Ջիւէլը նոյնպէս և Գուկէրը հանդիսանում են աշխարհիկ իշխանութեան հոգևոր գործերի մէջ խառնուելու իրաւունքի պաշտպաններ: Առաջինը այդ իրաւունքի անհրաժեշտութիւնը ապացուցանում է նրանով, որ այդ իրաւունքով օգտուել են Մովսէսը, Յեսու Նավեան, Դաւիթը և Սողոմոնը, իսկ միւսը զբոսնում է անհրաժեշտ այն պատճառով, որ այդ օգտակար է: Պարզ է, որ այս երկու հեղինակները, որոնց գրուածները բաժանում են 30 տարիներ, իրենց վրայ կրեցին երկու զանազան մակերևոյթի մտաւոր զարգացման շրջաններ: Այս հետաքրքիր համեմատութիւնը մեր առաջ բաց է անում կատարուած յեղաշրջումի ամբողջ նշանակութիւնը: Մինչև մարդը հաստատ համոզուած է իւր կրօնի ճշմարտութեան և իւր հաւատալիքների անվիճելիութեան մէջ, նա պատրաստ է կատարել ամեն տեսակ բարբարոսութիւն այն նպատակով, որ այդ համոզմունքը տայ մարդու, որը դաւանում է ուրիշ կրօն և ուրիշ հայեացքներ:

Բայց, ինչն որ նրա միտքը թափանցում է այն բանի գիտակցութիւնը, որ նա կարող է սխալուել իւր հաւատալիքների մէջ և որ կրօնական հարցերը նոյնպէս լաւ կարող են վճռուել մտքով, ինչպէս և հաւատով ու աւանդութիւնով, նա դառնում է աւելի պա-

կաս հաւատացած ինքն իր վրայ, և աւելի զիջող դէպի ուրիշների համոզմունքները: Այդ նկատելի է XVII դարու անգլիական աստուածաբանութեան մէջ: Գուկէրի գրքի հրատարակուելուց 17 տարի յետոյ անգլիական եպիսկոպոսները հրկիզեցին էլի երկու մարդ հերետիկոսական համոզմունքների համար: Բայց այս արդէն վերջին առկայծումն էր մարող բարբարոսութեան: Սկեպտիկականութեան և հետախուզութեան ոգին շարունակում էր մեծ յաջողութիւններ ձեռք բերել: Յիշեալ առևտոգաֆէից ընդամենը 26 տարի յետոյ երևեցաւ Չիլինգվորտի նշանաւոր գրուածքը «բողոքականների կրօն»-ը, որ վերջնական հարուած տուեց աստուածաբանական տիրող ուսման: Չիլինգվորտը բացարձակ կերպով յայտարարում է թերահաւատութիւն դէպի կրօնական հեղինակութիւնը, մերժում է անհատական համոզմունքի ամեն տեսակ ճշունքներ և պահանջում է եկեղեցական ուսման և մտքի ներշնչումների համամտութիւն: Այս կարևոր ճշմարտութիւնները վաղուց արդէն դառել էին հասարակութեան սեպհականութիւն, այժմ միայն նրանք առաջ եկան միաւորուած ձևով և պէտք է թուլացնէին աստուածաբանական խնդիրներն և վէճերը, որոնց այն ժամանակ շատ էին նպաստում կենսական և նիւթական շահերը, որոնք բաւական բարդուել էին և կլանում էին հասարակութեան ամբողջ ուշադրութիւնը: Հոգևորականութիւնն ի գուր էր աշխատում թուլացնել նոր ուղղութեան զարգացումը: Սկեպտիկականութեան և կրօնի համբերութեան ոգին զարգանում էին և փոխադարձ պահպանում իրար ամբողջ XVII դարու ընթացքում: Հոգևորականութեան նշանակութեան և ազդեցութեան անկման բաւական ապացոյց կարող է լինել այն, որ արքայի մահապատժից յետոյ

Անգլիան կառավարում էր «ինդէպէդէնաների» աղանդով, որոնք իրանց «անկախ» էին կոչում և հերքում էին ոչ միայն հոգևորականութեան հեղինակութիւնը, այլ և դարաւոր աւանդութիւններն ու ծէսերը: Ստիւարտների վերադարձնելով, ճիշտ է, եկեղեցին նորից ստացաւ իւր փայլը և բարեկարգութիւնը, բայց նա չկարողացաւ վերականգնել իւր նախկին իշխանութիւնը: Թեթևամիտ Կարլոս II արքան արհամարհանքով էր վերաբերում դէպի աստուածաբանական վէճերն ու խնդիրները և նրան շրջապատող մարդիկ, որոնց թւում կային և հեղինակներ, ղեկավարուելով արքայի հայեացքներով, ընկնում էին աւելի մեծ ծայրայեղութեան մէջ: Չկարողանալով ըմբռնել խոճեմ սկեպտիկականութեան իսկական իմաստը, նրանք ամենակեղտոտ կերպով ծաղրում էին կրօնն ու հոգևորականութիւնը, բայց և այնպէս այս կոպիտ բացառութեան և անմիտ անկրօնութեան մէջ արտայայտում էր աստիճանական ընդհանուր ձգտում, որ արտացոլուեց Թոմաս Բրովնի յայտնի գրուածքների վրայ: 1633 թուին, երբ անտաիս պաշտութիւնը և կրօնի անհամբերողութիւնը Անգլիայում գեռ իշխում էին խելացի սկզբունքների վերայ, սէր Թովմաս Բրովնը հրատարակեց իւր Religio Medici յայտնի գրուածքը, որ հանդիսանում էր իբրև հասարակութեան մէջ տիրող ուղղութեան կատարեալ արտայայտութիւն: Այս գրուածքի մէջ Թովմաս Բրովնը դեռ ընդունում է փիլիսոփայական քարի, ոգիների, կախարդների, խեղձատների և այլ անհեթեթութիւնների գոյութիւնը: Այս հրատարակութիւնից միքանի տարի անց Թովմաս Բրովնը արմատապէս փոխեց իւր հայեացքները և Կարլոսի մահուան պատժից երեք տարի առաջ հրատարակեց մի նոր աշխատութիւն «Inquiries into Vulgar and Common Errors» հասարակութիւնների և ընդ-

հանուր մոլորութիւնների ուսումնասիրութիւն: Այս երկրի մէջ արդէն ոչ մի նշոյլ չկար նախկին հաւատալիքների, իսկ ընդ հակառակ, խօսուում է «ճշմարտութեան երկու մեծ սիւնների մասին, այն է՝ փորձի և առողջ դատողութեան. մոլորութեան գլխաւոր պատճառների՝ «հեղինակութիւնների անձնուիրութեան», «հետախուզութեան արհամարհանքի» և «թեթեւամտութեան» մասին: Մի առաջնակարգ մտածողի այս հսկայական թռիչքը մի համոզմունքից դէպի միւսը ճարտար կերպով ապացուցանում է թէ որպիսի անասելի արագութեամբ էր կատարւում մտաւոր շարժումը XVII-րդ դարու անգլիական հասարակութեան մէջ:—Պէտք է նաև աւելցնել, որ այս շարժման նպաստում էր բնական գիտութիւնների անընդհատ զարգացումը: Ինչպէս առանձին ուշադրութեան արժանի, մենք մատնանիշ կանենք Նիւտոնի ժամանակակից Բոյլի գործունէութեան վրայ: Բոյլը առաջինը տաքութեան և գոյների յարաբերութեան փորձերն արեց: Առաջինը նպաստեց գրակայութիւնը (hydrostatique) այն աստիճանի բարձրացնել, որպիսի տեղ այս գիտութիւնը գրաւում է այսօր: Առհասարակ նա առաջինը սկիզբ դրեց այն քիմիական վերլուծութեան, որ իբրև հիմք ծառայեց Լաւուազիէի և նրա ժամանակակիցների գիտական աշխատութիւնների համար: Վերջապէս, նա բացարձակապէս ընդունեց սկեպտիկ վերաբերմունքի անհրաժեշտութիւնը դէպի գիտող հասկացողութիւնները, իւր մի հանրամատչելի գրուածքին տալով «Սկեպտիքական քիմիկոս» վերնագիրը: Պարզ է, որ Բոյլը գտնւում էր նրա ժամանակ տիրող մտաւոր ուղղութեան ազդեցութեան տակ. բայց այս ուղղութիւնը շօշափելի կերպով արտայայտուեց այն փաստի մէջ, որ Բոյլի ժամանակ հիմնուեց «Արքայական ընկերութիւնը», որը և հաստատուեց Կարլոս II ից:

Այս ընկերութիւնը նպատակ ունէր տարածել բնագիտութիւնը անմիջական փորձերի միջոցով: Հասկանալի է որ բնական գիտութիւնները դէմ էին հնութեան և հոգևորականութեան պաշտպանների ոգուն, որոնք իրենց հաւատալիքները չէին կարող ապացուցանել ուղղակի փորձով. այս պատճառով Կարլոս II-ի ժամանակ բնագէտների և աստուածաբանների վէճը հասաւ գագաթնակէտին: Բայց բնագիտական ուղղութիւնը պէտք է գերակշռէր հենց այն պատճառով, որ նա անհրաժեշտ է մարդկութեան մտաւոր զարգացման: Այս կարելի է ապացուցանել հասարակութեան զանազան դասակարգների վրայ: Նրանք, որոնք գտնւում են իրանց համար անհասկանալի բնական երևոյթների անմիջական ազդեցութեան տակ, աւելի սնտոխապաշտ են և աւելի են հակուած դիմել գերբնականի օգնութեան, քան նրանք, որոնք այդ ազդեցութիւնից դուրս են: Օրինակ, ծովից զինուորները, որոնք ստիպուած են մաքառել քամիների և ալէկոծութիւնների դէմ, աւելի սնտոխապաշտ են, քան զօրքը, որ ապրում է ցամաքի վրայ և որը ծովից պակաս վտանգի է ենթարկուած. կամ հողագործը, որը ազօթում է անձրև ուղեւիս և ինչոր խորհրդաւոր նախագուշակութիւն է տեսնում գիսաստղի կամ խաւարումի մէջ, աւելի սնտոխապաշտ է քան գործարանի բանուորը, որը գիտակցում է, թէ իւր աշխատանքի հետևանքը կապ ունի բացառապէս նրա ընդունակութիւնների և ոչ թէ որևէ անբացատրելի փաստերի հետ, ինչպէս օրինակ բնական երևոյթների կայն: Առհասարակ Կարլոս II-ի թագաւորութիւնը տալիս է մեզ բաւական պարզ և ամփոփ գաղափար մտքի և բարոյականութեան բոլոր ճիւղերի մէջ կատարուած յեղաշրջումի մասին: Եթէ մի կողմից այս թագաւորութեան ժամանակ առաջ է գալիս անբարո-

յացած, ստորացած և բարբարոս արքայ, կաշառուող նախարարներ, ծանր հարկեր, պետական գանձարանի թալան և ուրիշ վրդովեցուցիչ փաստեր. այս ցաւալի պատկերի հետ միասին միւս կողմից մենք տեսնում ենք կառավարութեան վերին աստիճանի բարեբար գործունէութիւնը: Օրինակ. ոչնչացրած էր հոգևորականութեան իրաւունքները՝ հերետիկոսների վրայ, հրկիզելու, երդում պահանջելու ex officio և ինքնակամ կերպով տուրք նշանակելու: Լորդերի պալատը զրկուած էր աշխարհական օրէնսդրութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնից. ժողովրդին իրաւունք էր տրուած տուրք նշանակել իրենց վրայ միայն իրենց ներկայացուցիչների միջոցով, մտցրած էր «Habeas Corpus Act», որը ապահովում էր անձնական ազատութիւնը. վերացրած էին գրի ազատութեան սահմանափակումները և այլն: Պարզ է, որ ղեկավարների ընոյթը և նրանց անձնական գործունէութիւնը չեն կարող ծառայել իբրև ժողովրդի ներքին քաղաքական շարժման չափ: Ներկայացրած հակապատկերը, ընդհակառակը, ցոյց է տալիս, որ օրէնսդրական մեծ բարենորոգումները, որոնք իրականացան Կարլոս II-ի ժամանակ, նախընթաց դէպքերի և սկեպտիկ ոգու անխուսափելի հետևանքներն էին, ոգու՝ որը մուտք գործեց բոլոր երեք շրջաններ՝ աստուածաբանութեան, գիտութեան և քաղաքականութեան: Սրան անհրաժեշտ է աւելացնել, որ Կարլոս II-ի բացասական կողմերը աւելի նպաստում քան արգելում էին բարենորոգութիւնների իրականացման: Բայց թէպէտ նա իւր բարբոյ թուլացնում էր ժողովրդի յարգանքը դէպի անկիրթ օրինականութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ վերաբերուելով ակներև ատելութեամբ վերջնականապէս ոչնչացրեց հոգևորականութեան հեղինակաւորութիւնը: Բաւական է ասել, որ նա բացարձակ կերպով

հովանաւորում էր հոգևորականութեան կատաղի թշնամի Հորբսին, իսկ եպիսկոպոսութիւն տալով այնպիսի անտաղանդ մարդկանց, ինչպիսի էին Ջօլսօն, Շելբօն և ուրիշները, նա համարեա առանց ուշադրութեան էր թողնում այնպիսի մարդկանց, ինչպէս Թայլօր և Իսահակ Բարրօ, որոնք, ինչպէս յայտնի է, չհասան եկեղեցական բարձր աստիճանի: Այս եղանակով հոգևորականութիւնը հասնում էր կատարեալ անկման և սկսում էր հոգս քաշել միմիայն անձնական բարօրութեան մասին, բոլորովին չմտածելով ժողովրդի մասին: Այսպէս տրամադրուած հոգևորականութիւնը միջոցների խտրութիւն չէր դնում և մենք դարմանքով տեսնում ենք հոգևորականութեան դաշը կաթոլիկ արքայի հետ, որի մօտ և փնտրում է օգնութիւն: Հոգևորականութիւնը դաշն է կապում Յակովբ Լ-ի հետ և աջակցում է նրա գահ բարձրանալուն այն յուսով, որ այս բարեպաշտ, թէպէտ և այլ կրօնի մարդը, կհովանաւորէ կամ գոնէ աւելի կկարեկցէ բողոքական քահանայապետութեան քան նրա նախորդը: Եւ իրօք այս դաշը շարունակուում էր մինչև անգլիական եկեղեցու հակառակորդները խիստ հալածանքների ենթարկուեցին, մինչև կառափնարանը արիւնով ներկուեց և լաւագոյն մարդիկ աքսորուեցին, մի խօսքով մինչև Յակովբը հնարում և իրագործում էր ամեն տեսակ միջոցներ ազգային ազատութիւնը ճնշելու համար: Հենց արքան հրատարակեց «թողութեան յայտարարութիւնը», որի մէջ արտայայտուեց կրօնական համբերողութեան սկիզբ դնելու ձգտումը, հոգևորականութիւնը անմիջապէս նրա հակառակ ընթացք բռնեց և, միանալով այլադաւանների հետ, որոնց ոչ շատ առաջ սոսկալի հալածում էր, առաջացրեց 1688 թուի մեծ յեղափոխութիւնը, երբ Յակովբը զրկուեց իւր թագից: Բայց հոգևորականութիւնը շու-

տով փոշմանեց, որովհետև նոր արքայ Վիլհելմ III-ը զրական մտադրութիւն արտայայտեց կրօնական համբերողութիւն հաստատել: Այս մտադրութիւնը արտայայտուեց նրա գործունէութեան առաջին իսկ քայլին՝ այն է երիցականութեան (presbyterianisme) հովանաւորութիւնով և շոտլանդական եպիսկոպոսութեան վերացնելով: Այս ժամանակ հոգևորականութեան կռիւր աշխարհիկ իշխանութեան հետ մտնում է նոր շրջան: Մօտ 600 քահանաներ, անգլիացի եպիսկոպոսապետին և ուրիշ եպիսկոպոսներին հետեւելով, բացարձակապէս հրաժարուեցին ճանաչել ժողովրդի ընտրած արքային: Արքան իւր կողմից և իւր իսկ իրաւունքով յանուն օրէնքի համարձակ կերպով հրաժարեցրեց խոովութեան պաշտպաններին՝ կենտրոնների արքեպիսկոպոսին և նրահինգ միաբաններին: Այս նոր վիրաւորանքը վերջնականապէս զինեց հոգևորականութիւնը արքայի դէմ, և նա նորից դաշն կապեց արտաքսուած Յակովբ արքայի հետ: Այս դաշնի կամ դաւադրութեան հետևանքն այն էր, որ առաջիկայ երկու կարգի եպիսկոպոսներ — իսկական, և կարծեցեալ, կամ ամէն մի եպիսկոպոսական գահունէր երկու ներկայացուցիչ, որոնցից մինը նշանակուում էր հոգևոր, իսկ միւսը աշխարհիկ իշխանութեան կողմից և ամեն մի եպիսկոպոս ունէր իւր կողմնակիցները: Վերջապէս եկեղեցու այս սոսկալի տարաձայնութեան մէջ հոգևորականութեան քայքայուելուն շատ էր նպաստում և այն հանգամանքը, որ շատ քահանաներ պետական ոռճկից զրկուելու ահից համոզմամբ ընդունում էին Յակովբին, իսկ պաշտօնապէս երդում տալիս Վիլհելմ III-ին և այսպիսով արտայայտում էին իրենց ամենակողմից կեղծաւորութիւնը: XVIII-րդ դարում հոգևորականութեան նշանակութեան անկումը արտայայտուեց հետեւեալ փաստերով: Հոչակաւոր հոգևոր

խորհուրդը (պարլամենտի ձևով մի ժողով, որ բաղկացած էր երկու պալատներից) 1717 թուին յետաձգուած էր մինչև անորոշ ժամանակ և հոգևորականութիւնը զրկուեց եկեղեցական շրջանի ամեն մի նորամուծութեան դէմ մաքառելու մի կարեւոր զէնքից. բացի այդ այս շրջանի ընդհանուր մասւոր ընթացքը հեռացրեց եկեղեցուց բոլոր լաւագոյն ոյժերը: Տաղանդաւոր մարդիկ էլ հոգևոր կոչում չէին ընդունում: Արդէն XVIII դարուց հոգևորականութեան անդամները այլևս դադարեցին բարձր պետական պաշտօններ վարել, ինչպէս օրինակ լօրդ. կանցլէրի պաշտօնը: XIX-րդ դարու կիսին հոգևոր լորդերի թիւը վերին պալատում նուազեց մինչև $\frac{1}{14}$ և վերջապէս 1801 թուին համայնական պալատի դռները պաշտօնապէս փակուեցին հոգևոր դասի անձանց համար: Ծիշտ է որ երբ Վիլհելմ III-ի մահից յետոյ, երբ գահ բարձրացաւ անկիրթ և սնոտիպաշտ կին-արքայուհի Աննան, հոգևորականութիւնը օգտուեց բարեյակջող հանգամանքներից, որպէսզի մի փոքր վերականգնի իւր կորցրած ոյժերը: Բայց արհամարհելով հաշտ քաղաքականութիւնը, նա օգտուեց միայն այս ժամանակամիջոցով և աւելի զրգոնեց այլադաւաններին: Սրա հետևանքն այն էր, որ Աննա արքայուհու մահից յետոյ երկու նշանաւոր գործիչների՝ Վայտֆրիդի և Վէսլիի ազդեցութեամբ սկիզբ առաւ մեծ կրօնական սիստեմ, որը անգլիական եկեղեցու հետ նոյն յարաբերութեան մէջ էր, որպիսի յարաբերութեան մէջ գտնուում է անգլիական եկեղեցին Հռոմէականի հետ: Այս երկրորդ կրօնական բարենորոգումը Անգլիայում զգալի կերպով պակասեցրեց տիրող եկեղեցու անդամների թիւը և ծառայում էր իբրև վտանգաւոր օրինակ:—Մեր ցոյց տուած ամբողջ ընթացքի ընդհանուր յատկութիւնը աստուածաբանութեան բարոյագիտութիւնից և

քաղաքականութիւնից բաժանելն էր, որ առաջ բերեց ինքը հոգևորականութիւնը: Քուժբերլանդ եպիսկոպոսը առաջինը ստեղծեց բարոյագիտութեան սխտեմը առանց աստուածաբանութեան օգնութեան: Վուրբուտօն եպիսկոպոսը առաջինը ասեց, որ պետութիւնը կրօնի վրայ պիտինայի գործնական տեսակէտով, կամ այս կամ այն կրօնի օգտակարութիւնը ի նկատի առնելով: Այս մտածողների մտքերը ապագայում մշակեցին Իււմ, Պալի, Բենտամ և Միլլը:—Բայց սկսպտիկ շարժման մեծ հետևանքները սեպհականութիւն դարձան ոչ միայն մտածող դասակարգերի: XVIII-րդ դարու ամենաաչքի ընկնող յատկութիւններից մինը հենց հետաքրքրութեան արթնանալն էր այն դասակարգերի մէջ, որոնք մինչև այդ փնում էին բոլորովին անզարգացած: Այս մեծ շրջանին առաջին անգամ հիմնուում են կերակնօրեայ դպրոցներ, հրատարակուում են կերակնօրեայ ժողովրդական լրագիրներ, բացուում են ընթերցարան—գրադարաններ և տպարաններ, հրատարակուում են հանրամատչելի հանրագիտակ գրուածքներ, հիմնուում են առևտրական ակումբներ և այլն. 1769 թուին տեղի ունէր առաջին միտինգը, ուր քննուում էին անգլիացիների քաղաքական իրաւունքները: Այս բանից ոչ շատ առաջ հանդէս եկան քաղաքական լրագիրներ, որոնք սկսեցին ժողովուրդը ծանօթացնել հասարակական և քաղաքական գործերի ընթացքի հետ: Նոյն ժամանակի մօտերքը յայտնուեց անձնական ներկայացուցչութեան տեսութիւնը, որը արագ կերպով մուտ գործեց հասարակութեան գիտակցութեան մէջ: Վերջապէս ժողովուրդը սկսեց մասնակցել կրօնական հարցերի լուծման: Այս փաստերից դրդուած անգլիական գրականութիւնը սկսեց աւելի ու աւելի հանրամատչելի դառնալ: Հին ժամանակ-

ները երբ հեղինակները սահմանափակ ընթերցողներ ունէին բարձր և հարուստ դասակարգերի մէջ, նրանք պէտք է յարմարուէին ընթերցողների ճաշակին և իրենց հովանաւորողների առաջ կեղծաւորութիւնների դիմէին. իսկ այժմ նրանք իրենց մէջ գտնուում էին ուժեղ նեցուկ մասսայի մէջ, իրենց զգացին աւելի ինքնուրոյն և սկսեցին հանրացնել ոճը ու գրել այնպիսի հարցերի մասին, որոնք առաջ կբերէին ընդհանուր հետաքրքրութիւն—մտաւոր ընդհանուր շարժման նպաստում էր և այն հանգամանքը, որ Աննայի մահից յետոյ անգլիական գահը մօտ 50 տարի գրաւուում էին երկու արքայ, որոնք խիստ անտարբեր էին վերաբերուում դէպի քաղաքական և հասարակական գործերը: Գէորգ I-ը և Գէորգ II-ը այլազգի և ծոյլ լինելով, քիչ էին մտածում ժողովրդի մասին, որի հետ համարեա ծանօթ չէին և անգլիկան եկեղեցուն չէին կարող այնքան համակրել, որպէս զի հոգևորականութեան նշանակութիւնը ուժեղացնէին, — իսկ այս հանգամանքը ապահովում էր տիրող մտաւոր ուղղութեան հանգիստ զարգացումը: Գէորգ III-ի թագաւորութիւնը առաջ բերեց կեանքի մշակուած յարաբերութիւնների դէմ բաւական զգալի բէակցիտ: Այս բռնակալ և ժլատ արքան իրեն նպատակ դրեց ուժեղացնել թէ իր և թէ եկեղեցու իշխանութիւնը: Ամեն տեսակ նորամուծութիւնների ձգտման դէմ աստիւութիւն տածելով, չունենալով ոչ մի գաղափար գիտութեան և գեղարուեստի մասին, նաև ոչ մի գիտութիւն ժողովրդի և երկրի մասին, նա իրան շրջապատեց մեծ և միմիայն աւանդութիւններով ապրող կուսակցութեամբ: Մինչև անգամ հոչակաւոր Պիտտը, միակ ընդունակ մարդը, որ մտել էր արքայի խորհուրդը, աշխատուում էր համակերպուել Գէորգ III-ի հայեացքներին և վերջնակա-

նապէս դաւաճանելով իւր համոզմունքներին փայտա-
յում էր Գէորգ III-ի ամեն մի քամահանոյքը: Առհա-
սարակ Գէորգ III-ը ոչ մի համակրանք չէր տածում
դէպի վսեմն ու ազնիւը: Թէ ինչ ատելութեամբ էր վե-
րաբերում նա դէպի տաղանդաւոր ժամանակակիցները,
երևում է հետևեալ փաստերից: XVII-րդ դարու ամե-
նայայտնի գործիչ և ազատութեան պաշտպաններից
մէկին—Փօկսին—նա չէր տալիս պետական բարձր
պաշտօններ և իւր ձեռքով ջնջեց նրա անունը գաղտ-
նի խորհրդի անդամների ցուցակից: Դէպի առանձին
անհատներ ունեցած ատելութեամբ չբաւականանալով,
նա աշխատում էր պէրների պալատի նշանակութիւնը
ոչնչացնել, ուր միշտ գերակշռում էր ազատ սկզբունքը
և որը աշխատում էր թոյլ չտալ ներքին պալատի կո-
պիտ և անմիտ արարքները: Գէորգ III-ը միանգամից
նշանակեց մեծ քանակութեամբ պէրներ, որոնց մէջ
քիչ տաղանդաւորներ կային և շատ նրա կողմնակից-
ներ: Այս միջոցով նա ստեղծեց բազմերանգ արիստո-
կրատիա, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը գրաւում էին առե-
տրական մարդիկ և դրամատէրեր: Բայց առանձին ու-
շադրութեան արժանի է Գէորգ III-ի վերաբերմունքը
դէպի էդմօնդ Բօրկ: Այս նշանաւոր մտածողը մեծ գի-
տութեան սէր մարդ էր, համարեա հանրագիտական
զարգացում ունէր և ամեն տեսակ հասարակական աս-
պարիզում հանդիսանում էր իբրև ոչ միայն ամեն մի
նոր մտքի համակրող այլ և ազդեցիկ գործիչ էր, ըն-
դունակ նախատեսելու ապագայ դէպքերը: Եւ հենց այս
ընդունակութիւնները անտանելի էին արքայի համար
և Բօրկը իւր 30 ամեայ գործունէութեան ընթացքում
չկարողացաւ մուտք գործել խորհուրդ: Երբ այս մար-
դու մեծ խելքը խաւարեց Փրանսիական յեղափոխու-
թեան անուելի պատկերի և իւր միակ որդու ու ուրիշ

ազգականների մահուան ազդեցութեան տակ և երբ այս
հանգամանքից դրդուած նա սկսեց գրել ակներև անհե-
թեթութիւններ և բացարձակ պաշտպանել այն ամենը,
ինչ առաջ դրոշմում էր խորը արհամարհանքով,—
այն ժամանակ նա ձեռք բերեց Արքայի համակրու-
թիւնը, որը նշանակեց նրան երկու թոշակ և մինչև
անգամ ուզում էր տալ նրան պէրի կոչումն ու մտց-
նել նրան լօրդերի պալատը: Գէորգ III-ի թագաւորու-
թեան կատարեալ պատկերը տալու համար անհրաժեշտ
է մասնանիշ անել հետևեալ դէպքերի վրայ, որոնք
հետևանք էին նրա անմիտ քաղաքակրթութեան: Դեռ
Գէորգ II-ի ժամանակ մտադրութիւն կար տուրք դնել
յօգուտ երկրի ամերիկական գաղութների վրայ: Այս դէպ-
քում ինկատի չէր առնւում այն հանգամանքը, որ ամերի-
կացիք պարլամենտում չունէին իրանց ներկայացուցիչ-
ները, որոնք պաշտպանել կարող լինէին իրանց շահերը:
Բայց այս միջոցը այն ժամանակ մերժուած էր խելացի
քաղաքագէտների կողմից, Գէորգ III-ը ընդհակառակը
այս միջոցը գտաւ վերին աստիճանի իմաստալից և
որոշեց անպայման իրագործել այդ: Հոգևորականու-
թեան և արիստոկրատիայի մէջ համակրանք գտնելով
նա մերժեց բոլոր խելացի նախազգուշացումները և
Ամերիկայի հետ վստահ կերպով պատերազմ սկսեց:
Այս պատերազմը Անգլիային արժեցաւ 140 միլիօն
ֆ. ստերլինգ, զրկեց ամենամեծ գաղութներից, համա-
րեա ոչնչացրեց նրա ընդարձակ առևտուրը և զինեց
նրա դէմ ամբողջ Եւրոպայի հասարակական կարծիքը:
Բարեբաղդաբար այս պատերազմը ունէր և այն օգտա-
կար հետևանքը, որ նա, ամերիկացիների յաղթութեան
շնորհիւ, վերջ դրեց բունակալութեան զարգացման վար-
չական տիրապետութեան:—Միւս ցաւալի դէպքը Ֆրանս-
սիայի հետ պատերազմն էր: Պատմական դէպքերի եր-

կար շարքը, որը պատրաստեց Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը, բոլորովին անհասկանալի էր Գէորգ III-ի և նրա շրջապատողների համար, բայց և այնպէս նա իւր համար պարտք համարեց բացարձակ բէակցիա սկսել կառավարութեան տիրող եղանակի դէմ և ետ կանչելով Ֆրանսիայից անգլիական դեսպանին, յարաբերութիւնները ընդհատելու առաջին քայլը արեց, իսկ երբ Ֆրանսիացիք հետևելով անգլիացիների օրինակին, մահուան պատժի ենթարկեցին իրենց արքայ Ալեքսանդրիս XV-դին, Գէորգ III-ը այս դէպքը ընդունեց իբրև անձնական վիրաւորանք և անմիջապէս սկսեց սոսկալի անգլո-ֆրանսիական պատերազմ, որ միլիոնաւոր մարդիկ կլանեց, ամբողջ եւրոպան խառնաշփոթեց և նպաստեց քաղաքակրթութեան զարգացման երկարատև դադարման: Այս պատերազմի հետ անգլիական կառավարութիւնը երկու խնդիր միացրեց՝ ոչնչացնել հասարակապետութիւնը Ֆրանսիայում և թուլացնել նորադանդութեան զարգացումը Անգլիայում: Առաջին խնդիրը իրագործելու համար անհրաժեշտ եղաւ շատ անգլիական կեանք և անգլիական ոսկի, որպիսով պետութիւնը տառապող վիճակի էր հասցրած: Միւս խնդիրը իրագործելու համար անհրաժեշտ եղաւ հրատարակել մի շարք օրէնքներ, որոնք պէտք է ճնշէին հետախուզութեան ոգու եռանդը և քաղաքական շարժումը: Այս ուղղութեամբ նախ և առաջ ստեղծուեցին համարձակ և վճռական միջոցներ զրի ազատութեան և ամեն տեսակ միտտինգներ, որ հաւաքւում էին քաղաքական և կրօնական հարցերը քննելու նպատակով: Գրի ազատութիւնը այն աստիճան սահմանափակուած էր, որ լաւագոյն հեղինակներ ենթարկուեցին տուգանքի, բանտարկութեան և քսորի: Միտինգները ենթարկուած էին կառավարութեան հրա-

կողութեան, ում նախօրօք պէտք է յայտնուէր ժողովի նպատակի, տեղի և ժամանակի մասին: Այդ ընդհանուր միջոցների հետ հրատարակուած էին շատ երկրորդական որոշումներ, որոնք արգելում էին ամեն տեսակ ժողովներ, արգելում տարածել տպագրուած գրքեր և այլն: Այս և նման միջոցները առաջ բերին յայտնի կերպով բողոքներ և հռչակաւոր Ֆոկսը մինչև անգամ 1795 թուին պարլամենտում բացարձակ կերպով յայտնեց, որ ժողովրդի համբերութիւնը կարող է կտրուել և կառավարութեան դէմ կոիւր կդառնայ հասարակ խոհեմութեան հարց: Բայց ոչ մի օպօզիցիա չկարողացաւ վերջ դնել իրերի վտանգաւոր ընթացքին և կառավարութիւնը չդադարեցրեց իւր գործելու եղանակը: Փոքր առ փոքր դադարեցւում էր Habeac Corpus Act-ի գոծադրութիւնը և այս բանը պետական իշխանութեան հնարաւորութիւն տուեց ալատ կերպով ռոնակոխ անել անհատական և ընտանեկան իրաւունքները: Իսկ XVIII-րդ դարու վերջը, երբ Անգլիան ընկաւ խիստ մեծ պետական պարտքի տակ, առևտրականութեան բոլոր նիւթերը ենթարկուեցին տուրքերի և այդ տուրքերի ամբողջ ծանրութիւնը ընկնում էր ժողովրդի վրայ:

Բայց թէպէտ արտաքին և պարզ քաղաքական տեսակէտով բոլոր այս փաստերը բռնակալութեան և զեղծումների տխուր պատկերն են ներկայացնում, պէտք չէ մոռանալ, սակայն, որ իրերի ընդհանուր ընթացքը վերին աստիճանի լաւ էր: Այս ընթացքը, ինչպէս մենք տեսանք, փոքր առ փոքր և յամառ կերպով տանում էր դէպի հոգևորականութեան, արիստոկրատիայի և բիւրօկրատիայի նշանակութեան սահմանափակումը և դէպի ժողովրդի ինքնագործունէութեան զարգանալը: Ստեղծուած հասարակական

կարծիքը չի կարող միանգամից ոչնչանալ զանա-
զան ժամանակաւոր արգելքների շնորհիւ: Այդ կար-
ծիքը ստեղծոււմ է ընդարձակ և ընդհանուր պատ-
ճառներով, և զարգանում է նուաճողաբար, առանց
արգելքներից վախենալու: Պէտք է ասել, որ անգլիա-
կան ժողովուրդը, որ պատիւ է բերում իրանց, սոս-
կալի ճգնաժամից ազատուեց առանց յեղափոխութեան,
շնորհիւ դարերի ընթացքում զարգացած բարոյա-
կան ոյժերի և վստահ հասարակական կարծիքի: Այս-
տեղ բաւական է ասել, որ բարենորոգումների, կաթո-
լիկների իրաւունքների հաւասարեցնելու և հա-
ցային օրէնքներ վերացնելու մասին հրովարտակը-
րեք ժամանակակից դարերի ամենամեծ գործն է: Այս
կարևոր միջոցներից ամեն մէկը սահմանափակեց քա-
ղաքական կուսակցութիւնների հզօրութիւնը՝ ժառան-
գական ազդեցիկ մարդկանց, հողատէր արխատկրա-
տիայի և հոգևորականութեան:

Հ Ա Տ Ո Ր I

Մ Ա Ս Ն II

Ը.

Պատմական հայեացք Ֆրանսիայի մտաւոր զարգացման վրայ XVI դարու կիսից մինչև Լիւրդովիկոս XIV-րդի կառավարութիւն ստանձնելը:—Հոգևորականութեան իշխանութիւնը Ֆրանսիայում և Անգլիայում:—Սկեպտիկականութեան երևալը և կրօնի համբերողութեան սկիզբը Ֆրանսիայում:—Ռալէ, Մօնտէնը և Շարրօն:—Հենրիկոս IV քաջալերում է բողոքականներին—Ռիշլիէի քաղաքականութիւն .—Բողոքականների անհամբերողութիւնը և կոպիտ ձգտումները:—Դէկարդի փիլիսոփայութիւնը:—Դէկարդի և Ռիշլիէի մէջ համեմատութիւն:—Սրանց հակաստուածական ուղղութեան հետևողները:—Մազարինի քաղաքականութիւնը և Ֆրօնդի պատերազմները:

Ուսումնասիրելով Անգլիայի քաղաքակրթութեան ընական և առողջ զարգացումը, մենք, մեր հետադատութեան այս մասի մէջ մեր ստացած եզրակացութիւնները կվերադրենք Ֆրանսիայի մտաւոր անընական զարգացման: Ինչպէս Անգլիայում, նոյնպէս և Ֆրանսիայում հոգևորականութիւնը սկզբում օգտուում էր քաղաքական առաւելութիւններով ուրիշ դասակարգերի հանդէպ, սրա հետ միասին նա հասարակութեան մատուցանում էր ծառայութիւններ՝ սահմանափակելով բարբարոս ժամանակների կամայականութիւնը և ապաստանարան տալով թոյլերին և ճնշուածներին: Ապագայում հոգևորականութեան դերը փոխուեց: Նա ստիպուած էր իւր իշխանութիւնը պաշտպանելու համար կռիւ մղել սկեպտիկականութեան զարգացած ոգու դէմ և ժողովրդի ինքնորոշութիւն ձեռք բերելու ձգտումների դէմ: Բայց Ֆրանսիայում հոգևորականութիւնը աւելի երկար ժամանակ էր պահպանում իւր նախկին արտօնութիւնները և հեղինակաւորութիւնը քան Անգլիայում: Նա մինչև անգամ կարող էր յաջող կերպով դիմադրել նորադանդութեան,

որը անգլիական պետութեան հնարաւորութիւն տուեց եկեղեցին վերջնականապէս թուլացնել: Այս պատճառով աստուածաբանական ուղղութիւնը Փրանսիայում աւելի ուժեղ էր և շարունակուում էր աւելի երկար և յամառ կերպով քան Անգլիայում: Յայտնի է, որ այս ուղղութիւնը Անգլիայում զգալի չափով թուլացաւ դեռ 16-րդ դարու կիսին: Մենք գիտենք, օրինակ, որ թոյլ Հենրիկ VIII-րդ արքան, որ ոչ լաւ զօրք ունէր և ոչ բաւական պահակ զինուորներ, իւր իրաւունքով հաստատեց ազգային կրօնը և կարգի դրեց եկեղեցական ծէսերը, կամ, որ էղուարդը, Մարիամը և Եղիսաբէթը առաջ բերին ընդարձակ փոփոխութիւններ, երբ ժողովուրդը բոլորովին անտարբեր էր մնում և ոչ մի բողոք չէր յայտնում: Այս երևոյթը կարող է բացատրուել միայն ժամանակի ընդհանուր ոգով, որ ժողովրդի մէջ թուլացրեց աստուածաբանական հետաքրքրութիւնը: Բացի դրանից, հետաքրքրական է հետեւեալ զուգահեռականը. երբ Անգլիայում բոլոր պատերազմները պարզ աշխարհիկ, քաղաքական ընոյթ էին կրում, Փրանսիայում, ընդհակառակը, 16-րդ դարու բոլոր սոսկալի պատերազմները մղուում էին յանուն կրօնի կամ լինում էին կաթոլիկների և բողոքականների մէջ:—Այս տարբերութիւնը բնականաբար ազդեցութիւն ունեցաւ երկու ազգերի քաղաքակրթութեան զարգացման վրայ: Մինչդեռ 16-րդ դարում Անգլիան ունէր հարուստ գրականութիւն, Փրանսիայում չկար ոչ մի աչքի ընկնող գրուածք, բացի աստուածաբանական ստեղծագործութիւններից, որ այնտեղ շատ բազմացան: Եկեղեցու շատ երկար տիրապետութեան հետեւանքներն այս էին, բայց աւելի լաւ չէր և բարոյական հետեւանքները: Կաթոլիկ և բողոքական կուսակցութիւնների անընդհատ կրօնա-

կան վէճերը համբերողութեան հարցի հետ էր մղուում և 16-րդ դարու ընթացքում ոչ ոք այդ բանը մինչև անգամ չարծարծեց, բացի լ'Օպիտալից, որ ստիպուած էր թողնել հասարակական գործունէութիւնը: Աստուածաբանական ոգու ազդեցութիւնը նկատելի է, օրինակ, Ամբուազի դաւադրութեան, Պուասիի բանակցութեան, Վասսիի սպանութիւնների, Բարդուղիմեան գիշերների, Հիզի և Հենրիխ III-ի սպանութիւնների մէջ:—Բայց յեղաշրջումը, իրերի բնական ընթացքով, պէտք է կատարուէր և այդ յեղաշրջումը սկսուեց 1589 թուին Հենրիկ III-ի Փրանսիական գահ բարձրանալով: Սրանից առաջ Փրանսիական արքաները, բարենպաշտ լինելով, եկեղեցու և հոգևորականութեան շահերի ջերմեռանդ պաշտպաններն էին: Օրինակ Փրանցիսկոս I, Հենրիխ II, Կարլոս IX և Հենրիխ III. բայց Հենրիխ IV-ը բոլոր կրօններին միատեսակ էր վերաբերում և, իւր կրօնը երկու անգամ փոխելով, մի վայրկեան չմտածեց երրորդ անգամ փոխել կրօնը, երկրի խաղաղութիւնը ապահովելու համար: Բողոքական կրօնից հրաժարուելով, հինգ տարի այս դէպքից յետոյ հրատարակեց հռչակաւոր Նանտի հրովարտակը, որով բողոքականներին տրուում էր որոշ քաղաքական և կրօնական իրաւունքներ և սկիզբ էր դրում կրօնական համբերողութեան: Բայց ի նկատի առնելով նախընթաց պատմական դէպքերը, դժուար չէ հասկանալ, որ այս մեծ քաղաքական ակտի զարգացումը արքայի անձնական կամքի արդիւնքը չէր, այլ ամբողջ մտաւոր շարժման, որին մասնակցում էր ամբողջ ժողովուրդը:

Փրանսիայում զարգացող սկեպտիկ ոգին արտայայտուում էր նրա գրականութեան մէջ: 16-րդ դարու առաջին կիսի վերջը (1545 թ.) Ռարլէն բացարձակ և

անսպառիժ կերպով յարձակուեց հոգևորականութեան և տիրող սնտախապաշտութեան վրայ, իսկ 1588 թուականին՝ Մօստէնը հրատարակեց իր հռչակաւոր «փորձերը», որ ուղղած էր ամբողջ համակարգութեան դէմ, որը, այսպէս ասած, իւր մէջ մարմնացնում էր հոգևորականութիւնը: Բարլէի ու Մօստէնի մէջ, որոնց շատ փոքր ժամանակամիջոց էր բաժանում, նոյնպիսի նմանութիւն կայ, ինչպիսին որ Զիւլէի ու Գուկէրի, Գուկէրի ու Զիլինգվորտի միջև: Վերջապէս Մօստէնի հեղինակութիւնը հրատարակելուց մի քանի տարի յետոյ երևեցաւ Շարրօնի նոր «իմաստութեան մասին» գիրքը, որ ներկայացնում է բարոյականութեան այն սիստէմը, որ առաջինը ստեղծուեց առանց աստուածաբանութեան օգնութեան: Շարրօնի մի յենակէտը այն էր, որ ամեն մի ժողովուրդ դաւանում է որոշ կրօն միմիայն հասարակ պատահականութեան շնորհիւ, որ մոլեռանդ քրիստոնեան նոյնպիսի մոլեռանդ մահմեդական կլինէր եթէ ծնուէր մահմեդական երկրում և որ այս պատճառով անմտութիւն է հոգս տանել կրօնի տարբերութեան մասին, որ պայմանաւորում է արտաքին փաստերով և ոչ մարդկանց կամքով: Ապացուցանելով որ ամեն մի կրօն նախընթացի արդիւնք է, նա մերժում է աղանդական թշնամութիւնը և մատնացոյց է անում արտաքին դոգմաներից ազատ հանդիստ հոգևորական ինքնախոհութեան անհրաժեշտութիւնը: Սկեպտիկականութեան արագ զարգացած ոգու արտայայտութիւնները այսպիսի էին: Հոգևորականութիւնը, ի հարկէ, անբաւական էր դրա յաջողութիւնից և աշխատում էր համոզել արտաքին չարը արմատախիլ անել, բայց արքան ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում մինչև անգամ պապի աղերսանքներին: Ինքը կաթոլիկ լինելով, հովանաւորում էր բողոքականներին, իբրև

թոյլ կողմի, արտաքսեց նրանց թշնամի եզուիտներին և շարունակ մտածում էր նորաղանդ եկեղեցու շահերի մասին: Դժբաղդաբար Հենրիխ IV-ը վաղ զօհ դարձաւ այն մոլեռանդութեան, որի դէմ ինքը այնպէս մաքառում էր—ոչ մի միջոց այլևս չէր կարող փոխել հաստատուած համոզմունքները: Հենրիխ IV-ի բռնի մահից յետոյ Փրանսիական գահ բարձրացած թոյլ և սնտախապաշտ կին՝ Մարիա Մեդիչին անմիջապէս հաստատեց Նանտի հրովարտակը և ցանկութիւն յայտնեց պարլամենտի նախագահ նշանակել բողոքական Դէ-Տուաին, իսկ Լիւդովիկոս XIII-րդի չափահաս դառնալուց յետոյ նպաստում էր Նանտի հրովարտակի և բողոքականներին բաշխած իրաւունքների վերահաստատման: Պարզ է, որ այդպիսի քաղաքականութիւնը կաթոլիկ իշխանութեան կողմից կարող էր միայն նոր ոգու արտայայտութիւն լինել:—Բայց համբերողութեան աւելի ուժեղ ոգի նկատելի է Լիւդովիկոս XIII-ի թագաւորութեան վերջին 18 տարուայ ընթացքում, երբ կառավարութեան գլուխ անցել էր Ռիշելիեն, քաղաքական աշխարհի մի մեծ և հանճարագոյն մարդը: Հոգևորականութեան անդամ լինելով, նա իւր գործունէութեան մէջ ղեկավարում էր այն սչըրունքով, որ քաղաքական շահը պէտք է բոլորովին անջատուած լինի դասակարգային շահերից: Այս ոգով նա աշխատում էր թուլացնել ազնուականութեան ոյժն ու նշանակութիւնը և ստորացնել հոգևորականութիւնը: Բայց ամբողջութեամբ չիրագործելով առաջին կէտը, միմիայն այն պատճառով, որ հասարակութեան մէջ համակրանք չգտաւ, նա մեծ յաջողութեամբ կատարեց երկրորդը: Մենք նախ տեսնում ենք, որ նա աշխատում է թուլացնել հոգևորականութեան ազդեցութիւնը արքայի խղճի վրայ: Այս նպատակով, նա

արքայի խոստովանահայր Կոստէնին քշում է, բացատրելով, որ «փոքր հայր Կոստէնը» չպէտք է խառնուի քաղաքական գործերում, իսկ նոր Սիրիոն խոստովանահօրից պահանջում է հրապարակական խոստում չը խառնուել այդպիսի գործերում: Երբ պետութիւնը փողի պէտք ունէր, նա հոգևորականութիւնից պահանջեց 6 միլիոն ֆրանկ նպաստ, և ստանալով այս գումարը քսոսրեց չորս եպիսկոպոս և երկու արքեպիսկոպոս, որոնք այս հարցի վերաբերմամբ յայտնեցին իրանց դժգոհութիւնը: Ռըշիլիեն ոչ մի դժգոհութիւնից չէր վախենում, նրան աջակցում էր տիրող մտաւոր ուղղութիւնը: Դատաւորները չէին քաշում քահանաներին կախել առանց կոչումն առնելու: Արքեպիսկոպոս Սուրդին երկու անգամ ձեծուեց և ոչ թէ բաւարարութիւն չստացաւ, այլև Ռըշիլիի անբարեացակամութեան արժանացաւ: Ճիշտ նոյնպէս երբ Լանդեղօլում ապստամբութիւն սկսուեց Ռըշիլիեն եպիսկոպոսներին ոմանց կարգընկեց արեց, ոմանց էլ գոյքը գրաւեց: Այսպէս էր գործում ժամանակի պահանջները հասկացող և պետութեան շահերը իւր դասակարգի շահերից բարձր դասող կարդինալը:—Նոյն հետևողութեամբ Ռըշիլիեն իւր լուսաւոր համոզմունքները իրագործում էր արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Չընայելով կաթոլիկ եկեղեցու շահերի սերտ կապին աւստրիական տան հետ, նա աշխատում էր ստորացնել այդ եկեղեցին, պաշտպանելով կաթոլիկականութեան թըշնամի բողոքականներին: Նոյն հանգամանքներից դըրդուած նա օգնում էր լիւտերականներին դերմանական կայսեր դէմ, կալվինականներին իսպանական արքայի դէմ, նիդերլանդական բողոքականներին, երբ Փիլիպպոսը ճնշում էր նրանց և գերմանական բողոքականներին, երբ կայսրը աշխատում էր նրանց տի-

րող կրօնի հպատակեցնել: Ռըշիլիեն մինչև անգամ կազմակերպեց «Բողոքական դաշնադրութիւն» կաթոլիկականութեան երկու հզօրագոյն թշնամիների հետ: Այսպէս, շնորհիւ պետութեան առաջին մարդու նախաձեռնութեան, որ եկեղեցու շահերը արհամարհում էր, սկիզբ առաւ պարզ աշխարհական քաղաքականութիւնը և կրօնական պատերազմներին վերջ էր տրուած: Հռչակաւոր Վեստֆալի համագումար ժողովը, որ հաշտեցրեց առաջնակարգ պետութիւնների հակառակ շահերը, բոլորովին արհամարհեց եկեղեցու շահերը, իսկ համաձայնութեան եկած պետութիւնները ռացի դրանից իրենց վարձատրեցին ի հաշիւ եկեղեցու: Մի քանի եպիսկոպոսութիւն ոչնչացրած և եկեղեցական գոյքերը գրաւած էին: Բայց ամենից ուշագրաւն այն է, որ երեսնամեայ պատերազմը, որ վերջացաւ Վեստֆալի խաղաղութեամբ, վերջին կրօնական պատերազմն էր:—Վերջապէս հետաքրքրական է նկատել Ռըշիլիի վերաբերմունքը դէպի ֆրանսիական բողոքականները: Մենք արդէն տեսանք, թէ նա ինչպէս էր աշխատում պաշտպանել և զարգացնել ժողովրդի իրաւունքները, չխնայելով եկեղեցու իրաւունքները: Այս բանին պէտք է աւելացնել, որ նա միշտ դիտում էր տաղանդաւոր մարդկանց, ինչ կրօնի և պատկանելի լինէին նրանք և աշխատում էր օգտուել նրանց պատրաստակամութիւնից: Աեկալարուելով հաւասարութեան սկզբունքով, նա շատ զինուորական և աշխարհիկ պաշտօններ յանձնում էր բողոքականներին, ինչպէս օրինակ՝ Լեդիգեր, Շատիլեօն, Լաֆօրս, Ռօգան, Բերնհարդ Վէյմարցուն և ուրիշներին: Առաջին երեքը մինչև անգամ Ֆրանսիայի մարշալներ էին, իսկ հերցոգ Ռօգանին, չնայելով նրա կաթոլիկ եկեղեցու դէմ յայտնի թշնամութեան, Ռըշիլիեն ետ կանչեց քսոսրից

և նախ իրաւասութիւն տուեց բանակցել Շվեյցարիայի հետ, իսկ յետոյ Ֆրանսիական զօրքի հրամանատարութիւն տուեց:—Այս եղանակով բողոքականների և կաթօլիկների մէջ սերտ կապ էր ստեղծուում: Ձանազան կրօնի մարդիկ ծառայում էին մի դրօշակի և հերետիկոսների հրամանատարութեան տակ և ըմբռնում էին հասարակական ու պետական շահերի ընդհանրութիւնը: Բողոքականների ղեկավարները հրաժարուում էին իրենց կուսակցութիւնից, անցնում էին կաթօլիկ կառավարութեան կողմը և նրանցից շատերը, ինչպէս օրինակ հերցոգ Լէզիգեր, հերցոգ Լա-տրեմուր, հերցոգ Բոյլեօն և հերցոգ Լա-Մէյլլէ մինչև անգամ փոխեցին իրանց կրօնը, այնպէս որ 1621 թուին, երբ բողոքականները կառավարութեան դէմ պատերազմ սկսեցին, կարող էին միայն Ռօզանի և Սուբլիզի օգնութեան յուսալ: Միւս կողմից լաւագոյն ղեկավարների դաւաճանութիւնը զրգուում էր թուլացող բողոքական կուսակցութիւնը, այս բանից օգտուեց հոգևորականութիւնը, որը իւր եկեղեցու գործերի ղեկը վերցրեց իւր ձեռքը: Չնայելով անհատական կարծիքի ազատութեան և անհամբերողութեան ոգու ակնբեր անհամաձայնութեան, XVII-րդ դարու բողոքականները կաթօլիկներից աւելի անտանելի դառան: Այս հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ բնազանցների բողոքական ազատամտութեան մասին ունեցած հասկացողութիւնը այնքան էլ ճիշտ չէ: Պատմութեան փաստերը ապացուցանում են, որ բողոքականների համբերողութիւնը տատանուում էր արտաքին դէպքերի ազդեցութեան տակ: Այսպէս օրինակ XVI և XVII-րդ դարերում կալվինականները նոյնպէս եռանդուն կերպով աշխատում էին հալածել իրենց հակառակորդներին, ինչպէս կաթօլիկները պապի տիրապետութեան

ամենախաւար շրջաններին: Դեռ այժմ էլ Շօտլանդական բողոքականների ստորին դասակարգերում սնտտիապաշտութիւնը և հոգեմոլութիւնը խիստ տիրապետում են քրիստոնէական հեզութեան վրայ, քան Ֆրանսիական կաթօլիկների ստորին դասակարգերում: Բայց հետաքրքրական է այն փաստը, որ բողոքականութիւնը որ թողել էին ղեկավարները և կառավարում էր միայն հոգևորականութիւնը, սկսեց ցոյց տալ հակում դէպի ունակցիա և եռանդի որոշ աստիճան: Այս փաստով թուում է կարելի է բացատրել թէ ինչու միայն համբերող կամ կառավարութեան կողմից չհովանաւորուող կրօնը ցոյց է տալիս աւելի մեծ եռանդ և կենդանութիւն քան հովանաւորուող կրօնը: Մինչև եկեղեցին գտնուում է պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ, նրա շահերի զարգացումը ենթարկուած է աշխարհիկ քաղաքականութեան շահերին և բնականաբար թուլանում է նրանցով: Իսկ երբ եկեղեցին մնում է իւր խնամատարութեան տակ, նա իւր գործունէութեան մէջ դառնում է աւելի ինքնուրոյն և իւր հոգևորականութեան շնորհիւ աւելի է մօտենում ժողովրդին: Իբրև օրինակ ծառայում է այլադաւանների և անգլիկանների համեմատութիւնը, որոնցից առաջինը աւելի մեծ ազդեցութիւն ունի իւր համայնքի վրայ քան երկրորդը: Նոյնը պէտք է ասել և Ֆրանսիական բողոքականների մասին: Միանալով հոգևորականութեան կառավարութեան ներքոյ, նրանք թշնամութիամբ էին վերաբերուում կաթօլիկ աղանդին և մինչև անգամ տանել չէին կարողանում իրենց համար բարեացակամ Նանտի հրովարտակը, որը տուեց նրանց խղճի ազատութիւն, բայց ոչ մի արտօնութիւն: Նրանց բաւական չէր խղճի ազատութիւնը, նրանք ձգտում էին սահմանափակել ուրիշ կրօնների

դաւանութեան ազատութիւնը: Ներքին աստիճանները շուտով փոխուեց բացարձակ գործունէութեան: Բողոքականները պահանջում էին կաթողիկոսի ձեռնադրութիւնը և կաթողիկոսի հոգևորականութեան դէմ սարքում ստորացնող ցոյցեր, արգելում էին ժամերգութիւն կատարել, մինչև անգամ կաթողիկոսներին արգելում էին Լա-Ռոշելում եկեղեցի ունենալ, հալածում էին կաթողիկոսներին և բողոքականների ամուսնութիւնը և իրենց ճնշումները հասցրին այն աստիճանի, որ երբ Լիւզովիկոս XIII-ը արքան 1620 թուին գնաց Պօ, նա այնտեղ ոչ մի եկեղեցի չգտաւ, ուր կարողանար աղօթել իւր կրօնի ձեռնարկով: Անուշադիր թողնելով համբերութեան և անհատական մտածելակերպի ազատութեան սկզբունքը, նրանք խիստ կոպիտ էին վերաբերում իրենցից հեռացածների հետ և նրանց հայեացքները չընդունողներին եկեղեցուց բաժանում էին, ինչպէս օրինակ Ֆէրրին, որը մեղանչեց, եկեղեցական ժողովների վերաբերմամբ վատ կարծիք էր յայտնել: Եկեղեցուց հեռացնելը ստիպեց նրան փախուստով ազատուել ամբոխի կատաղութիւնից, որը յարձակուել էր նրա ընտանիքի վրայ և աւերել ամբողջ գոյքը: Բայց նրանք չբաւականացան նման արարքներով. աւելի ու աւելի յանդուգն դառնալով, նրանք սկսեցին մուտ գործել քաղաքականութեան շրջանը: Երկու ժողովում նրանք որոշեցին պահանջել, որ իշխանութիւնը Տրիդենտի ժողովը չձանաչի, իսկ բողոքականներին հրամայեցին արգելք հանդիսանալ արքային իսպանական պրինցեսուհու ամուսնութեան: Նրանք նոյնպէս պահանջում էին Սիւլիին վերադարձնել նրանից իբր անօրինութեամբ խլուած պաշտօնները և Լէկտուրի գաւառապետ Փօստրայի փոխումը նրա համար, որ սա կաթողիկոսիւն ընդունեց: Վերջապէս բողոքականները հրատարակեցին մի

շարք գրուածքներ, ուր կաթողիկոսիւնի դէմ նըրանց պայրոյթը հասնում էր վերջին կէտի: Բայց աւելի լաւ է ընորոշում բողոքականների դէպի կաթողիկոսներն ունեցած վերաբերմունքը հետևեալ զուտ քաղաքական դէպքերով: 1615 թուին Կօնդէի դեկավարութեամբ եղած ապստամբութեան ժխտել էին շատ բողոքականներ, թէպէտ և նրանք առիթ չունէին կառավարութիւնից անբաւական լինելու: Դեռ չենրիխ IV-ի ժամանակ նրանք գրաւեցին կաթողիկոսի հոգևորականութեան կալուածքները իրենց եկեղեցիները պահպանելու նպատակով. իսկ կառավարութիւնը ստիպուած էր 1618 թուին պահանջել ամբողջ խլուած կալուածքները և կաթողիկոսներին բնակեցնել իրենց հին տեղերը: Այս հանգամանքը առաջ բերեց Բէարնի նշանաւոր ապստամբութիւնը, որից յետոյ բողոքականները հաւաքուեցին լա Ռոշէլ և կալսարան այնպիսի յանդուգն որոշումներ, որպիսին առաջ պէտք է բերէր փոխադարձ խռովութիւն: Նրանք հրովարտակ հրատարակեցին կաթողիկոսի եկեղեցիների բոլոր կալուածները գրաւելու մասին, ժողովրդի վրայ տուրք դրին կրօնը պաշտպանելու նպատակով, հիմնեցին Ֆրանսիայի և Բէարնի «նորադանդների եկեղեցի», ամբողջ Ֆրանսիան բաժանեցին ութը շրջանի, նրանցից ամեն մէկում նշանակուած էր մի ժեներալ և մի հոգևոր անձ:—Այսպիսի անասելի յանդուգնութեան հասան մի խումբ քահանաներ, որոնք հարաւորութիւն ունէին անվրդով օգտուել իրենց նախկին հալածողների խաղաղ քաղաքականութեան և համբերողութեան արգիւններով: Ի յարգանս կաթողիկոսի հոգևորականութեան, պէտք է ասել, որ նրանք զեկավարուելով պարզ աշխարհիկ շահերով, Փանատիկոսների յարձակումներին չէին պատասխանում յարձակու-

մով և ոչ էլ փորձ էին անում սահմանափակել նրանց արտօնութիւնները: Բարբերաղբար կաթողիկոսների և բողոքականների կռիւը, որ շարունակուում էր եօթը տարի, վերջացաւ յօգուտ առաջինների: Եթէ հակառակը պատահէր, Ֆրանսիան նորից կներկայացնէր մոլեռանդ գործունէութեան և կրօնական հալածանքների տխուր պատկերը: Բողոքականների եկեղեցական բռնապետութիւնը վերանորոգելու հակումը արտայայտուում էր նրանց ստեղծած բարոյական կանոնադրութիւնը, որ պարունակում էր իւր մէջ մինչև անգամ անհատի մասնաւոր գործունէութիւնը և չնչին մասնակիութիւնը: Արգելում էր, օրինակ, յաճախել թատրոն և պարահանդէս, լարախաղացութեան ներկայ լինել, պարել, գունաւոր շոր հագնել, մազը անպատշաճ սանրել, հրեսը սնգուրել և այլն: Արգելում էր յունարէն լեզուն և քիմիան աւանդել, սահմանուած էր հոգևոր գրաքննչութիւնը և այլն: Պատերազմի ամենակատաղի ժամանակ, սկզբից երեք տարի անց կառավարութեան գլուխ անցաւ Ռըշիլիեն, որը չէր ուզում բողոքականների վրայ յարձակումներով կռիւը ուժեղացնել, այլ բաւականացնում էր միմիայն խառնակիչներին պատժելով: Մինչև անգամ լա-Ռօշելի նշանաւոր պաշարումից ու բողոքականների մի քանի ընդհարումներից յետոյ, երբ վերջինները ցոյց տուին անասելի յամառութիւն, Ռըշիլիեն կրօնական հալածանքներ չսկսեց և, ընդհակառակը, պնդում էր համբերողութեան սկզբունքի վրայ և բողոքականներին չէր զրկում նրանց բաշխած արտօնութիւններից. բացի դրանից, ինչպէս վերը ասուած էր, նա օգնում էր բողոքականներին ուրիշ երկրներում նրանց ճնշողների դէմ: Բայց այս երևոյթների ամբողջ շարքը միմիայն սկեպտիկ ոգու ընդհանուր շարժման արդիւնք էր, այս շըր-

ջանի գրականութեան մէջ ստացաւ առանձին արտայայտութիւն: Ռըշիլիեի հետ միաժամանակ քաղաքական ասպարէզի վրայ և մտաւոր աշխարհում գործում էր աւելի հանճարեղ մի մարդ: Դա Ռընէ-Դեկարտն էր: Մի կողմը թողնելով նրա ընդարձակ աշխատութիւնները բնագիտութեան, մաթեմատիկայի, երկրաչափութեան, եռանկիւնաչափութեան, ֆիզիքայի և մինչև անգամ կազմախօսութեան մասին, սրոնք ոչնչացրին նրա ժամանակ տիրող շատ նախապաշարումներ, ինչպէս օրինակ, ծիւծանի ծագումի, արեւադարձութեան մասին և այլն: Անհրաժեշտ է մասնանշել և նրա գործունէութեան գլուխ գործոցի վրայ՝ նրա ստեղծած, «նոր փիլիսոփայութեան» վրայ: Դէկարտի մասին պէտք է ասել, որ նա Լիւթերի յաջորդն էր և լրացրեց այն, ինչ որ Լիւթերը համարձակութիւն չունէր կատարել: Մեծ ստեղծագործութիւնը, որ կոչուած էր «Մեթոդ», Ֆրանսիական խելքի տենդենցիաների առաջին բացարձակ յայտնութիւնն էր: Դէկարտի փիլիսոփայութեան իմաստը բնորոշուում է արդէն նրանով, որ նա ազատում է մարդուն անցեալի հետ ունեցած ամեն տեսակ կապից և սովորցնում է նրան հրաժարուել հին հասկացողութիւններից, որպէսզի նորը ստեղծի անկախ աւանդութիւններից և նախապաշարումներից: Եթէ մենք ցանկանում ենք իմանալ բոլոր ճշմարտութիւնները, որոնք մատչելի են մեզ, ասում է Դէկարտը, մենք նախ պէտք է ազատուենք նախապաշարումներից և նպատակ դնենք մերժել մինչև նորից փորձելը այն ամենը, ինչ որ մենք առաջ ընդունում էինք: Այս սկզբունքի հիման վրայ Դէկարտը մտրակում է կեղծ բարեպաշտութիւնը և նախապաշարումը: Անզլիտուում նոյն միտքն է արտայայտում Չիլիինգվորտը: Բայց Անզլիտայի և Ֆրանսիայի մտաւոր զարգացման

մէջ գոյութիւն ունի համարեա ամբողջական նմանութիւն: Մօնտէնը Ֆրանսիայում և Հոլիերը Անգլիայում սկեպտիկ լինելով, այնուամենայնիւ բոլորովին չազատուեցին եկեղեցական հեղինակաւորութիւնից, բայց Դէկարտն ու Չիլլինգվորտը բացարձակապէս և անկախ սկիպտիկներ էին և սահմանեցին մտքի տիրապետութիւնը աւանդութիւնների վրայ: Դէկարտի փիլիսոփայութեամբ մարդը իւր կրօնը չը պէտք է փոխ առնի աւանդութիւններից և ուրիշ մարդկանց ուսուցումից, որովհետև Աստծու մասին հասկացողութիւնը բղխում է նոյնիսկ մտքից: Այս ուսուցումը, սր մանրամասնաբար ուսումնասիրած էր, վերջնական հարուածը տուեց տիրող աստուածաբանական ուսուցումներին: Ճիշտ նոյնպէս գիտութեան շրջանում Դէկարտի մեթոդը կործանեց ընդունուած հին հեղինակութիւնները, ինչպէս օրինակ Արիստոտէլի, հին երկրաչափների և այլն: Դէկարտի և Ռըշելիի մէջ եղած նմանութիւնը զարմանալի է: Թէ մէկի և թէ միւսի գործունէութիւնը ներկայացնում է կատարեալ արտայայտութիւն նորագոյն ձգտումների և մարդկային մտքի պահանջների, որը անցեալի հետ բոլորովին կտրել էր իւր կապը: Նրանց գործունէութեան յաջողութիւնն իսկ ընտրողում է ժամանակակից հասարակութեան տրամադրութիւնը: Աւելի սնտոխապաշտ շրջանում նրանց հայեացքները աննկատելի կ'մնային կամ կհամարուէին ամբարիշտ: Մինչև մենք կատարեալ հնարաւորութիւն ունինք համոզուելու որ Դէկարտի փիլիսոփայութիւնը արագ կերպով մուտ գործեց գիտութեան բոլոր ճիւղերը, իսկ Ռըշելիի քաղաքական համակարգութիւնը պաշտպանուում և զարգացնում էր նրա յաջորդների կողմից:

Երբ Ֆրանսիական գահը անցաւ Լիւդովիկոս XIV-ին,

կսռավարութեան գլուխ էր անցած կարգինալ մադարինի, որը լաւ էր ըմբռնել իւր նախորդի քաղաքականութիւնը: Նա նոյնպէս նախ վերահաստատեց Նանտի հրովարտակը և շարունակում էր բողոքականներին բարձր պաշտօններ տալ: Օրինակ, Մարշալի գաւազանը դանուում էր Տիւրէնի և Հասսիօնի ձեռքը: Մազարինին դաշն կապեց Կրօմվէյլի հետ, որը եկեղեցու օրէնքի համաձայն դատապարտուած էր մշտական նըզովքի՝ խառնակչութեան, հերետիկոսութեան և արքայասպանութեան համար: Նոյն Մազարինին նշանաւոր Պիլինէյեան դաշնագրութիւնը կնքեց, որը վերաւորեց պապին և թուլացրեց եկեղեցու շահերը: Վերջապէս, անմիաբան ներքին պատերազմը, որ կոչուում է Ֆրօնդա, քաղաքականութեան մէջ այն անհանդիստ ոգին մացնելու ձգտման արտայայտութիւնն էր, որ տիրում էր գրականութեան և կրօնի մէջ:

Մինչև այժմ մենք համառօտ կերպով պարզեցինք այն պատմական վայրկեանները, ուր արտայայտուում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի մէջ եղած ամբողջական նմանութիւնը: Երկու երկիրների մէջ էլ մենք տեսնում ենք սկեպտիկականութեան գրականութեան և համբերողութեան սկզբունքի միատեսակ հետևողաբար զարգացման ընթացքը: Երկու երկիրներն էլ անմիաբան ներքին պատերազմի հետևանքները միատեսակ են զգում իրենց վրայ, մի պատերազմի, որ սկսուեց համարեա նոյն պատճառից և վերջացաւ միաժամանակ Կարլ II-ի իշխանութեան վերանորոգումով և Լիւդովիկոս XIV-ով: Այս վայրկենից երկու պետութիւնների նմանութիւնը վերջանում է: Յաջորդ քաղաքական դէպքերը Անգլիան հասցնում են ժողովրդի կատարեալ բարելաման, իսկ Ֆրանսիան—ամենաարիւնտտ և կործանիչ յեղափոխութեան: Այս ապշեցուցիչ զանազանութեան գլխա-

ւոր տարբերութիւնը պէտք է փնտրել խնամակալութեան պատմական համակարգութեան մէջ, որը Ֆրանսիայում գործում էր աւելի ուժեղ կերպով քան Անգլիայում: Այս հետաքրքիր հարցին նուիրում է հետեւեալ գլուխը:

Թ.

Խնամակալութեան համակարգութեան պատմութիւնները, և Ֆրանսիայի Անգլիայի հետ համեմատութիւնը այս կէտում: Մօտ XI-րդ դար հետախուզութեան ոգին սկսում է թուլացնել եկեղեցիները իշխանութիւնը: Աւատական համակարգութեան և ժառանգական արխտոկրատիայի երկան դալը: Կենդրոնացման համակարգութիւն: Ասպետականութիւն: Ազնուականութեան և հոգևորականութեան դաշնագրութիւնը: Եղիսարէթի, Յակովբ 1-ի և Կարլոս 1-ի թագաւորութիւնը:

Հոովմէական կայսրութեան համարեա ամբողջ հինգ դար յետոյ, եւրոպական հասարակութիւնը ընկղմուած էր խորը տգիտութեան մէջ, շնորհիւ հոգևորականութեան սիստեմատիկ խնամակալութեան, որը ամեն միջոց գործ էր դնում ոչնչացնելու մտաւոր զարգացման ամեն մի չնչին ձգտում: Միմիայն X և XI- դարերում զանազան երկրներում սկսեցին արտայայտուել սկեպտիկականութեան առաջին արտայայտութիւնները և միենոյն ժամանակ եկեղեցական արգելող տարրի աշխարհիկ առաջադիմողի հետ: Այս շրջանի սկզբնաւորութեամբ Եւրոպայում սկսում է կազմակերպուել ընդարձակ քաղաքական համակարգութիւն, որը հանդէս է գալի իբր բողոք իրերի հնացած դրութեան դէմ, բայց այս համակարգութիւնը իսկապէս փոխարինում է նախկին եկեղեցական խնամակալութեանը նոր՝ արխտոկրատիայի խնամակալութեան ձևով: Դա—աւատական համակարգութիւնն է:

Այն հիմունքների հետախուզութիւնը, որոնց վրայ Անգլիայում և Ֆրանսիայում կազմակերպուած էր այս համակարգութիւնը, մեզ հնարաւորութիւն կտայ բացատրել այն տարբերութեան մօտակայ պատճառները, որը նկատուում է այս երկու պետութիւնների ապագայ քաղաքական վիճակի մէջ:

Անգլիայի նորմանացի տիրապետողը բնականաբար չէր կարող մերժել իւր երկրի քաղաքական համակրութիւնը: Այս պատճառով նա իւր պաշտօնեաներին բռնանում էր, նուիրելով նրանց կալուածներ և արտօնութիւններ այն պայմանով, որպէս զի և նրանք և նրանց վասսալներն ու տուրք վճարողները, այսինքն առանց բացառութեան բոլոր հողատէրերը, երգուէին նրան հաւատարմութեան մէջ: Այս ձևով վերացնելով աւատականութեան արմատական սկզբունքը—վասսալների անկախութիւնը բարձրագոյն իշխանութիւնից—նա զրկեց արխտոկրատիան նոյնպէս և ուրիշ արտօնութիւններից, որոնք պահպանում էին նրանց հեղինակաւորութիւնը Ֆրանսիայում, օրինակ փող կտրելու և որևէ պատերազմ վարելու աւատականների իրաւունքը:

Արխտոկրատիայի ճնշուած վիճակի բնական հետեւանքն այն էր, որ նա աւելի սերտ կապ ստեղծեց ժողովրդի հետ և նրա հետ միասին մի ուժեղ և հետևողական օպպօզիցիա կազմակերպեց արքայի դէմ, մի օպպօզիցիա, որը ժամանակի ընթացքում ստեղծեց մունիցիպալ արտօնութիւններն ու ազատութիւնները, որոնք սովորեցրին անգլիացիներին ինքնավարութեան և նրանց մէջ ամրապնդեցին անկախութեան հասկացողութիւնը: Ֆրանսիայում, ընդհակառակը, աւատական համակարգութիւնը կազմակերպուեց այնպէս, որ մի կող-

մից արքան ժողովրդից անջատուած էր մեծաքանակ, փոխադարձ բացառիկ յարաբերութիւններէ մէջ գտնուող վաստակների և ճորտերի աւատական երկար շարքով, — ժողովուրդը իւր վրայ կրում էր աւատականութեան ամբողջ բռնութիւնը: Այս պատճառով էլ բարձրագոյն իշխանութիւնը միացաւ ժողովրդի հետ արիստոկրատիայի դէմ: Իրերի այս դրութիւնը ժողովրդի շահերին չէր նպաստում, և եթէ Ֆրանսիացիք ձեռք բերին քաղաքային արտօնութիւններ, այս արտօնութիւնները ունէին փոքր նշանակութիւն և արտայայտուում էին միայն թղթի, գանազան հրովարտակներէ վրայ և այս պատճառով խախտուում էին հենց առաջին անյաջող հանգամանքից: Արիստոկրատիայի թուլանալը, ընդհակառակը, հասցրեց միմիայն արքայական իշխանութեան ուժեղանալուն, այսինքն խնամակալութեան մի ձևի միւսի փոխուելուն և սկիզբ դրեց կենտրոնացման այն սիստեմի, որը, ժողովրդի մէջ պահելով աւատականութեան գաղափարը ցածր դասակարգի հնազանդութեան և բարձրի գերադասութեան վերաբերմամբ, երկար ժամանակ յետ էր պահում նրա զարգացումը: Կառավարչական նոր խնամակալութեան կամ կենտրոնացման սիստեմի ընդհանուր բնորոշութեան համար բաւական է ասել, որ ամբողջ կայսրութիւնը լցրած էր չինոֆիլիկներով, որոնք հսկում էին քաղաքական հասարակական և մասնաւոր կեանքի ամեն տեսակ արտայայտութիւնների վրայ: Այս չինոֆիլիկները ստեղծեցին անվերջ պաշտօնավարութիւն, ուր ցածր պաշտօնեաների՝ բարձրից ունեցած կախումը զարմանալի կերպով համապատասխանում էր աւատական յարաբերութիւնների հին շարքին: Պէտք է աւելացնել, որ բարձրագոյն իշխանութեան հեղինակաւորութեան մեծանալը և ա-

րիստոկրատիայի անկախութեան թուլանալը երկար ժամանակ չէին զաղարեցնում վերջինների ճնշումը ժողովրդի վրայ:

Երբ Անգլիայում ճորտութիւնն անյայտացաւ, արդէն XV-րդ դարում Ֆրանսիայում այդ իրաւունքը պահպանուեց էլի երկու դար և վերջնականապէս ոչնչացրած էր յեղափոխութիւնով: Ծորտութեան հետ միասին Ֆրանսիայում երկար և յամառ կերպով պահպանում էին իրենց գոյութիւնը բոլոր հին դասակարգային տարբերութիւնները և նախապաշարուները: Բոլոր քիչ թէ շատ արդիւնաւոր պաշտօնները պատկանում էին ազնուականութեան, որը ազատ էր տուրք վճարելուց, իսկ տուրքի ամբողջ ծանրութիւնը ընկնում էր ցածր դասակարգերի վրայ: Ազնուականութեան արտօնուած էին զանազան առաւելութիւններ զինուորական ծառայութեան վերաբերմամբ, և մինչև անգամ այնպիսի անմիտ արտօնութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ թռչնոց պահել և այլն: Վերջապէս խնամակալութեան ոգու պարբերաբար զարգանալու արտայայտութիւնը ասպետականութեան հատատուելը եղաւ: Առհասարակ ենթադրում են, որ այս հաստատութիւնը ազդում էր բարքերի մեղմութեան վրայ և ուժեղացնում էր կանանց ազդեցութիւնը: Ասպետականութիւնը, իսկապէս, երկու տարբերի—եկեղեցական և արիստոկրատիական—մարմնացումն էր. երկու այնպիսի տարբերի, որոնք միշտ յետ էին պահում հասարակութեան զարգացումը:—Ֆրանսիայում ասպետականութիւնը ստեղծեց կիսահոգևոր և կիսաարիստոկրատիական միաբանութիւնների մի շարք, և փայլում էր իւր զինախաղութիւններով, որոնք զաղարեցին միմիայն 1560 թուին: Իսկ Անգլիայում ասպետականութեան զարգացումը յետ էր մղուած շատ

այս պատճառով էլ նրանք տուին տարբեր արդիւնքներ: Անգլիայում գործը սկսուեց ներքեկից և սկզբում ուղղած էր արքայի դէմ, իսկ յետոյ և արխտոկրատիայի դէմ, որը միացաւ արքայի հետ: Այս պատճառով կսիւը դասակարգային բնոյթ ընդունեց: Պարլամենտի շուրջը ժողովուեցին եօմենները և վաճառական դասակարգերը—կամ կլորագլուխները, իսկ արքայի շուրջը—հոգևորականութիւնն ու ազնուականութիւնը կամ «ասպետները»: Երբ հակառակ դասակարգային յարաբերութիւնները դեռ բոլորովին պարզուած չէին, պարլամենտը իւր գօրքերի հրամանատարութիւնը յանձնեց բարձր ազնուական անձանց՝ էսսէկին, Բէդֆօրդին և Մանչէստրին. բայց վերջինները իրենց կասկածելի գործունէութեամբ և համարեա բացարձակ ձգտումով դէպի արքան շուտով պարլամենտը սոլորութիւնից հանեցին—այս վարկեանից ժողովուրդը գործը շարունակում է իւր սեպհական ոյժերով, ցածր դասակարգի մարդկանց ղեկավարութեամբ: Բաւական է մատնանշել հետևեալ օրինակները վրայ: Զօյսը, որը արքային տարաւ, դերձակ էր. Պրայդը, որը համայնական խորհրդականը ցրուեց, կառապան էր. գործունեայ և մեծ ազդեցութիւն ունեցող կուսակցութեան—որին տրուած է «Հինգերորդ միապետութեան մարդիկ» կոչումը—գլխաւոր անդամների թւում կային մի գինեվաճառ, մի հիւսն և մի նախկին խարոյկավառ: Ինքը Կրօմվէյը գարեջրագործ էր. գնդապետ Զօնսը, նրա փեսան—սպասաւոր էր. Դինը նոյնպէս սպասաւոր էր. ժեներալ Վօլին՝ մահուդ գործողի աշակերտ էր: Պետական խորհրդի մէջ, պարլամենտի որոշմամբ ներկայ էին ի միջի այլոց՝ Սէլվէյ, որը նպարավաճառի մօտ աշակերտ էր,

Կորենլիոս Հօլլանդը, որը լապտերակիր էր և այլն: Փրանսիայում մենք տեսնում ենք ընդհակառակը: Այնտեղ ժողովրդական շարժման գլուխ էին անցել բարձր ազնուականութեան ներկայացուցիչները—պրինցներ՝ Կօնդէ, Կօնտի և Մարտիլեակ, հերցոգներ՝ Բօյլեօն, Բօֆօր, Լօնգվիլլ, Շելլրէզ, Նեմուր, Լիւին, Բրիսսակ, Էլբեօֆ, Կանդայլ, Դէ-լա-Տրէյմուլ. Մարկիզներ՝ Լաբուէ, Լէզ, Նուարմուդիս, Վիտրի, Փօսսէզ, Սիլլերի, Էստիսսակ և Հօկենուր. կոմսեր՝ Ռանցաու և Մօնտրեզօր: Ժողովրդի և ազնուականութեան այս տարօրինակ մերձեցումը ազատութիւնը սլաշտպանելու համար բացատրում է նրանով, որ երկար դարերի ճնշումները Փրանսիացիներին սովորցրին նայել բարձր դասակարգերի վրայ միշտ շողոքորթութեամբ և յարգանքով և նրանից սպասել ամեն խնդրում առաջին խօսքի և առաջին գործողութեան: Ամեն ճգնաժամին ժողովուրդը փրկութեան չէր սպասում արխտոկրատիայից, իսկ վերջինը բոլորովին չէր մտածում ժողովրդի գործի առաջխաղացութեան մասին, այլ ձգտում էր միմիայն մեծարանքի. իբրև ապացոյց կարելի է առաջ բերել մի շարք բնորոշող փաստեր: Փրանսիական արխտոկրատիան շատ երկար ժամանակ վրդովուում էր թագուհու ներկայութեամբ նստելու իրաւունքի խնդրի մասին: Փրանսիական տան հին սովորութեան համաձայն թագուհու ներկայութեամբ նստել կարող էին միմիայն այն ազնուականների կանայք, որոնք հերցոգութիւնից ոչ պակաս կոչում ունէին: Երբ Լիւզովիկոս XIII-րդի ժամանակ այս սովորութիւնից փոքր ինչ շեղուեցին, ազնուականութեան յուզմունքը այնքան մեծ էր, որ սպանում էր ապստամբութեամբ և արքայական տունը ստիպուած էր արտօնութիւն տալ և ցածր ազնուականութեան, նոյնը

տեղի ունեցաւ 1648 և 1649 թուերին, երբ թագուհին իւր ներկայութեամբ նստելու իրաւունք տուեց կոմսուհի Ֆլէին, տիկին Դը-Պօնին և պրինցեսուհի Մարսիլեակին: Ազնուականութիւնը այնպէս յուզուեց սորանով, որ թագուհին ստիպուած էր բացարձակ յայտնել, որ նա ոչնչացնուած է կանանց տուած այս իրաւունքները: Աւելի կուրիօզ փաստեր ենք գտնուում XVII-րդ դարու Ֆրանսիական ժամանակագիրներին մէջ, ուր կան վէճեր և մեղադրանքներ, որոնք սկիզբ են առել, օրինակ, այն հարցի վերաբերմամբ, թէ ով կարող է հրաւիրուած լինել արքայական սեղանի, ում էր պատկանում արքային ճաշի ժամանակ անձեռոց մատուցանելու պատիւը, ում էր պատկանում թագուհուն սպիտակեղէն փոխելու ժամանակ օգնելու արտօնութիւնը և այլն: Նման անմիտ հարցերով ու նախասլաշարումներով զբաղուած մարդկանցից դժուար էր սպասել խելացի օգնութիւն լուրջ գործում, և այս պատճառով Ֆրօնդան Ֆրանսիական ժողովրդի համար ոչ մի բարերար հետևանքների չբնորոշեց: Իսկ Անգլիայում, ընդհակառակը, ժողովրդի ղեկավարները, ազատ կոպիտ ինքնաշահասիրութիւնից, հռանդուն կերպով առաջ էին տանում իրենց յանձնած գործը և հանգստացան միայն այն ժամանակ, երբ կուռի նպատակը—բռնակալութեան խորտակումը—իրագործուած էր:

ԺԱ.

Լիւդովիկոս XIV-րդը մտցնում է զբաղանութեան խնամակալութեան սիստեմը—մտածող և կառավարող դասակարգերի դաշնադրութեան հետևանքները.—յետամնացութիւն և մտաւոր անկում գիտութեան բոլոր ճիւղերում:

Բացատրելով խնամակալութեան աւելի ուժեղ զարգացումը Ֆրանսիայում քան Անգլիայում, մենք այժմ կընենք այս սիստեմի ազդեցութեան հետևանքները Ֆրանսիայի մտաւոր, սօցիալական և քաղաքական պատմութեան վրայ: Մինչև Ֆրօնդայի սկզբնաւորութիւնը հասարակութեան մէջ տիրապետող հպատակութեան ոգին մնաց նոյնպիսի նշանակութեամբ նաև նրա ոչնչացնելուց յետոյ: Այս բանի շնորհիւ Լիւդովիկոս XIV-ին դժուար չէր իւր խնամակալական համակարգութիւնը հասցնել վերին աստիճանի: Սանձարձակ, անազնիւ և անսիրտ արքան ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում, որպէսզի բռնակալէր և իւր քմահաճ կամայականութեան ենթարկէր իւր հպատակների բարոյական և ֆիզիքական ոյժերը: Հոգևորականութեան հետ սերտ դաշն կապելով, նա վերացրեց Նանտի հրովարտակը, բողոքականներին յանձնեց կատաղի զինուորների ձեռքը և վերսկսեց կրօնական բարբարոս հալածանքները, որոնք Ֆրանսիայի սահմաններից դուրս մղեցին կէս միլիօն աշխատասէր ժողովուրդ: Սա ծանրաբեռնեց ժողովուրդը սոսկալի հարկերով, խլում էր նրանցից տասնեակ հազարաւոր երիտասարդներ իւր զօրքի համար և ամենաանմիտ ձեռով

էր վատնում պետական դրամները: Ինչ վերաբերում է գրականութեան՝ պէտք է ասել, որ իւր հովանաւորութեամբ նա ձնշում էր այն: Գրագէտներին իբրև վարձատրութիւն սահմանելով թոշակներ, նպաստներ, պաշտօններ և տիտղոսներ, նա նպաստում էր գրականութիւնը արհեստի հաւասարեցնելուն կամ դարձնում էր գործիք շահախնդիր նպատակներն իրագործելու: Հեղինակները դաշն էին կապում պետական գանձարանի հետ և հասարակութիւնը սովորում էր յարգանքով նայիլ միմիայն այն գրուածքներին, որոնք կառավարութեան կողմից վկայագրուած էին: Դժբաղդաբար այս կործանիչ սիստեմը Ֆրանսիայում տիրապետում էր կէս դարու ընթացքում և թուլացրից մինչև անգամ գիտութեան բարձր ճիւղերի նախկին յաջողութիւնը, որոնք սկսեցին զարգանալ Ռըշելի և Մազարինիի ժամանակներից սկսած: 1661 թուից Լիւդովիկոս XIV-րդի իշխանութեան սկզբից և մինչև նրա մահը, 1715 թուին, Ֆրանսիական գրականութիւնը գիտութեան ոչ մի ճիւղի մէջ չէր ներկայացնում ոչինչ ինքնուրոյն, նոր, բացի գեղարուեստի ճիւղից՝ նկարչութիւնից, ճարտարապետութիւնից և պօէզիայից: Նշանաւոր մտածողներ՝ Դէկարտը, Պասկալը, Ֆերմատը, Հասսէնդի և Մէրսէնը, որոնց հեղինակութիւններով են բնորոշում յաճախ այս շրջանը, աշխատում էին այն ժամանակ, երբ արքան դեռ փոքր էր և խնամակալութեան սիստեմը նրանց վրայ չէր կարող ազդեցութիւն ունենալ: Միւս մտածողներն ու հնարագէտները, ինչպէս օրինակ, աստղաբաշխ Կասսինի, Ռեմեր և ուրիշները, օտարերկրացի էին: Բնախօսութեան, մարմնակազմութեան և բժշկականութեան մէջ Ֆրանսիան մինչև Լիւդովիկոս XIV-ը ստեղծեց յայտնի գիտնականների երկար շարք՝ Պեկկէ, որը

գտաւ կաթնաբեր վտանները (lactifère), Ֆերնել, Ժուրբը, Ամբրուազ Պարէ և Բայլիւ: Իսկ Լիւդովիկոսի իշխանութեան ժամանակ այս գիտնականները չունէին ոչ մի արժանի յետնորդ, մինչդեռ նոյն ժամանակ Անգլիայում Սիդէնհամը բարեփոխեց ախտաբուժութիւնը, իսկ Գլիսօնը՝ բնախօսութիւնը: Նոյնը պէտք է ասել կենդանաբանութեան, քիմիայի և բուսաբանութեան մասին, որոնք Ֆրանսիայի կատարեալ անկման ժամանակ առանձին ուժեղ կերպով զարգանում էին Անգլիայում:—Այս են խնամակալութեան սիստեմի հետևանքները, որի գործադրութիւնը կրկնուեց երեք անգամ՝ Օգոստոսի, Լեոն X-րդի և Լիւդովիկոս XIV-րդի շրջաններում: Վերջինի մահուան ընթացին հազիւ թէ կարելի լինէր մատնանշել Ֆրանսիայում գէթ մի յայտնի հեղինակ կամ նկարիչ: Եւրօպական հռչակ ունեցող մարդկանց մեծամասնութիւնը մեռաւ դեռ մինչև Լիւդովիկոսի իշխանութեան երկրորդ կէսը, և կարելի է ասել, որ այս արքան իւր ժողովրդի մտաւոր զարգացումից աւելի ապրեց: Խնամակալութեան այս սիստեմի քաղաքական և սօցիալական հետևանքներն էին տաղանդաւոր մարդկանց կատարեալ այլասերում և կառավարութեան բոլոր ճիւղերում բարձրագոյն զեղծուներ, բարոյական անկում, ճորտութիւն և ժողովրդի աղքատութիւն, արտաքին վտանգներ ու արտաքին յաղթութիւնները և իշխանութեան կատարեալ քայքայում:

ԺԲ.

Խնամակալական սխտեմի գէմը քէակցիան և Ֆրանսիական յեղափոխութեան նախապատրաստութիւնը:—Անգլիական գրականութեան ազդեցութիւնը Ֆրանսիայի մտաւոր զարգացման վրայ:—Հեղինակների հալածանքը Ֆրանսիական կառավարութեան կողմից:—Պատճառներ՝ թէ ինչու հեղինակները առջ յարձակում էին հողերակառութեան և ոչ թէ իշխանութեան վրայ:—Յարձակում քրիստոնէութեան վրայ:

Լիւդովիկոս XIV-րդի մահը վերջ գրեց կառավարական բռնակալութեան և այս վայրկեանից Ֆրանսիան մտաւոր զարգացման նոր շրջան մտաւ: Սկզբում, ճշմարիտ է, Ֆրանսիացիների մեծամասնութիւնը, կեղծաւորութեան դիմակը վայր ձգելով, անձնատուր եղաւ կոպիտ բարքերի ապականութեան, մեծաքանակ ընկած ամբոխից աչքի էին ընկնում մի քանի երիտասարդ մարդիկ, որոնք բարձրանում էին զարգացման ընդհանուր մակերևոյթից և ձգտում էին դէպի ազատութեան իսկական գաղափարի իրագործումը: Այս մարդիկ առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձրին անգլիական քաղաքակրթութեան մեծ յառաջադիմութեան վրայ, որը կատարուել էր Ֆրանսիական ժողովրդի 54 տարուայ լետարգիայի ժամանակ: Այդ ժամանակից երկու սերնդի շրջանում չկար ոչ մի փոքրի շատէ յայտնի Ֆրանսիացի, որ չըյաճախէր Անգլիան կամ չսովորէր անգլիական լեզուն. իսկ շատ Ֆրանսիացի մտածողներ լուրջ ուսումնասիրեցին անգլիական գրականութիւնը և այնտեղից վերցրին իրենց գործունէութեան համար ղեկավարող սկզբունքներ: Վօլտէրը,

Մօնտըսկիօն, Բիւֆֆօնը, Դիդրօն, Հելվեցիոսը, Գօյէն, Լը-բլանը, Հօլքախը՝ և ուրիշները ծանօթացրին Ֆրանսիացիներին անգլիական նշանաւոր հեղինակութիւններին և առանձին վարդապետութիւնների հետ, որոնք ապագայում նրանց ինքնուրոյն գործերի հիմք ծառայեցին: Ճիշտ նոյնպէս Ֆրանսիական յեղափոխութեան առաջնակարգ գործիչները, ինչպէս օրինակ՝ Կարրան, Դիւմուրըն, Լաֆայէտը, Լանտէնը, Կամիլլ Դէմոլէնը, Մարատը, Միրաբօն, Մուսիեն, Լը-Բրէնը, Բրիսսօն, Կօնդօրաէն, տիկին Ռօլանը և ուրիշները լաւ իւրացրին անգլիական լեզուն և ուսումնասիրեցին Անգլիայի գրականութիւնը, հասարակական կեանքը և պետական կազմը, մինչև անգամ Օրլէանի հերցոգը, երբ յաճախեց Անգլիան, մեղմացրեց իւր արիստոկրատիական հպարտութիւնը և իւր վերաբերմունքը դէպի ժողովուրդ և դէպի իրանից ցածր անձերը: Այսպիսով Անգլիան տուեց քաղաքական ազատութեան առաջին դասերը նախ Ֆրանսիային և ապա նրա միջոցով և ուրիշ եւրոպական պետութիւններին: Ֆրանսիական քաղաքակրթութեան վերածնութեան բնական հետեանքը էր ազատամիտ և պահպանողական սկզբունքների ընդհարումը կամ պետական անձանց և գրականութեան ներկայացուցիչների մէջ կռիւր: Նախընթաց իշխանութեան ոգով սողորուած կառավարութիւնը ի հարկէ չէր կարող հաշտուել անգլիական ազատ վարդապետութիւնների հետ և ամեն միջոց գործ էր դնում Ֆրանսիայում նրանց զարգացումը ոչնչացնելու համար: Այս պատճառով Լիւդովիկոս XIV-րդի մահից յետոյ 70 տարուայ ընթացքում Ֆրանսիական բոլոր հեղինակների գէթ իննը տասերորդ մասը կառավարութեան կողմից անպատուած էին և նրանցից մեծամասնութիւնը ենթարկուեց բանտարկութեան:

Վօլտէրը երեք անգամ բանտարկուած էր Բաստիլիայի մէջ, երկու անգամ անպատուած և հրապարակով ծեծուած մեծաքանակ բարձրաստիճան անգործներից մէկի՝ ասպետ դը-Ռօգան Շարօի ձեռքով և արտաքսուած էր Փրանսիայից: Նրա հեղինակութիւնները ենթարկուում էին ոչ պակաս ցաւալի վիճակի, նրա առաջին պատմական երկը Կարլոս XII-րդի մասին և այն գիրքը, որով նա ուզում էր ծանօթացնել Ֆրանսիացիներին Նիւտօնի գիւտերի հետ, արգելուած էին, իսկ նրա «Փիլիսոփայական նամակները» հրկիզուած դահճի ձեռքով: Ռուսսօն արտաքսուած էր Փրանսիայից, իսկ նրա հեղինակութիւնները այրուած, Հելվեցիոսը ստիպուած էր պաշտօնապէս հրաժարուել իւր «De l'Esprit» տրակտատից, որը հրապարակով այրուած էր: Բիւֆֆօնը նոյնպէս ստիպուած էր հրաժարուել մի քանի աստուածաբանական հայեացքներից: Դը-Ֆօրժը, որը մեղանչել էր միմիայն նորանով, որ գրել էր անգլիական դահի թեկնածուի ձերբակալութեան դէմ, երեք տարով բանտարկուած էր զդեակի բանտում, որը ունէր միմիայն 8 խորանարդ ոտնաչափ: «Mercure»-ի հրատարակիչ Մարմոնտէլը բանտարկուած էր Բաստիլիայում և զրկուած էր այդ թերթը շարունակելու իրաւունքից միմիայն նրա համար, որ չհամաձայնուեց յայտնել Հերցոգ դ'Յօմօնի մասին հնարած երգիծարանութեան հեղինակի անունը: Դիդրօն նոյնպէս ենթարկուեց վրդովեցուցիչ հալածանքների: Նրա առաջին գրուածքը այրուած էր դահճի ձեռքով, իսկ միւս գրուածքի համար, ուր նա ապացուցանում էր բաւական հիմնաւոր ճշմարտութիւն թէ՛ ի ծնէ կոյրերը ունին ուրիշ մտաւոր կազմուածք, քան մարդիկ, որոնք տեսողութիւն ունին, նա ենթարկուեց բանտարկութեան Վենսէնի բանտում:

Վերջապէս խիստ բնորոշ են այն փաստերը, որոնք ցոյց են տալիս, որ կառավարութիւնը չէր քաշուում սոնակոխ անել մասնաւոր անձանց իրաւունքները յօգուտ ազդեցիկ մարդկանց: Ահա մի վրդովեցուցիչ օրինակ. Սակսոնեան Մօրիցը սիրահարուած էր Շանտիլլի դերասանուհու վրայ, իսկ վերջինս արհամարհում էր նրա սէրը և ամուսնացաւ Փավար գրագէտի հետ: Այս բանը խիստ յուզեց Մօրիցին և նա կարողացաւ ստանալ lettre de cachet, որով Փավարը ստիպուած էր տալ նրան իւր օրինական կնոջը... Դեռ 9 տարի յեղափոխութիւնից առաջ կառավարութիւնը շարունակում էր զարգացնել իւր ստակալի սիստեմը մինչև աղաղակող կամայականութեան արտայայտութիւնը:

1767 թուին արգելուած էր հրատարակել ամեն տեսակ գրուածքներ կառավարչական հարցերի վերաբերմամբ. երեք տարի յետոյ յայտարարուած էր, որ հակակառավարչական գրուածքների հեղինակները մահուան պատժի կենթարկուեն: Վերջապէս մի վարիչ մինչև անգամ առաջարկում էր բոլորովին ոչընչացնել բոլոր հրատարակիչներին և արգելել կառավարութեան կողմից չարտօնագրած գրուածքների տպագրութիւնը: Ժողովրդի մտքերն ու կրքերը հասցրին յուզման վերին աստիճանի հասցնող՝ բոլոր մատնանշած այլանդակ բոնաւոր իրերի գրութեան. սրա մէջ էին բովանդակուում Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան առաջին պատճառները: Բայց անհրաժեշտ է առանձին քննել էլի մի կարևոր հանգամանք, որը պատրաստեց այս հակայական դէպքը— դա քրիստոնէութեան դէմ խաչակիր պատերազմն էր, որը սկսուեց շատ աւելի վաղ, բան քաղաքական բոնակալութեան դէմ շարժումը: Վերը արդէն լուսաբանած էին այն

մեծաքանակ պատմական փաստերից աւելի աչքի ընկնողները, որոնց ազդեցութեամբ Ֆրանսիացիք վաղուց հաւատարմական դգացում և պատկառանք էին տածում դէպի իրենց արքաները, որոնք զարդարուով էին բարձրահնչիւն վեհապանծ և գովասանական անուններով՝ «հեղ», «սուրբ», «արդարադատ», «մեծ», «առատ» և այլն. այս խորը արմատացած դգացումը չէր կարող շատ հեշտ փոխուել: Ֆրանսիացիք սովոր են տեսնել սերտ կապ ժողովրդի փառքի և արքայի հըռչակի մէջ և այս սովորութիւնը դժուար էր միանգամից արմատախիլ անել, մանաւանդ ազատ սկզբունքների վրայ վերևից շարունակուող պարբերական ճնշումի ժամանակ. փոխարէնը սանձարձակ և երես առած հոգևորականութեան համար, որը կորցրել էր իւր նախկին քաղաքական ազդեցութիւնը, վերջապէս հասաւ ժամանակը, երբ նա պէտք է պատժուէր իւր երկար դարերի բռնակալութեան համար, որի մասին ժողովուրդը շարունակում էր ունենալ թարմ և ծանր յիշողութիւններ: Ահա թէ ինչու յեղափոխական գրականութիւնը դերադասում էր սկզբում պայքար մղել հոգևոր և ոչ աշխարհիկ իշխանութեան դէմ: Իսկ հասարակութեան այն տրամադրութեան ժամանակ հոգևորականութեան դէմ պայքարից մինչև կրօնի դէմ պայքարը միմիայն մի քայլ էր: Ժողովուրդը դեռ չէր հասել կրօնի և եկեղեցական իշխանութեան տարբերութեան խորը գիտակցութեան, ընդհակառակը նա սովորել էր այս երկու հասկացողութիւնները նմանեցնել, խառնել հոգևորականութեան և կրօնի շահերը և այս պատճառով, հարուածելով ձեւը—հոգևորականութիւնը—նա աշխատում էր խախտել և նրա բովանդակութիւնը—քրիստոնէական սկզբունքները: Կառավարութիւնը, որ նախատեսում էր վտանգը, ի զուր էր աշխատում փո-

խիլ իւր քաղաքականութիւնը, ինքն էր աշխատում թուլացնել հոգևորականութեան ազդեցութիւնը և ոչնչացնել հզուիթների ոյժը, իրեն էր մտտեցնում բարենորոգումներ ի կողմնակիցներին, ինչպէս օրինակ՝ Տիւրգօ-ին և Սեկկերին, խոստանում էր հաւասարեցնել տուրքերը և վերացնել մի քանի ստորացնող օրէնքներ, հրավիրեց պետական պաշտօնեաներին, որ չէին ժողովուրդի 170 տարուայ ընթացքում և այլն: Փոխադարձ համաձայնութեան հնարաւորութիւնը ոչնչացաւ և վրայ հասնող փոթորիկը պէտք է անխուսափելի կերպով պայթէր:

ԺԳ.

Պատմական գրականութիւնը Ֆրանսիայում XVI-րդ դարու վերջից մինչև XVIII-րդ դարու վերջը:—Պատմագրութեան սխտեմի պարբերական բարելաւումը:—Հակառակ շարժում Լիւդովիկոս XIV-ի ժամանակ:—Օղիժբեի, Բօսսիւէտի, Վօլտերի, Մօնտեսքիօի և Տիւրգօի հեղինակութիւնները:

Ֆրանսիայի մտաւոր շարժման վերածնութեան հետ միասին անհրաժեշտ է քննել և այն փոփոխութիւնները, որոնց ենթարկուեցին պատմագրական եղանակները այդ շարժման ազդեցութեան տակ: Համարեա մինչև XVI-րդ դարու վերջը կամ մինչև Դիւ-Գայլանի «Ֆրանսիական թագաւորների պատմութեան» հրատարակուելը, Ֆրանսիան ոչ մի հեղինակ չունէր, որը քննական կերպով վերաբերուէր կուտակուած ըն-

դարձակ և բաղմազան պատմական նիւթերին: Մինչև անգամ Դիւ-Գայլւանը, որը իւր գրուածքը հրատարակեց 1576 թուին և նշանաւոր պատմաբանի հռչակ ստացաւ, շատ քիչ ինքնուրոյնութիւն ցոյց տուեց: Նա օգտուում էր այնպիսի գրուածքներով, ինչպէս օրինակ իտալացի Պօղոս Էմիլիի շնչին կօմպիլեացիայից, որը 60 տարի նրանից առաջ յայտարարում էր աշխարհին ամենաաներևակայելի անհեթեթութիւններ և ինքը մինչև անգամ սկսում է իւր պատմութիւնը չեղած Պարամօնդի խորհրդի մասին անմիտ պատմուածքով: Միմիայն 1588 թուին լոյս տեսաւ Միշէլ Մօնտէնի հրուշակաւոր գրուածքը, որը սկեպտիկ ուղղութեան առաջին արտայայտութիւնն էր: Մօնտէնից անմիջապէս յետոյ հրատարակ եկան իրենց պատմական գործերով Դը-Տու և Սիւլլին և սկեպտիկ ոգին սկսեց արմատական կերպով ազդել պատմական հայեցակէտերի վրայ: Դեռ 1597 թուին Սերրը առաջինը մտցրեց դէպքերի ժամանակագրական ձևով արձանագրելու եղանակի գործածութիւնը: 1621 թուին Սցիպիօ Դիւպլօն հրատարակեց իւր Ֆրանսիայի պատմութիւնը, ուր նա առաջինը պատմական փաստերը հաստատում է աղբիւրներ մատնանշելով: 1599 թուից սկսած լա-Պօպելիններ, Դը-Ռիւբի, Գօմբերվիլ և Բերտօ պատմաբանները բացարձակ կերպով մերժում են հին ժամանակներից կրկնուող ֆրանսիական ազգի Ֆրանկ անունով մէկից ծագելու մասին առասպելները, որը իբր եկել է Գալլիա Տրօյի անկումից յետոյ: Վերջապէս Մեզերէի «Ֆրանսիական պատմութեան» մէջ, որ լոյս տեսաւ 1643 և 1651 թուականներին, արտայայտուում է, մի կողմից, հեղինակի կատարեալ թերահաւատութիւնը դէպի անբնական դէպքեր և ձգտում ազատուել արքայական իշխանութեան անոտիապաշտ ստրկահո-

գութիւնից և միւս կողմից ժողովրդների և ոչ իշխողների պատմութիւնը հետաքննելու ցանկութիւնը: Ինչպէս մենք արդէն գիտենք, Լիւդովիկոս XIV-րդի իշխանութեան ժամանակ, դժբաղբար, ֆրանսիական քաղաքակրթութեան գարգացումը յանկարծակի յետ էր մղուած: Այս իշխողի հովանաւորող սիստեմը տարածուեց նաև պատձագրութեան վրայ և այստեղ ևս առաջ բերեց նոյն ցաւալի արդիւնքները, որը մենք նկատեցինք գիտութեան ուրիշ ճիւղերում: Ահա մի քանի աչքի ընկնող փաստեր: Մեզերին իւր կեանքի վերջը պետական գանձարանից ստանում էր 4,000 ֆրանք թոշակ: Բայց երբ նա արտայայտեց անկաշառ ազնուութիւն և կառավարութեան ցանկութեան նպաստել չցանկացաւ, նա նախ զրկուած էր թոշակի կէս և ապա ամբողջ գումարից: Ֆենելօնը, որ Լիւդովիկոս XIV-րդի թոռան դաստիարակի պաշտօնն էր վարում, պալատից հեռացրած էր այն պատճառով, որ նա գրեց յայտնի «Թելեմակ» վէպը, ուր արքան տեսնում էր ինչ որ ակնարկ կառավարութեան գործունէութեան վրայ: Լիւդովիկոս XIV-րդը մեծ պարգև ու թոշակ նշանակեց երեք հեղինակներին և յանձնեց նրանց գրել մի պատմութիւն, որը պէտք է յաւերժացնէր իւր փառքը, բայց գրանցից առաջինը՝ արբահայր Պրիմին չհաճոյացաւ արքային և Բաստիլիա ընկաւ, իսկ միւս երկուսը՝ Ռասինն ու Բուալօն թոշակ ստացան, բայց ոչինչ չգրեցին: Մի ուրիշը՝ անգլիացի հեղինակ Բօրնէտը հրաժարուեց գրաւիչ առաջարկից խօսակցել արքայի հետ և նրա գործունէութեան պատմութիւնը գրել:—Հովանաւորող կամ խնամակալական սիստեմի անխուսափելի հետևանքն էր մի շարք անհանձար և ստրկամիտ պատմաբանների երևան գալը, ինչպէս օրինակ Բուլէն Վիլգէն, Դանիէլը, Մէմբուրը,

Վարիլլին, Վերտոն և այլն: Մեղերէից մինչև XVIII-րդ դարու սկիզբը Ֆրանսիայի պատմական գրականութեան անկման կտտարեալ պատկերը տալու համար բաւական է քննել այդ շրջանի երկու ամենից աչքի ընկնող պատմաբաններին՝ հնախոյզ Օդիփըբի և աստուածաբան Բօսսիւէտի հեղինակութիւնները: Օդիփըբի գրուածքը տոգորուած է գարմանալի թեթեամտութեամբ և ստրկահոգութեան ոգով դէպի այն ամէնը, ինչ սահմանուած է հոգևորականութիւնից և բարձրագոյն դրոնից: Այս հեղինակութեան մէջ, ի միջի այլոց, պատմուում է, որ Զեսը, Պլուտոնը և Նեպտունը Գալլիայի արքաներ էին, որ Գալլիան սկզբնաւորող Գալլը ինքը Նոյն էր, որ սկիւթացիք և անգլիացիք Ֆրանսիայի գաղութներ էին կազմում, որ անտիքրիստը (նեոը) կգայ հէնց այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիական պետութիւնը կործանուած կլինի և այլն: Բոսսիւէտը անկասկած մեծ հանճար էր, բայց նա նոյնպէս չկարողացաւ ժամանակի կոպիտ սնտոիապաշտութիւնից անմասն մնալ: Իւր պատմական աշխատութիւնների մէջ նա անպայման հաւատով է վերաբերում դէպի այն յերիւրանքները, որոնք միշտ ընդունուել են հոգևորականութիւնից: Նա բոլորովին չի կասկածում հնագոյն պատմական դէպքերի ճշտութեան և մինչև անգամ աշխատում է արձանագրել այդ դէպքերը խիստ ժամանակագրական կարգով: Նա շատ է զբաղւում ևրոպական ժողովրդով, որը նա համարում է ընտրած, շատ քիչ է խօսում այդ ժողովրդի նախորդները-պարսիկների և եգիպտացիների—մասին և բոլորովին չի յիշում Ինդոսի և Գանգէսի մէջտեղ բնակուող մեծ ցեղի մասին, որը ստեղծեց Ալէքսանդրեան շիւլայի հիմք դրած փիլիսոփայութիւնը: Նա ոչինչ չի ասում ասիական կան ձևի պլատոնական փիլիսոփայութեան քրիստո-

նէութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին. արհամարհանքով է վերաբերում մահմեդականութեան, ինչպէս անտանելի աղանդի և աւելորդ է համարում Մահմէդի մասին երկար խօսել. մինչդեռ նա առանձին ուշադրութեամբ և յարգանքով է կանգ առնում Տուրի եպիսկոպոս Մարտէնի վրայ, որին համարում է մեծ մարդ և որի ամենամեծ ծառայութիւնը նրանումն էր կայանում, որ նա մի ինչ որ վանք հիմնեց: Միւս կողմից նա խիստ շլացած էր իւր հետաորական արուեստի մեծ յաջողութեամբ և իւր վսեմութեան գիտակցութեամբ: Այս պատճառով նա խորը արհամարհանքով էր վերաբերում դէպի այն ամէնը, ինչ որ արտայայտում էր ինքնուրոյնութիւն և մտքի վստահութիւն: Նա արհամարհում էր մարդկային խելքը և գերբնական միջամտութեան մեծ նշանակութիւն էր տալիս: Նա պատերազմական ընդունակութիւնները գերադասում էր մտաւոր ընդունակութիւններին և ստրկահոգութիւն էր անում արքայի առաջ, որը հովանաւորում էր նրա դասակարգ՝ հոգևորականութեան:—Թէ որչափ Օդիփըբի և Բօսսիւէտի աշխատութիւնները համապատասխանում էին նրանց ժամանակի ոգուն կամ որպիսի յաջողութեամբ էին օգուում, իհարկէ դժուար է ճիշտ որոշել: Բայց դժուար թէ կարելի լինի կասկածել, որ նրանց հրապուրիչ պատմուածքները և վարդապետութիւնները շոյում էին ժողովրդի ազգային ինքնասիրութեանը, մանաւանդ որ ժողովրդի հայեացքների մէջ ըէակցիայի առաջին նշանները սկսեցին արտայայտուել միմիայն այս պատմաբաններից յետոյ:

Լիւդուիկոս XIV-րդի իշխանութեան վերջը հասունացած շարժման գլխաւոր մօմենտները նկատելու համար մենք կանգ կառնենք ամենաբնորոշ և աչքի ընկնող փաստերի վրայ: Նախ և առաջ համեմատենք Վօլ-

տէրի և Բօսսիւէտի աշխատութիւնները: Մինչ-
դեռ Բօսսիւէտը ամբողջովին յափշտակուած էր
եկեղեցական հեղինակաւորութիւնների ուսումնասիրու-
թեամբ և ատելութեամբ էր վերաբերում դէպի մտքի
ինքնուրոյնութիւնը, Վօլտէրը, ընդհակառակը, արհա-
մարհում էր այն ամենը, ինչ որ հետաքրքրում էր Բօսսիւ-
էտին, իւր միտքը զարգացնում էր բազմակողմանի դրա-
կան գիտութիւններով և յարգանքով էր վերաբերում
մարդկային մտքին և սիրով—մարդկութեան: Ահա Վօլ-
տէրի գրական գործունէութեան գլխաւոր հետևող վայր-
եանները: Կարլոս XII-րդի մասին (1728 թ.) իւր առաջին
աշխատութեան մէջ նա անկեղծ և անսահման հրճուան-
քով է խօսում հռչակաւոր բռնակալի մասին և շատ
քիչ կարեկցութիւն է արտայայտում դէպի նրա զըժ-
բաղը հպատակները և դէպի այն ժողովուրդները, ո-
րոնց նա ճնշում էր Շվեյցիայից մինչև Տաճկաստան
ընդարձակ տարածութեան վրայ: Փոխարէնը այս աշ-
խատութեան մէջ նա ոչ մի փորձ չի անում գերբնա-
կան միջամտութիւն գործ դնելու, որով հրաժարում
է հին եղանակներից և սկիզբ է դնում XVIII-րդ դարու
պատմական շկոյալի նոր ուղղութեան: 1752 թուին
լոյս տեսաւ նրա նոր աշխատութիւնը «Լիւդովիկոս
XIV-րդի դարը» վերնագրով: Վերնագիրն արդէն ցոյց
է տալիս, որ նա ըմբռնել է հին մեթոդի անճշտու-
թիւնը, որը գործ էր դրել «Կարլոս XII» պատմու-
թեան մէջ, այն է թէ պէտք է գրել ժողովուրդների և
ոչ իշխողների պատմութիւնը: Վօլտէրը ինքը իւր գոր-
ծի ներածութեան մէջ յայտնում է, որ նա մտադիր է
նկարագրել «ոչ թէ առանձին մարդու գործունէութիւնը,
այլ մարդկանց ընդհանուր ընթացքը»: Որ նա կատա-
րեց այս մտադրութիւնը, երևում է այն բանից, որ
այս գործը բովանդակում է իւր մէջ՝ մի գլուխ վաճա-

նականութեան և ներքին կառավարութեան մասին, մի
գլուխ դրամները, մի գլուխ—գիտութիւնների պատմու-
թեան և երեք գլուխ գեղեցիկ արուեստների զարգաց-
ման մասին: Վերջապէս, այս աշխատութեան լոյս տես-
նելուց չորս տարի յետոյ լոյս տեսաւ նրա նշանաւոր
գործը՝ ցեղերի իրաւունքների, սովորոյթների և
բնոյթի մասին: Այս աշխատութեան մէջ նա վերջնա-
կանապէս հրաժարուեց բարձրագոյն քաղաքական հե-
ղինակաւորութեան առաջ խոնարհուելուց, որը բնորո-
շում էր նրա երիտասարդական երկերը: Այսպիսով
խորտակելով պատմագրութեան հին ձևերը, Վօլտէրը
իւր նոր ուղղութիւնը ազդեց ինչպէս իւր նշանաւոր
ժամանակակից՝ Մօնտեսքիօին և Տիւրգօին, նոյն-
պէս և երկրորդական պատմաբաններին, օրինակ՝
Մալլէ, Մաբլի Վէլլի և Վիլլարէ, Դիւլիօ և Լեսօին: Այս
բոլոր հեղինակները քիչ էին զբաղւում վարիչներին և
նրանց տան բնորոշելով ու պատերազմների նկարա-
գրութեամբ, իսկ իրենց գործերը նուիրում էին գլխա-
ւորապէս մարդկութեան և քաղաքակրթութեան
ընդհանուր զարգացման: Ինքն ըստինքեան պարզ է, որ
այս ուսմկապետական ուղղութիւնը պատմութեան
մէջ այն ընդհանուր շարժման արտացոլումն էր, որը
պատրաստեց մեծ յեղափոխութիւնը: Բայց Վօլտէրի
ամբողջական բարակտերիստիկայի համար, մենք պէտք
է աւելացնենք, որ նա չէր սիրում առանձին փաստեր
ուսումնասիրել, երբ նրանք ընդհանուր սկզբունքի չէին
հասցնում. իբրև օրինակ ծառայում են նրա թատերա-
գրական հեղինակութիւնները, որոնց մէջ նա ոչ այնքան
անձնական կրքերն է բնորոշում, որքան ամբողջ շըբ-
ջանի ոգին, որ նա առաջինը սկիզբ դրեց ընդհանուր
պատճառների փիլիսոփայական գնահատութեան և ա-
ւատական համակարգութեանը, որ նա առաջինը առա-

Չարկեց համաշխարհային առևտուրի ազատութիւնը, և առաջինը մատնանշեց ազգաբնակչութեան աճելու և ապրուստի միջոցների կարևոր տարբերութիւնը, որ նա առաջինը ոչնչացրեց այն տղայական դարմանքը, որով իրանից առաջ նայում էին միջին դարերի վրայ, որ Լօկկի հետ միասին նա ձգտում էր ոչնչացնել դէպի հին հեղինակները ակնածող հակումը և այս նըպատակի համար գործ էր անում ամենից ուժեղ և յարմար զէնք, որ պիտին միայն հնարաւոր է անմիտ հայեացքների հետ կռուելու—խայթիչ ծաղրը. և վերջապէս, որ նա աւելի քան որևէ մէկը աշխատում էր թուլացնել հոգևորականութեան և դասականութեան հեղինակաւորութիւնը:—Մենք վերը արդէն ասինք, որ Վօլտէրի ուղղութիւնը իւրացրել էին նրա ժամանակակիցները. 1734 թուին Մօնտեսքիօն հրատարակեց իւր առաջին աշխատութիւնը, ուր Հոմի պատմութիւնը վերջապէս հանդէս է գալիս վայելուչ ձևով, փաստերի խելացի և զըրական ընդհանրացմամբ: Տասն և չորս տարի յետոյ նա հրատարակեց ուրիշ հոչակաւոր գործը՝ «Օրէնքների ոգին», որի մէջ իւր ընդհանրացման եղանակը հասցրեց ընդարձակ չափի: Առհասարակ Մօնտեսքիօի ծառայութիւնը պարունակում է նրա մէջ, որ նա նախ պատմութիւնից դուրս ձգեց բազմաթիւ անհիմն պատմութեանքներ և մանր կենսագրական մանրամասնութիւններ, որոնցով լցրած էր պատմութիւնը և երկրորդ՝ մարդկային պատմութեան և այն գիտութիւնների, որոնք զբաղում են արտաքին աշխարհի երևոյթներով, սերտ կապակցութիւն ցոյց տուեց: Ճիշտ է, Մօնտեսքիօի «օրէնքների ոգու» մէջ ժողովրդների աշխարհիկ և քաղաքական օրէնսդրութեան և կլիմայի, հողի և սնունդի բնական կապը պարզելու փորձը կատարեալ յաջողութիւն չունեցաւ. բայց այդ բացատրում է նրանով, որ նրա

ժամանակ արտաքին աշխարհի մասին մի քանի գիտութիւններ գտնուում էին անզարգացած վիճակի մէջ, իսկ մի քանիսը, ինչպէս օրինակ՝ քաղաքական տնտեսութիւնը և վիճակագրութիւնը բոլորովին գոյութիւն չունէին:—Ինչ վերաբերում է Տիւրգօին, որի մասին վերը նոյնպէս յիշուած էր, նա իւր նշանաւոր ճառերի մէջ նոյնպէս հետևում է Վօլտէրի և Մօնտեսքիօի եղանակին, խուսափում էր կենսագրական, մանրամասնութիւնները և կենդրոնանում էր մարդկութեան ընդհանուր զարգացման վրայ: Առհասարակ այս երեք մեծ հեղինակները ռամկավարական սկզբունքի անգիտակցական շարժոյն էին հանդիսանում և իրենց հրապուրիչ իդէալներով նպաստում էին այն բէակցիային, որը Ֆրանսիական ժողովուրդը հասցրեց մեծ յեղափոխութեան:

ԺԴ.

Ֆրանսիական յեղափոխութեան անմիջական պատճառները XVIII-րդ դարու կիսից:—Ֆրանսիայի մտաւոր շարժումը ուղղում է դէպի կառավարութիւն մօտ 1700 թուականը:—Քաղաքական տնտեսութեան սկզբնաւորումը:—հոգևորականութեան իրաւունքները սահմանափակումը և եղութիւնների ուխտի ոչնչացումը:—կալվինականութիւն, յանսենականութիւն և արմինիականութիւն:—անաստուածականութեան առաջադիմութիւնը —Հելվէցիոսի և Կոնգրէսի աշխատութիւնները:—Բնական զրտութիւնների արագ զարգացումը:—ռամկավարական շարժում:—Մանրիկական ապստամբութեան ազդեցութիւնը:

Նախընթաց հատուածի մէջ մենք եկանք այն եզրակացութեան, որ XVIII-րդ դարու առաջին կիսում մտաւոր շարժումը Ֆրանսիայում ուղղած էր դէպի հոգևորականութիւնը և բոլորովին անտես էր թողնում քաղաքական զեղծումները:—Իսկ նոյն դարու երկրորդ կիսից սկսւում է այդ շարժման յեղափոխութեան նախընթաց երկրորդ շրջանը: Մի կողմից՝ կառավարութիւնը լրացնում է եկեղեցու դէմ մտաւոր կռիւլը, իսկ պրականութիւնը դադարում է վերջինով զբաղուելուց, միւս կողմից՝ ժամանակի ոգին և մտածողները իրենց թշնամական գործունէութիւնը ուղղում են քաղաքական անկանոնութեան դէմ: Անկարելի է ճիշտ որոշել այդ շարժման սկսուելու ժամանակը, ինչպէս, առհասարակ, անկարելի է և ժամանակագրական ճշտութիւնը ամբողջ պատմական շրջանի ծագման խնդրի մէջ: Բայց ենթադրութեամբ կարելի է իբրև ծագման ժամանակ ընդունել 1750 թուականը, որի շուրջը խմբւում են ամենից աչքի ընկնող փաստերը: Այս ժամանակի մօտերքը սկսւում է քաղաքատնտեսա-

կան ուսուցումների անասելի զարգացումը Ֆրանսիայում, որոնք հասարակութեան մէջ մտցնում են վարչական միջամտութեան, օրինակ վաճառականութեան հովանաւորելու ձևով—փաստակարութեան գիտակցութիւնը, իսկ 1755 թուից առաջ են բերում ժողովրդի և կառավարութեան մէջ վճռական գծտութիւն: Թէ ինչ ժողովրդականութիւն ունէին այն ժամանակ տնտեսական և դրամական խնդիրները, երևում է այն բանից, որ 1781 թուին Նէկկերի հրատարակած Ֆրանսիական դրամների դրութեան մասին տեղեկագիրը առաջին իսկ օրը տարածուեց 6,000 օրինակ, իսկ հետեւալ օրերը տպագրւում էր շարունակ երկու մեքենայի մէջ: Նոյն ժամանակները լոյս տեսան և Ռուսոսի նշանաւոր գրուածքները, որոնք հասարակական կարծիքի վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունէին: Վերջապէս այն ժամանակներն սկսուեց և կառավարութեան թըշնամական գործունէութիւնը հոգևորականութեան դէմ: 1749 թուին ժեներալ-քննիչ Մաշօն յայտարարեց մի նշանաւոր հրովարտակ, որով առանց կառավարութեան թոյլտուութեան արգելուած էր ամին տեսակ կրօնական ընկերութիւնների կազմակերպութիւնը և եկեղեցական կալուածների աճման վերջ էր դրուած: Սրանից յետոյ նոյն Մաշօն կաթոլիկ հոգևորականութեան կողմից հալածուող բողոքականների պաշտպանը հանդիսացաւ և հերետիկոսների դէմ օրէնքները սկսուեցին գործ դրուել չեղած մեղմութեամբ: Միևնոյն ժամանակ եկեղեցական կառավարութեան մէջ անջատում առաջ եկաւ և կուսակցութիւններից մինը միացաւ կառավարութեան հետ: 1787 թուին Տուլուզի արքեպիսկոպոս Բրիեննը պարլամենտին ներկայացրեց թագաւորական հրաման, որով բողոքականներին բաշխուած էին բոլոր քաղաքացիական իրաւունքները: Վերջապէս

Ֆրանսիայում XVIII-րդ դարու վերջերը զարգացած յանսենականութիւնը կառավարութեան միջոցով վճռական հարուած տուեց եղուիթների միաբանութեան: Այս բանը մի փոքր բացատրութիւն է պահանջում: Յանսենականութիւնը իւր էութեամբ համապատասխանում է կալվինականութեան, իսկ կալվինականութիւնը յանսենականութեան հակադրութիւնն է. կալվինական վարդապետութիւնը չունեւորների համար է և այդ պատճառով նա միշտ շատ հետևողներ ունի ազատ ժողովրդները և դասակարգերի մէջ, որոնք դեմօկրատ ոգով են տոգորուած. Հարմինականութիւնը, ընդհակառակը—հարուստների համար է և այս պատճառով կենդրոնանում է հոգևորականութեան և արիստոկրատիայի մէջ: Առաջին ուսուցումը հաշուում էր աղքատ շրջապատի հետ, ինչու և օգտաւէտ էր ժողովրդի համար: Երկրորդը՝ կապուած էր շքեղութեան և փայլի հետ, ինչու և աւելի շահաւէտ էր հոգևորականութեան և համապատասխան արիստոկրատիայի ոգու և ճաշակի, որը բացի այդ իւր բաղդը միացնում էր հոգևորականութեան վիճակի հետ: Կալվինականութիւնը աւելի է նպաստում գիտութիւններին, իսկ հարմինեանականութիւնը—արուեստներին: Սա գլխաւորապէս բացատրում է նրանով, որ կալվինականութիւնը կրօնական խընդիրներում մարդուն սովորցնում է ինքնուրոյն մըտածելակերպի և ազատում է նրան հեղինակաւորութիւններին հրկրապագելուց: Իսկ, ինչպէս ասինք, կալվինականութեան համապատասխան յանսենիզմը Ֆրանսիական եկեղեցում վերածնուեց XVIII-րդ դարում և սրա հետ սկսեց զարգանալ Ֆրանսիայում դեմոկրատական ազատ ոգին: XVIII-րդ դարու կիսին յանսենականները պարլամենտում կազմեցին բաւական ուժեղ կուսակցութիւն. մօտաւորապէս այս ժամանակ-

ները այս կուսակցութեան յարեցին կառավարչական բարձր ներկայացուցիչները, ինչպէս օրինակ՝ Մաշօ, Շուազէլ, Լավերդի, Տէրբէ, Ժիլբեր, դը-Վուադիէն, Շօվելէն, Պելէտրե, Դը-Սէն-Ֆարթօ և Կա Միւս: Նեկկերը խիստ կալվինական էր, Ռուսսօն ծնուել էր ժընեում և իւր գաղափարները վերցրեց կալվինական աստուածաբանութեան այդ մեծ որրանից: Վերջապէս, ինչպէս ասում են, Տիւրգօն նոյնպէս յանսենականների կողմնակից էր:—Հոգևորականութիւնը անկարող էր ինքը դիմադրելու հակառակ վարդապետութեան շատ արագ զարգացման և հզուիթների գոյութեան վերջին բոլիները հաշուած էին: 1761 թուականին եղուիթներին արգելուած էր նոր անդամներ ընդունել իրենց միաբանութիւնը, նրանց ժողովները փակուած էին, իսկ նրանց նշանաւոր գրուածքներից շատերը այրուած էին դահճի ձեռքով: 1762 թուին հրովարտակ էր հրատարակուած, որով եղուիթները դատապարտուած էին բացակայութեամբ, նրանց գոյքերը նշանակուած էր վաճառել, նրանց միաբանութիւնը գրաւուած էր և յայտարարուած էր, որ նրանք ոչ մի բարեկարգ պետութեան մէջ տանելի չեն կարող լինել: Եղուիթների անկումը աստուածաբանական ոգուն վերջնական հարուածը տուեց և հոգևորականութեան նշանակութիւնը արագ կերպով թուլացաւ: Բաւական է ասել, որ Մասիլեօնից յետոյ, որը մեռաւ 1772 թուին, Ֆրանսիական հոգևորականութիւնը իւր մէջ չունէր ոչ մի աչքի ընկնող մտածող, հոետոր կամ հեղինակ: Նրանք զըրկուեցին իրենց բոլոր գործունեայ ղեկավարներից, կառավարութեան վստահութիւնից և ժողովրդի յարգանքից: Հոգևորականութեան բաղդից Ֆրանսիական մտածողները նրանց հանգիստ էին թողնում XVIII-րդ դարու երկրորդ կիսին, որովհետև նրանք իրենց հակառակ

գործունէութիւնը ուղղում էին դէպի կառավարութիւն-
նը, որը լրացրեց նրանց հին պայքարը եկեղեցու դէմ:
Առհասարակ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ XVIII
դարու երկրորդ կիսին Ֆրանսիական մտածողները
համարեա բացառապէս կենտրոնացան արտաքին երևոյթի-
ների ուսումնասիրութեան վրայ և այս եղանակով ան-
աստուածականութիւն ստեղծեցին, որ ծայրահեղու-
թեան հասաւ և բաւական ուժեղացրին քաղաքական շար-
ժումը: Անաստուածականութիւնը ամբողջական արտա-
յայտութիւն գտաւ նշանաւոր «հանրագիտարանի» մէջ,
որը լոյս տեսաւ 1751 թուին, «Բնութեան համակար-
գութեան» մէջ, 1780 թուին հրատարակած և բացի
դրանից այդ վարդապետութիւնը ունէր բազմաթիւ
տարածողներ երկրորդական գրողների թուում, ինչպէս
օրինակ Դամիլլավիլլ, Դէլէյր, Մարըշալ, Նըթօն, Տուսեն
և բացարձակ կերպով սլաշտպանուում էր Կոնդորսբե,
Դ'ալամբեր, Դիդրօ, Հելվեցիոս, Լալանդ, Լապլաս,
Միրաբօ և Սէն-Լամբերի կողմից: Անաստուածակա-
նութեան ամենաազգի ընկնող ստեղծագործութիւնը
Հելվեցիոսի նշանաւոր գործն էր հրատարակած 1758
թուին «De l'Esprit» վերնագրի տակ: Այս աշխատութեան
մէջ Հելվեցիոսը բոլորովին նոր գիտական սկզբունքներ
է արծարծում՝ որ մարդու և ուրիշ կենդանիների մէջ
եղած տարբերութիւնը նրանց արտաքին ձևի տարբե-
րութեան արգիւնք է, որ մարդը երկու ընդունակու-
թիւն ունի՝ տպաւորութիւնը իւրացնելու և յիշողու-
թեան, որոնց արգիւնքն է նրա մտքերը, դատողու-
թիւնը և բոլոր բարոյական սկզբունքները, որ առա-
քինութիւնները, արատները, փառասիրութիւնը և բա-
րեկամութիւնը չափուում են միմիայն մարդու դէպի
բաւականութիւնը ձգտումով, որ ըստին սիրելի միմիայն
նրա համար, որ նա բարի է, նոյնպէս անկարելի է,

ինչպէս և չարը սիրելն է անկարելի իբրև չար և այլն:
Այս հայեացքները այնքան ներդաշնակուում էին տիրող
մտաւոր ուղղութեան հետ, որ Հելվեցիոսին շուտով
երուպական մեծ հռչակ տուին, և այս հայեացքների
հեղինակաւորութիւնը մանաւանդ Ֆրանսիայում շա-
րունակ ուժեղանում էր: Բայց նոր ժամանակի ոգին
բնորոշելու համար անհրաժեշտ է մատնանշել և Կօն-
դիլեակի «Traite' des Sensations» հեղինակութեան
վրայ, որը լոյս տեսաւ Հելվեցիոսի գրքից չորս
տարի առաջ: Թէպէտ և այս հեղինակութիւնը ստեղ-
ծուած է Լօկիի փիլիսոփայութեան հիմնական սկզբ-
բունքի վրայ, բայց և այնպէս Կօնդիլեակը, Լօկիի
հակառակ, բոլորովին մերժում է բանականութեան
ոյժի, ինչպէս մեր մտքերի աղբիւրի, առանձին գոյու-
թիւնը և մեր բոլոր մտածութիւնը և գիտութիւնները
առաջ է բերում զգացողութիւնից. բնութիւնը, ասում
է Կօնդիլեակը, մեր մէջ ամեն ինչի սկիզբն է: Նրան
ենք մենք պարտական մեր բոլոր գիտութիւնների հա-
մար, միմիայն նրա դասերից ենք մենք սովորում, իսկ
մտածողութեան արուեստը պարունակուում է այն գոր-
ծի շարունակելու մէջ, որ մեզ նախագծել է բնութիւնը:

Արտաքին աշխարհի երևոյթները ուսումնասիրե-
լու մտածողների նոր ձգտման զլխաւոր նշաններն
այս էին: XVIII-րդ դարու երկրորդ կիսի գերակշռող
գաղափարը լավանդակուում էր արտաքին աշխարհի
առաւելութիւնները — ներքինի հանդէպ ընդունելում
և այս գաղափարի շնորհիւ Ֆրանսիայում այս շքը-
ջանին բնագիտական բոլոր ճիւղերը հարստացան
նոր ճշմարտութիւնների աւելի մեծ քանակութեամբ,
քան նախընթաց շրջաններում: Օրինակի համար
մենք այստեղ կ'յիշենք տաքութեան, լոյսի և է-
լեքտրականութեան թեօրիսների զարգացումն և ու-

սուսնասիրութիւնը, որ մեծ յաջողութեամբ կատարեցին Պրեյզօ, Ֆուրբե, դ'Ալիբար, Կուլօմբ, Եպինուս, Մալիւս, և Ֆրէնէլ գիտնականները: Հանձարեղ գիւտերը՝ քիմիայի շրջանում—Լաուազըբեն և ուրիշ շատ գիտնականներ, երկրագիտութեան մէջ՝ Բիւֆֆօն, Ռուէլ, Դըմարէ, Դօլօմբե և Մօնլօզը, Դօբենսօն և Կիւվըն. կենդանաբանութեան մէջ—Կիւվըն և Բիշին, բուսաբանութեան մէջ—Ադանսօն, Դիւզամէլ-դը-Մօսսօ, Դըֆօստէն և Ժիւսսըէ. հանրաբանութեան մէջ—Դը-Լիլ և Գաիւ *):

Այս մեծ մտածողների ընդհանուր ջանքերի շնորհիւ բնական գիտութիւնները հասան զարգացման չեղած բարձրութեան և վառ լոյս սփռեցին մարդու արտաքին կեանքի հետ ունեցած կապի և այս կապից առաջ եկող՝ հասարակական և քաղաքական կենսական երևոյթների վրայ: Մեծաքանակ և հետաքրքիր գիւտերը հետաքրքրութիւն առաջ բերին, ապա հետամտութիւն և վերջապէս հանրամատչելի ընթերցանութեան պահանջ: Այն դասախօսութիւնները, որ կարդացոււմ էին Փարիզի գիտական ժողովներում, սկիզբ դրին այն դասակարգային համերաշխութեան, որը ապա արտայայտուեց ընդհանուր յեղափոխական շարժման մէջ: Զանազան դասակարգերի մարդիկ, որոնք առաջ արհամարհանքով էին վերաբերուում իրար, այժմ ժողովուրդ էին մի լսարան, ուր նրանց միաւորում էր մի ընդհանուր համակրանք և մի ընդհանուր ձգտում դէ-

*) Այս հեղինակների մասին Բօկլը իւր աշխատութեան մէջ տալիս է մանրամասն քննադատութիւն, որ ուսու համառօտողը աւելորդ է համարել առաջ բերել. որովհետև հայերէնը պարզ թարգմանութիւն է, մենք ոչ մի փոփոխութիւն չենք մտցնում:

պի գիտութիւն: Այստեղ սփտութիւնը գիտութեան առաջ նսեմանում էր, մարդիկ գիտակցում էին դասակարգային նախապաշարուսների անմտութիւնը, և արտաքին փայլի ոչնչութիւնը և դէմօկրատական ոգին տիրապետում էր դասակարգային նախապաշարուսների վրայ: Լսարանից այս ուղղութիւնը առաջ էր գնում և արտացոլում էր հասարակական բոլոր խաւերում, բոլոր սովորոյթների, պայմանական քաղաքավարութեան և մարդկանց սովորութիւնների վրայ: Իբրև ապացոյց վերջինի կարելի է առաջ բերել զգեստների մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնը. նախկին շքեղութիւնն ու բազմազանութիւնը համարեա բոլորովին անհետացան, մարդիկ սկսեցին հագնուել պարզ և համեստ, աւելորդ զարդերը անկրթութեան նշան դարձան. մինչև անգամ շքանշաններն ու աստղերը առանձին խնամքով թաղցնուում էին ժողովների ժամանակ: Ռամկավարական ուղղութեան կատարեալ արտայայտութիւնն էր իհարկէ ակումբների հաստատութիւնը, որոնք մատչելի էին անխտիր բոլոր դասակարգերին, բայց որոշ զարգացումով: Այսպիսով հաւասարութեան ընդհանուր պայման դարձաւ զարգացումը, իսկ անհաւասարութեան բոլոր հին պայմանները արհամարհուում էին: Փարիզի առաջին ակումբները բացուած էին 1782 թուի մօտերքը, երկու տարի անց նրանք ստացան քաղաքական բնոյթ և այն աստիճան հաստատուեցին, որ կառավարութեան նրանց դէմ գործ դրած միջոցները, ինչպէս օրինակ 1787 թուին գլխաւոր ակումբի փակումը, անզօր դարձան:

Այստեղ վերջանում է այն երկար, դժուար ճանապարհը, որով Ֆրանսիացիք հասան ամբողջ քաղաքական կարգերի խորտակման սոսկալի վայրկեանին, որ ստեղծուած էր բազմադարեան պատմութեամբ և սոսկալի ոճրագործութիւնների երկար շարքին: Յեղափո-

խական տարրերը բոլորովին հասունացան: Բազմազան բռնկուող նիւթը սպասում էր միմիայն կայծի, որպէս զի բռնկուէր և այդ կայծը, բոլորովին անսպասելի կերպով ձգած էր հեռաւոր երկրից: Ամերիկացիք ապրատամբեցան անգլիական իշխանութեան դէմ և փայլուն կերպով պահպանեցին իրենց անկախութիւնը: 1776 թուին ամբողջ Եւրոպան կարգաց անմահ ամերիկական հրովարտակը, ուր յայտարարուում էր, որ կառավարութեան նպատակն է՝ ժողովրդի իրաւունքները ապահովել: Նոր հասարակապետութեան յաջողութիւնը Ֆրանսիացիք ընդունեցին մեծ էնտուզիազմով: Շատերն ուկիանոսն անցան, որ մարտնչեն ամերիկական ազատութեան համար և վերադարձան տուն տողորուած ազատութեան և հաւասարութեան դեմոկրատ գաղափարներով: Այսբոլորից յետոյ Ֆրանսիացիներին մնում էր հետևել ամերիկացիների օրինակին իրենց սեպհական հայրենիքի մէջ:

ՀԱՏՈՐ II

Ա.

Պատմական ակնարկ Իսպանիայի մտաւոր զարգացման VI դարից մինչև XIX դարի կէսը:—Առաջին մասում որոշած չորս հիմնական սկզբունքները:—Նախապաշարունակների զարգացման պատճառները Իսպանիայում:—Ֆերդինանդի և Իզաբելլայի, Կարլ V-ի և Փիլիպպոս II-ի քաղաքականութիւնը:—Իսպանիայի անկումը XVII դարում և նրա պատճառները:—Օտարացիների կառավարութիւնը և նրանց դործունէութիւնը 1700-ից մինչև 1788 թիւը:—Կարլ VI-ի ընկալցիան Կարլ III-ի քաղաքականութեան դէմ:—Նոր փորձեր XIX դարում Իսպանիայի կարգերը բարեփոխելու:—Յեղափոխութեան ջանքերի ավարդներնութիւնը, չնայելով ենթադրեալ բարեյաջող պայմաններին:

Այս աշխատութեան առաջին մասում յայտնի եղան ամեն մի քաղաքակրթութեան պատմութեան չորս հիմնական սկզբունքները՝ 1) որ մարդկութեան յառաջադիմութիւնը կախումն ունի երևոյթների օրէնքների հետախուզութեան յաջողութիւններից և այս օրէնքների տարածման աստիճանից. 2) որ հետախուզութեան պէտք է կարապետէ յոռետեսութիւնը, որը սկզբում օգնում է նրան, իսկ յետոյ նրանով իսկ զարգանում. 3) որ այսպիսով կատարուած գիւտերը զօրեղացնում են մտաւոր ճշմարտութիւնների ազդեցութիւնը և համեմատաբար թուլացնում բարոյական սկզբունքների ազդեցութիւնը, որոնք աւելի պահպանողական են և աւելի թոյլ կերպով են զարգանում, քան մտաւորները. 4) որ այս շարժման, հետևաբար և քաղաքակրթութեան գլխաւոր թշնամին՝ խնամակալութեան սիստէմն է: Երկրորդ հատորը նուիրուած կլինի Իսպանիայի, Շօտլան-

դիայի, Գերմանիայի և Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներին, այն սկզբունքները պարզելու նպատակով, որոնք բաւականաչափ չզարգացան Անգլիայի պատմութեան մէջ:—Իսպանիան միշտ ունեցել է շատ մօտ նմանութիւն արևադարձային երկրների հետ, և վերջինների նման բնութիւնից սահմանուած է եղել նախապաշարմունքի բուն լինել, որը ամենից առաջ ներկայանում է որպէս հետևանք բնական անյաջող պատճառների՝ սովի, երկրաշարժների, համաճարակների և ուրիշ ֆեասակար կլիմայական երևոյթների, որոնք կըրճատում են մարդու կեանքի տևողութիւնը և դրդում նրան յաճախ դիմել գերբնական օգնութեան: Այս բոլոր պատճառները ներգործեցին Իսպանիայում աւելի մեծ ուժով, քան ևրոպական ուրիշ որևէ երկրում: Բացի Իսպանիայի հիւսիսային ծայրից, գրեթէ ամբողջ թերակղզին զարհուրելի երաշտութեան ենթարկուեց շնորհիւ տար կլիմայի և ուղղման պակասութեան, որը առաջ էր գալիս այն բանից, որ Իսպանիայի գետերի մեծ մասը հոսում են խիստ խորը հովիտներում, իսկ անձրևներ շատ հազուադիւս են այնտեղ: Երաշտին հետևում էր սով, իսկ մշտատև սովէն—աւերիչ համաճարակ հիւանդութիւններ: Վերջապէս, յաճախ քայքայիչ երկրաշարժները անմիջական կերպով էին ազդում բնակչութեան երևակայութեան վրայ և ծնում էին նրա մէջ կոպիտ նախապաշարում: Այս պատճառները մահմեդական տիրապետողների դէմ մղուած անդադար պատերազմների հետ միասին ջլատում էին եռանդն ու աշխատանքի տևականութիւնը, ժողովրդին սովորեցնում էին հովուական կեանքին և ներշնչում էին նրան սէր դէպի արկածները և այն բոմանական տրամադրութիւնը, որ արտացոլուեց նրա զրականութեան վրայ:—Բայց մարդկանց մի դասի յաջողեց օգուտ քա-

ղել անյաջող հանգամանքների և նրա նախապաշարուած տրամադրութիւնից, որպէս զի տիրապետութիւն ձեռք բերի նրա վրայ: Իսկ հոգևորականութիւնն էր, որ իւր իշխանութիւնը շատ վաղ ամրապնդեց Իսպանիայում, և արդէն առաջին քաղաքական դիպուածների շնորհիւ, յաջողեցաւ հասնել այնտեղ անօրինակ հզօրութեան: Հռովմէական կայսրութեան անկումից յետոյ Իսպանիայում մօտ 150 տարի իշխեց վէստգոտների ազգային հաւատը—արիոսեան նշանաւոր հերետիկոսութիւնը: V դարի վերջին Ֆրանկները ընդունեցին ուղղահաւատ դաւանութիւն, որ ընդհարում առաջ բերեց նրանց և վեստգոտների մէջ. վառուեց կրօնական պատերազմ որը տևեց համարեա ամբողջ հարիւր տարի: Այս կըրուելը, մի կողմից, չափազանց թուլացրեց վէստգոտներին, իսկ միւս կողմից—ամրապնդեց արիական հոգևորականութեան ոյժը, որը միացաւ արիական արքաների հետ: Այս ժամանակից Իսպանիայի հոգևորականութեան ոյժը հետզհետէ մեծացաւ: VI դարի վերջին արիական հոգևորականութեան իշխանութիւնը անցաւ լատիններին, որոնց յաջողեց վէստգոտ արքաներին քրիստոնէութեան դարձնել: Թէ որ աստիճանի աճեց այս դասակարգի հեղինակաւորութիւնը, կարելի է տեսնել այն բանից, որ VII դարի ընթացքում թագաւորները խոնարհում էին եպիսկոպոսների առաջ. որ վերջիններին պատկանում էր արդարադատութեան գործերին միջամտելու իրաւունքը. որ հերետիկոսները Իսպանիայում հալածուում էին աւելի մեծ խստութեամբ, քան ուրիշ երկրներում, և որ թագաւորները պարտաւորուում էին հանդիսաւոր խոստումով պահպանել կրօնի մաքրութիւնը:—711 թուականին ամբողջ Իսպանիան, բացի նրա մի քանի մասերից, զրաւեցին արաբները և իրանց հայրենիքից հալածուած իսպանա-

ցիք յուսահատ կուի սկսեցին մղել նրանց դէմ, որ մօտ եօթը դար տևեց. բայց այս պատմական սոսկալի շրջանը, որ ժողովրդի ամբողջ նիւթական և բարոյական ոյժերը սպառեց, այնքան չվնասեց, որքան նպատեց հոգևորականութեան շահերին: Մահմեդական տիրապետութիւնը ժողովրդին յետին աղքատութեան հասցրեց, աղքատութիւնը տգիտութիւն առաջ բերեց, իսկ տգիտութիւնը զօրացրեց նախապաշարումը, որով միշտ օգտւում էր հոգևորականութիւնը ինչպէս մի հզօր զէնքով՝ իւր իշխանութիւնը տարածելու համար: Բացի դրանից, պետութեան և եկեղեցու անկախութեան համար մղած տևական պատերազմը պէտք է խիստ մօտեցնէր իրար նրանց շահերի ներկայացուցիչներին: Իսկ երբ, 1492 թուին, քրիստոնեայ տիրապետութիւնը նորից ամբապնդուեց Իսպանիայում, այն ժամանակ աստուածաբանական ոգին, այսպէս ասած, արդէն կազմում էր բաղադրիչ տարրը իսպանացիների բնաւորութեան և իշխողների քաղաքականութեան մէջ: Գրենադայի հետ պատերազմը XV դարի վերջը արդիւնք էր Իզաբէլլայի՝ քրիստոնէական հաւատը տարածելու ձգտման: Ֆէրդինանդն ու Իզաբէլլան հրէաներին աքսորելու հրովարտակ հրատարակեցին, և իրանց թագաւորութեան մէջ անհաւատացողներին արմատախիլ անելու համար հաստատուած էր հաւատաքննութիւն: Կարլոս V-ը, որ յաջորդեց Ֆէրդինանդին, նոյն քաղաքականութիւնը պահպանեց: Նրա վարած երեք գլխաւոր պատերազմներից՝ Փրանսիայի, գերմանական իշխանների և Տաճկաստանի հետ, վերջին երկուսը իսկապէս կրօնական պատերազմներ էին: Բայց թէ մինչև որ աստիճան էր հասնում նրա խստութիւնը, երևում է այն միջոցներից, որ նա գործ էր դնում հերետիկոսների դէմ Նիդերլանդում: Ասում են, որ

Նիդերլանդում նրա թագաւորութեան ժամանակ ոչընչացրած էր 50-ից մինչև 100 հազար մարդ: Հաստատ է, որ նա մի շարք օրէնքներ հրատարակեց, որոնցով հերետիկոսութեան նշան կրող ամեն մի գործողութիւն պատժում էր մահուան պատժով, կառավարանի խարոյկի վրայ կամ կենդանի թաղելով: Այն ինչ Կարլոս V-ը այնքան անբարոյացած չէր, ինչպէս այդ կարելի է ենթադրել նրա գործունէութիւնից: Ընդհակառակը, նա աւելի մեղմ էր, քան խիստ, և շատերը նոյն իսկ սիրում էին նրան: Բայց նա իւր դարու գործիքն էր, որի ձգտման դէմ նա անզօր էր կոտել:—Փիլիպպոս II-ը, որ նոյն ուղղութեամբ էր գործում, լր նախորդներին գերազանցեց: Նրա ժամանակ՝ բողոքականութիւնը 10 տարուայ ընթացքում վերջնականապէս ջնջուած էր Իսպանիայում: Այնուհետև նա արիւնահեղ պատերազմ մղեց հոլլանդացիների դէմ, որ 30 տարի տևեց և նըշանաւոր եղաւ բարբարոսութիւններով և անթիւ ժողովրդի կորստով: Միմիայն Ալբան 5—6 տարուայ ընթացքում Նիդերլանդում մահուան պատժի ենթարկեց 18,000-ից աւելի մարդ: Վերջապէս, իր մոլեռանդութեամբ և անսահման իշխանասիրութեամբ կուրացած, Փիլիպպոսը նաւատորմից կառուցեց, որի միջոցով նա յոյս ունէր ստորացնել Անգլիան, որը ծառայում էր իբրև ապաստանարան բողոքականութեան, և այսպիսով խորը հարուած տալ այս հերետիկոսութեան: Բայց այս հսկայական սխտեմից աւելի զարմանալի պիտի թուայ այն կապը, որ, ըստ երևութիւն, գոյութիւն ունէր նրա և ժամանակի ոգու մէջ: Ժողովուրդը չապրատածեց բռնակալի դէմ, որ անխիղճ կերպով ծծում էր նրա արիւնն ու հարստութիւնը: Ընդհակառակ, չընայնելով նրա խիստ, կոպիտ և հպարտ բնաւորութեան և նրա խայտառակ վերաբերմունքին նոյն իսկ ազնուա-

կանութեան հետ, որ նրա հետ ուրիշ կերպ կարող
չէր խօսել, քան եթէ ծնկան վերայ, ժողովուրդը ուղ-
ղակի աստուածացնում էր նրան: Այս նշանաւոր փաս-
տի մէջ նկատուում է այն սերտ կապը, որ միշտ և ամեն
տեղ գոյութիւն ունի ստրկահոգութեան և նախապա-
շարման մէջ, որոնք պահպանում են հոգևորականու-
թեան ազդեցութիւնը: Այս օրէնքի հաստատութիւնը
երևում է նրա մէջ, որ այնտեղ, ուր բռնակալ պետու-
թիւնը դադարում է համերաշխ լինել հոգևորականու-
թեան հետ, ժողովրդական համակրութիւնը տատան-
ւում է երկու հեղինակաւորութիւնների—աշխարհական
կամ հոգևորական իշխանութեան մէջ ընտրութիւն ա-
նելում: Նման, գուցէ միակ օրինակը պատմութեան մէջ
ներկայացնում է Շոտլանդիան: Իսպանական ժողովրդի
պարմանալի ստրկահոգութիւնը արտայայտուում էր բազ-
մաթիւ բալլադաների, կրօնական ժողովների որոշում-
ների մէջ, աշխարհական օրէնսդրութեան և արքայա-
կան այնպիսի արտօնութիւնների մէջ, ինչպէս օրինակ,
հանգուցեալ արքայի սիրունու և ձիերի անձեռնմխե-
լիութիւնը կամ հանգուցեալի ամուսնու մշտական այ-
րի մնալու որոշումը ևն:—Ստրկահոգութեան ու նա-
խապաշարման միացեալ ազդեցութեան հետևանքները
ժողովրդի գիտակցութեան վրայ էին աշխարհական և
հոգևորական հրամանատարներին կոյր հնազանդութիւ-
նը և նրանում զինուորական ոգու արագ զարգացումը,
որի շնորհիւ XV դարի վերջը Իսպանիան գերիշխեց
մահմեդականների վրայ, լիակատար անկախութիւն
ձեռք բերեց և դեռ կարողացաւ իր տիրապետութիւնը
ընդարձակել զարմանալի չափերի: Դեռ 1478 թուին
Իսպանիան կազմուած էր մի քանի անկախ և միմեանց
հետ թշնամի տէրութիւններից—Գրենադայից, Կաստի-
լիայից և Արագոնիայից. իսկ մինչև 1590 թուականը

նա ոչ միայն ամփոփուեց մի բարձրագոյն իշխանու-
թեան տակ, այլ նոյն իսկ, մասամբ դիւանագիտու-
թեան ճանապարհով և մասամբ զէնքի օգնութեամբ
հետզհետէ ձեռք բերեց շատ յայտնի երկիրներ Եւրո-
պայում, Ամերիկայում և Ասիայում: Միևնոյն ժամա-
նակ նա իրստ կարևոր ազդեցութիւն ունեցաւ կրոնա-
կան գործերի վրայ: Նրա արքաներից մէկը գերմանա-
կան կայսր էր, իսկ նրա որդին ամուսնացաւ անգլիա-
կան թագուհու հետ և ազդում էր անգլիական քաղա-
քականութեան վրայ: Տաճկաստանն ու Ֆրանսիան ըն-
կած էին և Ֆրանսիական արքան գերի տարուեց Մադ-
րիդ: Վերջապէս, թէ որ աստիճան աճեց զինուորական
ոգին Իսպանիայում, երևում է նրանից, որ զինուորա-
կան դասակարգերը կլանում էին երկրի բոլոր մտա-
ւոր ոյժերը և նրանց թւում բոլոր լաւագոյն զրոհնե-
րին, ինչպէս օրինակ, Կալդէրօն, Սերվանտէս, Լօպէ-
զը-Վէղա ևն:—Բայց այս բոլոր փայլուն պայմաննե-
րում Իսպանիայի դրութիւնը հաստատուն չէր: Սա
տաղանդաւոր անհատների արհեստական ստեղծագոր-
ծութիւն էր, և ոչ թէ ժողովրդական ինքնուրոյն
կամքի ու ժողովրդական ձգտումների արդիւնը, և այս
պատճառով պէտք է խորտակուէր, քանի որ կառա-
վարութեան գլուխ անցած էին անընդունակ մարդիկ:
Որպէս զի աւելի պարզ հասկանալի լինի այս,
անհրաժեշտ է մի քանի համեմատութիւններ անել
Իսպանիայի և Անգլիայի մէջ: Անգլիայում ժողո-
վուրդը միշտ հսկում էր իր անկախութեան և ինք-
նուրոյնութեամբ էր կատարում քաղաքական և հասա-
րակական այն մեծ խնդիրները, որոնք նպաստում էին
հանգիստ ու անընդհատ յառաջագիմութեան: Այս պատ-
ճառով, Անգլիային չկարողացան մնասել մինչև անգամ
այնպիսի թուլամիտ, արատաւոր և տղէտ վարիչներ,

ինչպէս են՝ Հենրիխ III, Կարլոս I, Աննան, Երկու Գէորգները և վերջապէս Գէորգ III-ը, որ կառավարութեան սարսափելի եղանակ ստեղծեց: Իսպանիայում, ընդհակառակը, մի քանի նշանաւոր արքաների, այն է՝ Ֆէրդինանդի, Իզաբէլլայի, Կարլոս V-ի և Փիլիպպոս II-ի խելքի ու եռանդի բոլոր արդիւնքը, որոնց մէջ ժողովուրդը միայն անգիտակից կրաւորական մասնակցութիւն ունէր, ամենակարճ ժամանակում ջախջախուեցին և ողնչացան յաջորդ անընդունակ վարիչների ձեռքով, այն է՝ Փիլիպպոս III-ի, Ֆիլիպպոս V և Կարլոս II: Այս արքաների թագաւորութեան համեմատաբար աւելի փոքր ժամանակամիջոցում, 1598 և 1700 թուերի միջև, Իսպանիան հասաւ յետին ստորութեան, զըրկուեց իւր լաւագոյն կալուածներէից և ծաղրի առարկայ եղաւ դպրոցականների և բարոյագէտների կողմից: Իբրև լրուեմն Իսպանիայի անկման նրա հոգևորականութեան իշխանութիւնը համաչափութեամբ պարբերաբար աճում էր երբ բարձրագոյն իշխանութիւնը հասնում էր անկման: Կառավարութեան կորցրած ժողովրդական համակրութիւնը բնականաբար անցաւ եկեղեցու կողմը, և վերջինիս քաղաքական ազդեցութեան հետևանքները զարհուրելի էին: Ծոյլ և բթամիտ Փիլիպպոս III-ի թագաւորութեան ժամանակ կառավարութեան դուրս անցաւ Ալեքսանդր, որ վախենալով թէ մի գուցէ ժողովրդի մէջ հաւատարմութեան զգացմունքները թուլանան, սերտ կապ հաստատեց հոգևորականութեան հետ, և այսպիսով ժողովուրդը զգաց իրան նորից բռնակալութեան ճիրաններում: Հոգևորականութեան հզօրութեան աճումը XVII դարում արտայայտուեց բազմաթիւ փաստերով: Վանքերի ու եկեղեցիների թիւն ու նրանց հարստութիւնը աւելացաւ զարհուրելի արագութեամբ: Մազրիգում հաւաքուած կորտեսները յայտնեցին, թէ

ժողովուրդը կողոպտուած էր եկեղեցու օգտին և թէ Իսպանիայում հաշոււմ էր մօտ 9,000 արական վանքեր, բացի կանանց վանքերից: 1623 թուին դոմինիկեանների և ֆրանցիսկաններին՝ երկու միաբանութիւններ մօտ 32,000 անդամ ունէին. միմիայն սէվիլիական տաճարում 100 քահանայ կար: Սէվիլիայի թեմում հաշոււմ էր 14,000 կապէլլան, իսկ Կանադորում՝ 18,000: Այնուհետև, Իսպանիան աշխարհական գրականութեան նմանութիւն բերող ոչ մի բան չունէր, որպիսին ծաղկում էր ուրիշ տէրութիւնների մէջ, և սրանով էլ նա նոյնպէս եկեղեցուն էր պարտական, որ իւր ազդեցութիւնը տաքածում էր նրա բոլոր մտաւոր շրջանի վրայ: Հեղինակները պատիւ էին համարում հոգևոր դասին պատկանել: Սէրվանտէսը մահուանից երեք տարի առաջ արեղայութիւն ընդունեց, Լօպէզ-դը-Վէգան ի առաջ արեղայութիւն ընդունեց, Լօպէզ-դը-Վէգան հաւատաքննութեան ծառայողներից էր: Մօրէտո, Մօնտալվան, Տարրեգա, Միրա-դը-Մէսկուա և Տիրսօ-դը-Մօլինաս թատերագիրները, Սօլիս, Սանդովալ, Դավիլա, Մինիանա, Կարիլլօ, Անտօնիօ և Գրացիան պատմաբանները, Պարավիչինօ, Զամօրա, Արգէնչօլա, Գօնզօրա, Ռիօիա, Գալզէրօն և Վիլլավիցիօզա բանաստեղծները—այս բոլոր նշանաւոր գրողները արեղայ, քահանայ, եզուիտ կամ հաւատաքննութեան ծառայողներ էին: Բացի սրանից, վանքերը, կրօնական ուխտերը և տաճարները իրանց յատուկ պատմաբաններն ունէին, և անթիւ աշխատութիւնների մէջ կրօնական հալածանք էին քարոզում: Վերջապէս հոգևորականութեան հզօր ազդեցութեան պսակը Փիլիպպոս III-ի թագաւորութեան ժամանակ մաւրերին արտաքսելն էր, անխելի բարբարոսութիւններով:—Այս անբաղտնիքին հալածելը սկըսուեց նրանց վերջնականապէս նուաճելուց յետոյ XV դարի վերջում իսպանացիների ձեռքով, որոնք հերի-

տիկոսութեան արմատախիլ անելու անհրաժեշտութիւնը կապում էին ամբողջ ժողովրդի բարեկեցութեան խնդրի հետ: Մասամբ բարբարոսական տանջանքներով և առևտոգաֆէով և մասամբ իսպանացիների սպանալիքների օգնութեամբ յաջողեց հասնել այն բանի, որ Իսպանիայում, ինչպէս ասում են, մի հատիկ անդարձ մահմեդական չմնաց: Բայց նրանք չբաւականացան ձևական հաւատափոխութեամբ, և 1566-ին Փիլիպպոս III-ը մի էդիկտ հրատարակեց, որ պարտաւորեցնում էր մաւրերին հրաժարուել այն ամենից, ինչ ոչ փոքրիշատէ կարող էր յիշեցնել նրանց նախկին կրօնը.— մայրենի լեզուից, աղագային հագուստից, սովորական խաղերից, բաղնիքից ևն: Չարմանալի չէ, որ այդ զժբաղդցելը վճռեց յուսահատ ասպտամբութիւն կատարել, որ սկսուեց 1568-ին և ճնշուեց միմիայն 1571-ին: Դրժբաղդաբար, իսպանական կառավարութիւնը, այս դասից խրատուած, այնուամենայնիւ չկարողացաւ հրաժարուել իր մոլեռանդ ձգտումներից, չնայելով այն բանին անգամ, որ մօրխոքների ոյժերի կատարեալ անկումը երաշխաւորում էր խաղաղութիւնը և հին թշնամութեան վերջնական դադարումը: Գոնէ հոգևորականութիւնը իր բոլոր միջոցներով շարունակում էր կառավարութեան մոլեռանդութիւնը բորբոքել, և այն, ինչին նա չկարողացաւ հասնել զգոյշ Փիլիպպոս II-ից, լիովին իրագործուեց Փիլիպպոս III-ի ժամանակ: 1602 թուին Վալէնտի արքեպիսկոպոսը Փիլիպպոս III-ին մի յիշատակագիր ներկայացրեց, որի մէջ յայտնում էր նրան փաստերի հիման վրայ, թէ երկիրքը ոչ մի բանի մէջ չէր ցանկանում նպաստել Իսպանիայի յաջողութեանը, քանի որ նրա մէջ գոյութիւն ունէին անհաւատներ: Այս յայտարարութիւնը խիստ պաշտպանութիւն գտաւ և հոգևորականութեան ուրիշ աղբեցիկ ան-

դամների կողմից: Տօլէդի արքեպիսկոպոսը յայտնեց թէ, աւելի լաւ է ամբողջ պիղծ ազգը կոտորել, քան թոյլ տալ, որ թէկուզ մի անհաւատ պետութիւնը թունաւորի իւր ներկայութեամբ: Գօմենիկեան Բլէդան ուղղակի պահանջում էր բոլորովին բնաջինջ անել բոլոր դարձած և անդարձ մաւրներին այն հիման վրայ, որ դժուար է որոշել, թէ նրանցից որքան է ճշմարիտ բրիտոնեան: Լէրմա նախարարի համար իւր իշխանութիւնը խիստ թանգ էր, որ երևան հանէր որևէ բողոք հօգևորականութեան դէմ, և 1609 թուին նա զեկուցեց արքային, որ անհրաժեշտ է մաւրերին արտաքսել: «Այդ վճիռը մեծ է, պատասխանեց Փիլիպպոս III-ը: Թող ուրեմն կատարուի»: Եւ Իսպանիայի մի միլիօնի չափ աշխատասէր ժողովուրդ միանգամից ենթարկուեց հալածանքի, թալանի, բարբարոսական տանջանքների, կոտորածի ու սովամահի: Հաստատ յայտնի է, որ միմիայն արտածութեան ժամանակ ամենատանջալի կերպով կորաւ մօտ 100,000 մարդ:— Աւելորդ է հոգևորականութեան հրճուանքը նկարագրել: Սա, վերջապէս, հասաւ այն բանի, որ պետութեան ամբողջ տարածութեան վլրայ մի հատիկ հերետիկոս չմնաց, և այժմ մոլեռանդ յափշտակութեամբ սկսեց ուղղափառ ազգաբնակութեանը նկարագրել արքայութեան բարիքների տեսարանը, որ երկիրքը տալու է սրբազան երկիրին:— Բայց աշխատասէր ժողովրդին արտաքսելու սարսափելի հետեանքները երկար սպասել չտուին: Արուեստներն ու արհեստները սկսեցին ընկնել կամ բոլորովին անհետանալ, ընդարձակ դաշտերը անմշակ մնացին և ամայի երկիրը դառաւ կաղմակերպուած աւազակային խմբերի ապաստան: Հոգևորական իշխանութեան չափազանց զօրանալու շնորհիւ, աշխարհական շահերը կատարեալ արհամարհանքի ենթարկուեցին: Ազգաբնա-

կութիւնը աստիճանաբար նուազում էր, գործարանա-
յին արտադրութիւններն այնպէս ընկան, որ 16,000
մանարան—տօրքերից, որոնք Սիվիլիայում 130,000
մարդու աշխատանք էին տալիս, Փիլիպպոս V-ի թա-
գաւորութեան ժամանակ ընդամենը 300 հատ մնաց, և
այսպիսի օրինակներ շատ կային, Կաստիլիան, Սէգո-
վիան և Բուրգոսը վերջնականապէս կորցրին իրանց
մանուֆակտուրային և առևտրական նշանակութիւնը.
վերջապէս, աճող աղքատութիւնը սպառնում էր աղ-
քաբնակութեան սովամահ լինել: Իսպանական զօրքերը,
1643-ին յաղթուելով Ռօկրուայի մօտ, վայր դրին ի-
րանց դրօշները, իսկ այն զինուորները, որոնք հաւա-
տարիմ մնացին, ոռձիկ չստացան և սովից մեռան:
Բնակիչները սովամահ եղան նոյն իսկ մայրաքաղա-
քում և մեծ ճանապարհների վերայ կամ թէ սպանոււմ
էին օրը ցերեկով՝ կաղմակերպուած աւազակախմբերի
ձեռքով: Ամբողջ գիւղեր դատարկուեցին, իսկ շատ
քաղաքներում տները երկու երրորդ մասից աւելին ա-
ւերուեցին. մինչև անգամ ինքը արքան էլ փողի պա-
կասութիւն ունէր օրուայ անձնական ծախսերի հա-
մար: —Իսպանիայի այս խիստ անիշխանութեան ժա-
մանակ փրկութեան մի ելք կար միայն—օտար տիրա-
պետութեան տակ ընկնել: Եւ հէնց այս էլ տեղի ու-
նեցաւ թուրամիտ Կարլոս II-ի մահից յետոյ 1700
թուին: Ի դէմս Լիւդովիկ XIV-ի թուր Փիլիպպոս V-ի,
Իսպանիայում իշխեց բուրբօնների հարստութիւնը,
աւստրիականի փոխարէն: Իսկ Փրանսիացի լինելով
ճնունդով, դաստիարակութեամբ և սովորոյթներով,
Փիլիպպոս V-ը տէրութեան կառավարութեան բոլոր
բաժինները յանձնեց իր հայրենակիցներին և ուրիշ օ-
տարացիներին: Զօրքը փոխփոխ ղեկավարում էին.—
Բէրվիկ հէրցօզը—անգլիացի, Մարշալ Տէսսէն և հէր-

ցօզ Վանդօմը—Փրանսիացիներ, իսկ դրամական և զի-
նուորական տեսչութեանց կառավարութեան գլուխ
կանգնած էին տաղանդաւոր Օրբին, որի ժամանակ ա-
նունով զինուորական նախարար էր Կանալէցը. իսկ Փի-
լիպպոս V-ի ամուսնութիւնից և Լիւդովիկոս XIV-ի մահից
—երկու դէպքերից յետոյ, որոնք փոքր ինչ թու-
լացրին Փրանսիացիների ազդեցութիւնը,— Իսպանիա-
յում, 1714 և 1726 թուերի միջոցում, պետական մար-
դիկն էին Ալբէրօնի—իտալացին և Ռիպպէրդ—հոլլան-
դացին: Եթէ աւելացնենք սրան, որ իսպանական ազգը
չկարողացաւ այս միջոցին ոչ մի նշանաւոր մարդ տալ
պետութեան, այն ժամանակ բոլորովին հասկանալի
կլինի, թէ ինչ ահագին ազդեցութիւն պէտք է ունե-
նային օտարականները Իսպանիայում: Անուշադիր
թողնելով երկրի ամբողջ նախընթաց պատմութիւնը
և սովորոյթները, նրանք առաջինը փորձ արին եկե-
ղեցու իշխանութիւնը թուլացնելու և հոգևորականու-
թիւնից խլելու նրա ժողոված հարստութեան մի մասը:
Օրբին աշխատում էր պակասեցնել հոգևորականութեան
իրաւունքներն ու արտօնութիւնները և մինչև իսկ գրե-
թէ յաջողեց Փիլիպպոսին համոզել հաւատաքնութիւնը
վերացնել: Բայց այս միտքը իրագործած չէր յեղա-
փոխութիւն առաջ բերելու երկիւղից, թէպէտ և, փոխա-
տութեան ձևի տակ, հոգևորականութիւնը 1707 թուին
տէրութեանը զիջաւ իր հարստութեան մի փոքր մասը:
Ալբէրօնին աւելի առաջ գնաց: Նրա նախաձեռնութեամբ
ուղղակի հարկ սահմանուեց հոգևորականութեան վրայ
և վերջինիս շատ անդամներ, որոնք անհնազանդու-
թիւն էին ցոյց տուել նոր օրէնքին՝ քստորուեցին կամ
բանտարկութեան ենթարկուեցին: Աւելի համարձակ
էր վարում Ալբէրօնին արտաքին քաղաքականութեան
մէջ: Արհամարհելով իսպանացիների աւանդական ա-

տելութիւնը դէպի անհաւատները և մանաւանդ դէպի հանձնեղականները, ի նկատի չունենալով նոյն իսկ, որ դեռ ոչ շատ առաջ, 1698 թուին, իսպանացիները նեղ ըողպէին հրաժարուեցին հօլլանդացի հերետիկոսներից իրանց առաջարկած օգնութիւնից,—նա, պարզ քաղաքական մտածութիւնների դրդմամբ, բացարձակ դաշն կապեց մահմեդականների հետ և մինչև անգամ փող ու գէնք տուեց նրանց: Այսպէս էին իսպանիայում այն հակակրօնական շարժման արտայայտութիւնները, որ XVII դարում գրաւեց ամբողջ Եւրոպան: Նա արտայայտուեց յատկապէս օտարերկրեայ քաղաքականութեան մէջ, բայց բոլորովին չդիպաւ իսպանական ժողովրդին, որ շարունակում էր մնալ խորը տգիտութեան մէջ: Այն ժամանակուայ մատենագիրները վկայում են, որ իսպանական երիտասարդութիւնը մինչև իսկ ամենաբարձր դասակարգերում ոչ մի գիտական կրթութիւն չէր ստանում և որ մինչև XVIII դարը Մադրիդում ոչ մի հասարակական մատենատարան չկար: Սէն-Սիմօն հէրցօզը, Մադրիդի Փրանսիական նախկին դեսպանը 1721 և 1722 թուերին, ասում է, թէ Իսպանիայում գիտութիւնը յանցանք է համարւում, իսկ սոցիալութիւնը առաքինութիւն: Վերջապէս, մի անգլիացի դիտող, յիսուն տարի անց, նկատեց, որ «անգլիացի ջէնտլմէնի սովորական կրթութիւնը Իսպանիայում կղարձնէր գիտնական մարդ»: Թէ որ աստիճան իսպանացիները տգէտ թշնամութեամբ էին վերաբերւում դէպի այն ամենը, ինչ պարունակում էր իւր մէջ նորամուծութեան նշոյլ, երևում է այն փաստից, որ երբ մի համարձակ վարչական մարդ առաջարկեց Մադրիդի փողոցները մաքրել կուտակուած աղբից, ընդհանուր զայրոյթ առաջ բերեց, իսկ բժիշկները մինչև անգամ կարևոր համարեցին հաստատել,

որ վարչահոտութիւնը անհրաժեշտ է, իբրև մանրածիհները ոչնչացնելու մի միջոց: Ինչպէս չարագուշակ նորամուծութեան, իսպանացիները նոյնպէս վերաբերուեցին Մադրիդում քիմիական լաբորատորիա հիմնելու ծրագրին, որի պահանջն զգացւում էր լաւ դեղագործների բացակայութեան պատճառով: Վերջապէս, XVIII դարի կիսին Իսպանիայում իրաւագիտութեան, Փիզիքայի, մարդակազմութեան և բուսաբանութեան ոչ մի ամբիօն չկար. զեղեցիկ արուեստները վերածնուեցին և գիտութեան, արդիւնաբերութեան և վարժութեան բոլոր ճիւղերում ոչ մի ոյժ չէր մնացել: Այսպիսով, օտարերկրացիների առաջ դրուած էր ընկած երկրի վերածնութեան ծանր խնդիրը և նրանք իսկապէս արին այն ամենը, ինչ որ կարող էին, յետամնաց ժողովրդի մէջ նախաձեռնութեան բացակայութեան ժամանակ: Նրանց ջանքերով Մադրիդում և Սէվիլյում հաստատուեցին բժշկական ընկերութիւններ, իսկ Վիրտիին վիրաբուժական ընկերութիւն հիմնեց Կադիքսում: Նրանք նորից կազմակերպեցին զինուորական և ծովային գործը. նրանք փորձուած հանագործներ ապսպարեցին՝ հարուստ, բայց բարձիթողի արած հանքերը մշակելու. նրանք հիմնեցին մանուֆակտուրային գործարաններ և նրանց համար բանուորներ հրաւիրեցին հօլլանդիայից և Անգլիայից. վերջապէս, կարոս III-ի կառավարութիւնը հրաւիրեց Իսպանիա բնակուելու մի քանի հազար արհեստաւորներ: Օտարեկրացիների նոյն նախաձեռնութիւնը երևեցաւ կառավարութեան բոլոր մասերում: Մինչև անգամ դիւանագիտական ասպարիղում գործում էին Փրանսիացիք, իտալացիք և իրլանդացիք: Փիլիպպոս V-ի մահից յետոյ 30 տարուայ ընթացքում Իսպանիայի պետական մարդկանց մէջ ամենից աւելի աչքի էին ընկնում իրլանդացի Ուոլլը, գենուացի Գրիմալդին

և սիցիլիացի էսկիլաչէն: Ֆրանսիացի նախարար Շու-
ազէլի ազդեցութեան շնորհիւ վերջապէս 1767-ին
տեղի ունեցաւ եզուիտների վաղուց ցանկացած ար-
տաքսումը Իսպանիայից. Կաստիլիայի նախագահ Ա-
րանզան, որ կրթութիւնը Ֆրանսիայում ստացած մի իս-
պանացի էր, վճռական միջոցներ գործ գրեց հաւատաքն-
նութեան կամայականութիւնները սահմանափակելու,
մինչև իսկ նախագիծ կազմեց հաւատաքննութիւնը բո-
լորովին ոչնչացնելու և հասաւ այն գրութեան, որ 1781
թուից յետոյ էլ հերետիկոս այրելու ոչ մի փորձ տե-
ղի չունեցաւ: Ֆլորիդա Բլանկան, Գրիմալզաի գոր-
ծիքը, վերջինի քաղաքականութեան հետեւեց և նրա
վստահ գործունէութեան պսակը Իսպանիայի կռած
խաղաղութեան դաշն էր Տաճկաստանի, Տրիպոլիի և
Տունիսի հետ,—այն ազգերի հետ, որոնց ջնջելը իսպա-
նացիք սրբազան պարտք էին համարում ամեն մի
քրիստոնեայ տէրութեան համար:—Բայց չպէտք է մո-
ռանալ, որ այս երկար շարք բարենորոգութիւնների մէջ,
որոնք ապահովում էին երկրի ներքին և արտաքին
անվտանգութիւնը, որոնք վերածնում էին նրա արդիւ-
նաբերութիւնը և ժողովրդական եռանդը, խիստ կարե-
ւոր դեր էր խաղում Կարլոս III-ի եռանդուն և համե-
մատաբար լուսամիտ անձնաւորութիւնը, որ անձնու-
րացութեամբ կուռում էր հոգևորականութեան դէմ, որ
բոլոր ոյժով պնդում էր իւր իրաւունքների և արտու-
նութիւնների վրայ: Բայց, ինչպէս մենք արդէն ասա-
ցինք, այս բոլոր հակաստուածաբանական քաղաքա-
կանութիւնը ոչինչ ընդհանուր բան չունէր ժողովրդի
մտաւոր տրամադրութեան հետ, այս պատճառով էլ նրա
փայլուն հետեւները այնքան հաստատուն չէին, որ
կարող լինէին թոյլ կառավարութեան ժամանակ դի-
մադրել հակաշարժման ժողովրդական տղէտ ոգու կող-

մից: Եւ այս հակաշարժումը, ինչպէս մենք կը տես-
նենք, իսկապէս յաղթանակեց: Կարլոս III-ի գահը ժա-
ռանգելիս, Իսպանիան հազիւ երրորդական տէրութիւն
էր կազմում. իսկ նրա մահից յետոյ արդէն առաջնա-
կարգ տէրութիւնների շարքումն էր: Կարլոս III-ը կազ-
մակերպեց այնտեղ զինուորական, ցամաքային և ծո-
վային ոյժեր. կանոնաւոր հարկային եղանակ մտցրեց.
առևտուրի ազատութեան սկիզբ դրեց. հովանաւորում
էր գրականութեան. բարձրացրեց և կարգաւորեց ժո-
ղովրդական կրթութեան գործը. մայրաքաղաքը՝ զար-
դարեց պեղեցիկ շէնքերով. հաղորդակցութեան լաւա-
գոյն ճանապարհներ շինեց. աշխատեց զետային նաւա-
զնացութիւնը մեծացնել ջրանցքների միջոցով. նպաս-
տեց ոռոգման կարգաւորութեան ևն ևն: Այս բոլորին
դեռ պէտք է աւելացնել, որ նրա բոլոր ձեռնարկութիւն-
ները իբրև ծանր բեռ չէին ընկնում ժողովրդի վրայ. տուր-
քերով և արդիւնաբերութեան շահագործութեամբ չէին
իրականանում: Ընդհակառակը, Կարլոս III-ը աշխատում
էր հարկերի ծանրութիւնը պակասեցնել և ժողովրդական
միջոցները խնայելու համար չէր մտածում, օրինակ,
իսպանացիներին արգելել նպաստներ ուղարկելու Հռովմ
եկեղեցու պետի օգտին: Եւ այսպէս համարեա 90 տա-
րուայ շրջանում (1700 և 1788 թուերի միջև) Իսպանիան
ներկայացնում էր բազմակողմանի յառաջադիմութեան
տեսարան: Բայց հակաշարժումը, որ ծածկուած էր ժողո-
վրդի տգիտութեան և այն ընդհանուր պատճառների
մէջ, որոնց վրայ չազդեց կառավարութեան հակաս-
տուածաբանական թեթև շարժումը, միայն յարմար
ըռպէին էր սպասում, որ կործանէր այն ամենը, ինչ
ստեղծուած էր արհեստագէտ: Եւ այս բոլորն վրայ հա-
սաւ 1788 թուին Կարլոս VI-ի իսպանական գահը
բարձրանալով, որ իսկական իսպանացի էր, նուիրուած

նախապաշարուած տգէտ հոգևորականութեան: Աւելի քան 5 տարուց պակաս ժամանակամիջոցում այս թագաւորը ոչնչացրեց իր նախորդները ազատամիտ քաղաքականութիւնը: Հոգևորականութիւնն ու հաւատաքննութիւնը նորից ձեռք բերին իրանց նախկին ոյժը, գրականութիւնն ու հեղինակները հալածանքի ենթարկուեցին, Կարլոս III-ի նախարարները հեռացուեցան: Արանդ և Ֆլորիդա Բլանկան բանտը դրուեցին: Սօվէլեանօսը հանուեց պալատականների թուից, իսկ Կարբրիւն բանտարկուեց: Իւր հօր լաւագոյն խորհրդականներին հեռացնելով՝ նա նրանց պաշտօնները տուեց այնպիսի մարդկանց, որոնք իրանից պակաս տգէտ չէին և տէրութիւնը կորստի անդունդը հասցրին: Նրա անսանձ բռնակալ կառավարութիւնը բնորոշելու համար աւելորդ չէ յիշատակել մի շրջաբերական, որի մէջ նրա նախարարը յայտնում էր համալսարաններին, թէ «թագաւորը ոչ թէ փիլիսոփաների պէտք ունի, այլ լաւ հպատակներին»: XVІІІ դարի վերջում իրերի դրութիւնը Իսպանիայում արդէն այնպէս ցաւալի էր, որ Ֆրանսիացիները յարձակումը ամբողջ երկիրը ենթարկեց սոսկալի թշուառութեան և ստորութեան ու իսպանական չարաբաղտ ժողովուրդը չը կարողացաւ իր ուժերով կարգի ընկնել, որովհետև մի քանի սերունդ շարունակ անկարեկից վկայ լինելով քաղաքական շարժման, նա չընտելացաւ ինքնավարութեան:—1812, 1820 և 1836 թուերին նորից երևան հանուեցին բարենորոգման փորձերը և իսպանացիներին մինչև անգամ ազատամիտ սահմանադրութիւն շնորհուեց. բայց վերջինս պատրաստ հող չգտաւ իր համար ժողովրդական աւանդութիւնների և սովորութիւնների մէջ: Հէնց այս բանի պատճառով իսպանական սահմանադրութիւնները քայքայուած էին ա-

մենաչնչին պատճառից և ասպարէզը թողնում բռնակալութեան տիրապետութեան: Մատնանիշ անենք նաև այն նշանաւոր փաստի վրայ, որ քաղաքային իրաւունքները և արտօնութիւնները գոյութիւն ունէին Իսպանիայում մինչև անգամ աւելի վաղ, քան Անգլիայում. բայց այս իրաւունքներն ու արտօնութիւնները միայն ազատութեան ձևեր էին ներկայացնում և ոչ իսկապէս ազատութիւն էին բովանդակում իրենց մէջ. ձևեր, որոնք ժամանակաւորապէս սահմանուած էին կառավարութեան նպատակների համար: Օրինակ, սահմանային քաղաքները ապահով դարձնելու համար, սրանց տրուած էին արտօնութեան հրովարտակներ այն նպատակով, որ բնակիչները թշնամին յետ մղէին ևն: Իսկ իրը կառավարութեան ձևերը փոխուեցին, այն ժամանակ արտօնութիւններն ձևերը սկսեցին ոչնչանալ, իսկ XVІ դարի վերջը բոլորովին չքացան:—Թէ մինչև որ աստիճան ստրկահոգութիւնը և նախապաշարումը արմատացել էին ժողովրդի մէջ, երևում է հետևեալ փաստերից: Երբ, եզուիտներին աքսորելուց յետոյ, ս. Կարլոսի տօնին, Կարլոս III արքան պատշգամբ դուրս եկաւ, ըստ սովորութեան, որ ժողովրդին շնորհի այն՝ ինչ նա կ'ընդրէ իրանից, պալատը դարմացաւ և զարհուրեց, տեմենելով որ ամենքը միաբան խնդրեցին վերադարձնել սուրբ եզուիտներին... Ֆլորիդա Բլանկան պընդում էր, որ եկեղեցական արդիւնքները 50 տարուայ ընթացքում շատ տեղերում կրկնապատկուեցին: Հաւատաքննութիւնը յայտնի կերպով պաշտպանուած էր հասարակական կարծիքի կողմից. օրինակ 1778 թուին մի հերետիկոսի վրայ վճիռը կատարելու ժամանակ, ամենանշանաւոր ազնուականները հասարակ ծառաների դեր էին կատարում ևն: Այսպիսով

Իսպանիան հին ժամանակից ունէր ամեն ինչ, բացի գիտութիւնից, հասարակական զարգացման գլխաւոր ոյժից: Նա գտնուում էր աշխարհագրական այնպիսի պայմաններում, որ կարող էր իւր ձեռքին պահել երկու կիսագնդերի վաճառականութիւնը, նա քաղաքային ընդարձակ արտօնութիւններ ունէր, անկախ պարլամենտներ, հարուստ քաղաքներ, գեղեցիկ արուեստներ, բնական ընդարձակ հարստութիւն, թանկագին մետաղներ և, մի խօսքով այն ամենը, ինչ որ կարող է բաւականութիւն տալ մարդու բազմազան պահանջներին և հետաքրքրութեանը: Այս ամենի հետ միասին նա ունէր պետական մեծ մարդիկ, արքաներ, դատաւորներ և օրէնսդիրներ, իսկ նրա սղզաբնակութիւնը աչքի էր ընկնում շատ բանի մէջ իր առաքիչութեամբ, քաջութեամբ, չափաւորութեամբ և անկեղծութեամբ: Բայց այս ամենը միասին չտուին և չեն տալի երկրին ոչ մի օգուտ, մինչև որ իսպանացիք ազիտութեան մէջ կիսարխափեն: Ի դժբախտութիւն Իսպանիայի, նրա ժողովուրդը միշտ մնաց քաղաքական այն շարժման ետևը, որ ստեղծեցին պետական մարդիկ: Հաւատարմութիւնը վերջնականապէս ոչնչացաւ 1820 թուին, բայց ձիշտն ասելով, ոչնչացուեց միայն նրա ձևը, և ոչ ոգին: 1809 թուին վանական կարգերը վերացուեցին և նրանց գոյքը գրաւուեց. բայց ժողովուրդը վստական ասպետութիւնների կողմն էր և նրանք քիչ ժամանակից յետոյ նորից վերականգնեցին: 1836 թուին Մէնդիպարալը գրաւեց եկեղեցական կալուածները և հոգևորականութիւնից խլեց նրանց ահագին հարստութիւնները, իսկ 1845 թուին կայացաւ այսպէս կոչուած իրաւունքի փոխուելու օրէնքը, որի զօրութեամբ գրաւուած կալուածները դարձեալ հոգևորականութեանն էին վերադարձնուում:

Իսկ երբ ազատամիտները չորս տարուց յետոյ մտածեցին հոգևորականութեան արած զիջողութիւնները փոխել, այն ժամանակ ապստամբութիւն ծագեց, որ վերջացաւ 1856 թուինրանց պարտութեամբ, իսկ 1857-ին ժողովրդական ներկայացուցիչ՝ կօրտէսները, հաստատեցին 1851 թուի կոնկորդատի որոշումներից ամենավատը, արգելեցին եկեղեցական կալուածքների վաճառումը և փոխեցին այն բոլոր որոշումները, որոնք սահմանափակում էին եպիսկոպոսների իշխանութիւնը:

Մինչև այժմ առաջ բերած բոլոր փաստերն ու դատողութիւնները բոլորովին բաւական են գնահատելու իսպանական քաղաքակրթութեան իսկական էութիւնը, որ ծնուել էր ժողովրդի ստրկացած գիտակցութեան և նախապաշարման ազդեցութեան տակ: Իսպանիան սուղուած է խոր քնի մէջ և հազիւ թէ շուտով թողնի իւր նախատական մեծութեան հպարտ գիտակցութիւնը, որ հիմնուած է աւանդութիւնների, մնօտիապաշտութիւնների և նախապաշարման անսահման պատկառանքի վրայ:

Բ

Շոտլանդիայի դրուժիւնը մինչև XIV դարի վերջը:—Շոտլանդիայի և Իսպանիայի մէջ եղած նմանութիւնը նախապաշարման վերաբերմամբ և նրանց միջի զանազանութիւնը հնազանդութեան ողու վերաբերմամբ — Շոտլանդացիները քաղաքական ազատութիւնը միացնում են կրօնական ստրկութեան հետ:—Ֆիզիքս-աշխարհագրական պայմանների և հովմայեցոց, իրլանդացոց, նորվեգացոց ու անգլիացիների յարձակման ազդեցութիւնը:—Արիստօկրատիայի իշխանութեան զօրանալը:—Քաղաքական կեանքի և արդիւնաբերութեան թոյլ զարգացումը:—Թագաւորի և եկեղեցու դաշը արիստօկրատիայի դէմ:—Հողերականութեան մեծ ազդեցութեան պատճառները:

Այսպէս ուրեմն, Իսպանիայի պատմութեան մէջ մենք տեսանք երկու հզօր գործօնների-նախապաշարման և ստրկահոգութեան կորստաբեր ազդեցութիւնը — երկրի մտաւոր և քաղաքական զարգաման վրայ: Շոտլանդիայի պատմութիւնը կոպիտ նախապաշարմունքի նոյն զարգացումն է ներկայացնում, ինչպիսին մենք տեսանք Իսպանիայում: Երկու երկրումն էլ նախապաշարումը առաջ բերեց հողերականութեան չափազանց ազդեցութիւնը, անհամբերողութիւն և կեղծ բարեպաշտութիւն: Բայց միւս կողմից Շոտլանդիան ապշեցնող հակասութիւն է ներկայացնում, որի պարզաբանութեան նուիրում է այս հատորի մնացեալ մասը: Բանը նրանումն է, որ շոտլանդացիները, նախապաշարուած և պահպանողական լինելով կրօնի մէջ, չարտայայտեցին իսպանական ստրկահոգութիւնը քաղաքականութեան մէջ,

այլ ընդհակառակը, աւելի քան ուրիշ որևէ ժողովուրդ հակուած էին դէպի ապստամբութիւն և չէին խնայում իրանց արքաներին: Նրանք ապանեցին Յակովբ 1-ին և Յակովբ III-ին. նրանք ապստամբեցին Յակովբ II-ի և Յակովբ VII-ի դէմ. Յակովբ V-ին բանտը ձգեցին. Մարիամին փակեցին ամրոցում և յետոյ զանձնկեց արին. Յակովբ VI-ին իբրև գերի շրջեցրին բոլոր երկրով. վերջապէս նրանք վերկացան Կարլոս 1-ի դէմ, ձերբակալեցին նրան և ծախեցին անգլիացիներին մեծ գումարով:

Ֆիզիքս — աշխարհագրական պայմանների նախնական ազդեցութիւնը իրերի ընթի Դքի վրայ Շոտլանդիայում սաստիկ անբարեյաջող էր: Միմեանց կտրտող լեռները արգելք էին լինում նրանում ներքին հաղորդակցութեան ճանապարհներ շինելուն: Միակ պտղաբեր մասը, հարաւային երկիրը, ամայացել էր հարեան անգլիացիների ձեռքով: Քաղաքային կեանքն ու ոգին չկարողացան զարգանալ երկիւղի ազդեցութեան տակ: Հարստութեան կուտակումը կանգ էր առել: Վերջապէս Օրկնէյեան և Շոտլանդեան կղզիների հարեանութիւնը նպաստում էր սկանդինաւեան ծովահէնների ամայացնող արշաւանքներին:—Այնուհետև, Շոտլանդիայի պատմութիւնը 14 դար շարունակ ներկայացնում է օտարացիների փորձերի մի շարք՝ իր իշխանութեան ենթարկելու այս երկիրը, փորձեր, որոնց վախճանը զարհուրելի աւերումներ էր և շոտլանդացիների բարեկեցութեան ամենաչնչին իսկ ձեռնարկութիւնների ճնշումը: Առաջինից մինչև V դարի կէսը Շոտլանդիան հռովմայեցիներով էր զբաւուած: Բայց աշխարհի այս պատիժներն ու բռնակալները չկարողացան իր հարագատներն ու բռնակալները չկարողացան իր հարագատ հայրենիքում բարեկեցութիւնը անխախտ դարձնել, ևս առաւել չկարողացան բարեկեցութիւն ստեղծել օտար

երկրում: Յայտնի է, որ տիրապետութիւնը նրանց համար հարստութիւն ստեղծեց իսկ հարստութիւնը ոչնչացրեց նրանց տիրապետութիւնը: Մեր մասնանշած պատմական շրջանում Հռովմէական իշխանութիւնը արագ կերպով հասնում էր անկման և նրա մարդկութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը զգալի կերպով թուլանում էր:

V-րդ դարու կիսին Հռովմայեցիք իրանց զօրքերը հանեցին Բրիտանիայից. սրանից անմիջապէս յետոյ իրլանդացիներն ու սկոտները ամրապնդուեցին Շօտլանդիայի արևմտեան մասում և կռիւ սկսեցին արեւելեան պիկտերի հետ, որ տևեց 400 տարի: IX-րդ դարու կիսին սկոտները կատարեալ յաղթութիւն տարան պիկտերի վրայ և X-րդ դարում նուաճած երկիրը կոչուած էր յաղթողների անունով՝ Շօտլանդիա. իսկ IX-րդ դարում հիւսիսային Նորվեգիայի ծովահէնները սկսեցին ամրանալ Շօտլանդիայի մի քանի մասերում և համարեա 300 տարուայ ընթացքում երկրի մեծ մասը երկրեղի մէջ էին պահում, մինչև որ 1263 թուին, նորվեգիական մեծ արշաւանքը, որը ամենաբարբարոս ձևով աւերեց երկիրը, ոչնչացաւ ծովային փոթորիկից: Բայց ազատուելով հիւսիսային բարբարոսներից, Շօտլանդիան դեռ չկարողացաւ հանգստանալ: Շուտով 1290 թուից սկսուեցին անգլիացիների փորձերը բռնանալ Շօտլանդիայի վրայ: Անգլիացիները մտադրուեցին նուաճել այդ երկիրը և այս մտադրութիւնը սկսեցին իրագործել ամեն տեսակ բարբարոս միջոցներով երեք էդուարդները և Ռիչարդ II-րդը: Սրանք աւերում էին քաղաքներ սպանում բոլոր բնակիչներին, թալանում և հրկիզում վանքեր ու աւերածութիւններ, աղքատութիւն և սով առաջ բերում:—Այս թշուառութիւնների ազդեցութեան տակ

հողագործութիւնը կատարեալ անկման հասաւ. հողագործները մասամբ պատսպարուեցին պաշտպանուած տեղեր և մասամբ կոտորած էին: Մարդիկ ստիպուած էին ազատուել կատաղած գազաններից և որ աւելի զարհուրելի է՝ մարդակերներից: Միմիայն 1400 թուից արիւնահեղ յարձակումները բոլորովին դադարեցին և Շօտլանդիան կարող էր ուշքի գալ և իւր ոյժերը վերականգնել: Բայց այս վայրկեանից երևան եկան ներքին քաղաքական հանգամանքները, որոնք յետ էին պահում ժողովրդի բարեկեցութեան զարգացումը: Դա արխստոկրատիայի անասելի ոյժն էր և հոգևորականութեան ընդարձակ իշխանութիւնը քաղաքային բնակիչների կատարեալ անզօրութեան և քաղաքավարական ոգու բացակայութեան միջոցին: Անյաղթ արգելքներ ներկայացնող երկրի բնական պայմանները հնարաւորութիւն տուին Շօտլանդական ղեկավարներին ամրապնդուել անմեղձեանալի վայրերում և զիմադրութիւն ցոյց տալ արքայական զօրքերին, որոնք աւերուած երկրներում անկարող էին անհրաժեշտ պիտոյքներն անգամ գտնել: Իսկ արխստոկրատիայի ուժեղանալուն առանձին կերպով նպաստում էր Դաւիթ II-րդի գերումը, որ տեղի ունեցաւ 1436 թուին և շարունակուեց տասնևմէկ տարի: Արխստոկրատիայի հզօրութեան և անսաստութեան պատճառով արքաները բնականաբար պէտք է յենուէին քաղաքային դասակարգերի վրայ: Մեծ քաղաքներ բոլորովին չկային, իսկ քաղաքավարական ոգին, ինչպէս վերը ասինք, բոլորովին գոյութիւն չուներ և արքաները թողնուած էին իրենց կամքի: Մատնանշած վտանգների շարքը արգելում էր վաճառականութեան զարգացման Շօտլանդիայում: Այս պատճառով այնտեղ մի քանի դարու ընթացքում ոչ մի

առևտրական ձեռնարկութիւն չկար և տնտեսական մբողջ շրջադարձութիւնը սահմանափակուած էր նախնական առևտուրի եղանակով: Շօղլանդացիք հասկացողութիւն չունէին մինչև անգամ ամենահասարակ արհեստների մասին և հասարակ իրերը ապսպարում էին ուրիշ երկրներից: Ամենամեծ և ծաղկող քաղաքները՝ Գլասգօն, Դօն Ֆէրմլայնը, Գրինոկը, Կիլմարնոկը, Պայսլին, Էբէրդինը, Պէրտը և վերջապէս Էդինբուրգը շատ փոքրաթիւ բնակչութիւն ունէին— 1,000-ից մինչև 19,000. տները գլխաւորապէս խըրճիթներ էին, ծածկուած ցախով և այս քաղաքներից շատերը զիւղի տեսք ունէին: Հետևաբար զարմանալի չէ, որ աղքատ, ընկճուած և տգէտ քաղաքացիները արիստոկրատիայի հովանաւորութեան էին դիմում, որը մինչև անգամ մէրի պաշտօնն էր սեպհականացնում և որը զեկավարում էր այսպէս կոչուած ժողովրդի ներկայացուցիչների ձայներով:— Բայց արիստոկրատիայի հետ միասին գոյութիւն ունէր ուրիշ ուժեղ դասակարգ՝ հոգևորականութիւնը, որի ուժեղանալուն, ինչպէս յայտնի է, նպաստում է ազիտութիւնից և երկիւղից առաջ եկող ժողովրդի սնոտիապաշտութիւնը: Շօտլանդիայի բնութիւնը միշտ տրամադրում էր դէպի երկիւղն ու սնոտիապաշտութիւնը: Փոթորիկները, մարախուղները, մռայլ երկինքը, որոտն ու հաճախ կայծակը, մրրիկներն ու ողողները և ուրիշ Ֆիզիքական երևոյթները գրգռում էին մարդու երեակայութիւնը և ներշնչում էին նրան հաւատ դէպի գերբնականը: Ֆիզիքական վտանգները ուժեղանում էին արիւնահեղ պատերազմներով, երբ հոգևորականութիւնը աստուածային կամքի գուշակողն էր հանդիսանում: Այս պատճառով ժողովուրդը իւր փրկութիւնն ու հոգեկան անդորրութիւնը փնտրում էր եկեղեցում,

իսկ մեծ մասը հոգևոր կոչում էր ընդունում: Միևնոյն ժամանակ ժողովրդի տգիտութիւնը աւելի և աւելի արմատանում էր: XIV դարու պատմաբանների վկայութեամբ Շօտլանդիայում դժուար էր գտնել մի բարօն, որ գիտենար ստորագրել իւր անունը, իսկ XV-րդ դարու մի հեղինակի ասելով այն ժամանակ Շօտլանդիայում աւելի շատ վայրենի մարդ կար քան անասուն: Իսկ եկեղեցուն այս ամենը շատ էր նպաստում: Նա շուտով անձեցրեց իւր հարստութիւնը և այնպիսի աղբեցութեան հասաւ, որ արքան օգնութեան դիմեց նրանց անհնազանդ արիստոկրատիայի դէմ: Այսպիսով կառավարութիւնն ու հոգևորականութիւնը սերտ դաշն կապեցին, որը շարունակուած էր XV-րդ և մասամբ XVI-րդ դարու ընթացքում:

Գ.

Շօտլանդիայի դրութիւնը XV և XVI-րդ դարում:— Թագի և հոգևորականութեան կռիւը արիստոկրատիայի դէմ:— Հոգևորականութեան և ժողովրդի դաշը և դեմոկրատ շարժումը:

Կառավարութեան և հոգևորականութեան ձգտումը միացեալ ոյժերով թուլացնել արիստոկրատիայի զօրութիւնը՝ առաջին անգամ բացարձակ կերպով յայտնուեց Ալբանիի քաղաքականութեան մէջ, որը 1406-ից մինչև 1419 թիւը ռէգենտի պաշտօն էր վարում: Երբ բարօններից հզօրագոյն՝ Դօնալդը Ռօսս կոմսութիւնը զրաւեց, Ալբանին հոգևորականութեան աջակցութեամբ

ստիպեց նրան հրաժարուել և կառավարութեան հնազանդութիւն խոստանալ: Սա այն ժամանակ չլսուած մի փաստ էր, որը կառավարութեան ծառայեց իբրև նախապատճառ նոր վճռական քայլերի համար, որ վերջացաւ Ռօսս կոմսութեան և արևմտեան կղզիների տրաւումով: Ալբանիի քաղաքականութիւնը աւելի մեծ եռանդով շարունակուեց էր Յակովբ Լ-ի կողմից: Իւր կողմը տրամադրելու համար հոգևորականութեանը զիջումներ առնելով, նա նոյն ժամանակ բացարձակ և դաւադրական կերպով ձերբակալեց բարձունքներին: Մահուան պատժի էր ենթարկուած նրանց, աքսորուած էր և գրաւուած նրանց կալուածները: Բայց այս քաղաքականութիւնը, որ իւր ամբողջ ոյժը ուղղուած էր անհատների և առանձին ոյժերի դէմ, չէր կարող ոչնչացնել ընդհանուր չարիքը, որը թագնուած էր երկրի ընդհանուր պատմական պատճառների տակ: Այս պատճառով Յակովբ Լ-ը ամբողջ միջոցներ ձեռք առնելով ընդհանուր չարիքի դէմ, պէտք է տուժէր իւր վստահութեան համար: Եւ այդ տեղի ունեցաւ 1436 թուին, երբ արիստոկրատիան ապստամբեց նրա դէմ և սպանեց նրան: Իսկ արիստոկրատիան սկսեց նորից վերածնուել:— Հարաւային Շօտլանդիայում տիրապետուած էին հզօր Դուգլասները, իսկ հիւսիսային Շօտլանդիայում կրավֆօրտ և Ռօսս կոմսերը: Բայց չնայելով մօտակայ տխուր դասը, Յակովբ Լ-ի կառավարութիւնը որոշեց յամառ կերպով շարունակել նախկին քաղաքականութիւնը արիստոկրատիայի վերաբերմամբ: 1440 թուին դաւաճան կերպով բռնուած և մահուան պատժի էին ենթարկուած փոքրահասակ կոմս Դուգլասները: 1452 թուին Դուգլասների տոհմի ներկայացուցիչը նոյնպէս դաւաճանութեամբ սպանուած էր արքայի ձեռքով: Մասամբ հոգևորականութեան ազդեցութեան տակ այսպէս համար-

ձակ կերպով էր գործուած կառավարութիւնը: Յակովբ Լ-ի ամենամօտ խորհրդատուն Կեննեդի եպիսկոպոսն էր, որը ասուած էր թէ՛ եթէ չի կարելի միանգամից ոչնչացնել ամբողջ արիստոկրատիան, կարելի է նրանց ջլատել և նրանց անդամներին մէկը միւսի ետևից ոչնչացնել: Բայց արիստոկրատիան, ինչպէս ասինք, կանգնած էր ամուր հողի վրայ և դիւրութեամբ յետ էր մղուած կառավարութեան յարձակումները: 1482 թուին արիստոկրատիան ձեռքաւորեց Յակովբ Լ-ին և բռնուած ձգեց, իսկ 1488 թուին սպանեց նրան: Յակովբ Լ-ը շարունակեց իր նախորդների քաղաքականութիւնը, պահպանելով հոգևորականութեան հետ դաշը և արիստոկրատիայի թուլացման ձգտելով: Իսկ վերջինը ոչ թէ չէր թուլանում, այլ մինչև անգամ Յակովբ Լ-ը մանկութեան ժամանակ այնպիսի հզօրութեան հասաւ, որ այն ժամանակ ըէզենտ Ալբանին ստիպուած էր վերջնականապէս հրաժարուել իւր իշխանութիւնից ու հեռանալ Շօտլանդիայի սահմաններից: Արքան գերուած էր Դուգլասների կողմից, իսկ Բիտօն արքեպիսկոպոսը ստիպուած էր հրաժարուել կանցլէրի կոչումից: Հոգևորականութիւնը այս հարուածից յետոյ շուտով ոտքի կանգնեց: Բիտօնը դաւադրութիւն սարքեց, որի շնորհիւ 15 տարեկան Յակովբը 1528 թուին փախաւ Դուգլասներից, շրջապատեց իրան հոգևորական խորհրդատուներով և սկսեց ճնշել արիստոկրատիան զօրական ոյժի յարձակումներով, ձերբակալութիւններով, գրաւումներով և աւատական իրաւունքների իրաւասութեան կրճատումով: Կատարուած և ճնշուած արիստոկրատիան, իբրև վրէժ հոգևորականութեան, սկսեց գաղտնի յարաբերութիւն Անգլիայի հետ և արիստոկրատների մեծ բազմութիւն միացաւ բողոքականութեան: Միւս կողմից արքան միացաւ հոգևոր-

կալուածները, մտադիր չէին վերադարձնել այդպիսիները նոր հոգևորականութեան: 1560 թուականի օգոստոսին Նոկսը և նրա համախոհները պարլամենտին խնդիր ներկայացրին եկեղեցական կալուածքները վերադարձնելու մասին, իսկ արխատոկրատները ոչ մի պատասխան չտուին: Ապա, երբ այս պահանջը կրկնուած էր, արխատոկրատները 1561 թուին պատասխանեցին, որ նորադանդ հոգևորականութեան պէտք է տալ եկեղեցական կալուածների միմիայն վեցերորդ մասը: Այս բանը սոսկալի փոթորիկ առաջ բերեց և ամեն տեղ արխատոկրատիային եկեղեցու թշնամի և սատանայի բարեկամ յայտարարող քարոզներ էին խօսւում: Արխատոկրատները իրենց կողմից քարոզիչներին պատասխանում էին վիրաւորանքներով և ծաղրով, իսկ 1572 թուին ռէգէնտի պաշտօն ստացած կոմս Մօրդօնը աւելի խիստ կերպով վարուեց նրանց հետ: Նա անխիղճ կերպով մահապատժի ենթարկեց երկու քարոզիչ և գրաւեց կալուածների ազատ մնացած եկամուտը: Իրերի այս դրուժեամբ եկեղեցու և պետութեան մէջ առաջ եկաւ կատարեալ ջլատում, հոգևորականութիւնը միացաւ ժողովրդի հետ և խրախուսում էր ղէմոկրատ շարժումը: 1575 թուին հոգևորականութիւնը, նշանաւոր Մէլվիլի ազգեցութեան տակ, սկսեց պայքար մղել եպիսկոպոսութեան կոչման գոյութեան դէմ և եկեղեցական բոլոր աստիճանների իրաւունքների հաւասարութեան օգտին, իսկ 1580 թուին եպիսկոպոսութիւնը յայտարարուած էր ոչնչացրած: Կառավարութիւնը համաձայն չէր հոգևորականութեան կարծիքներին հետ և 1581 թուին Ռօբերտ Մօնհոմերին նշանակուած էր Գլազգօի արքեպիսկոպոս: Հոգևորականութիւնը չէր զիջանում և իւր ընդհանուր ժողովի մէջ յայտնեց Մօնհոմերիին, որ նա կարգադուրկ կլինի և

հեռացրած եկեղեցուց: Վախեցած այս բանից Մօնհոմերին հանդիսաւոր կերպով հրաժարուեց արքեպիսկոպոսութեան պահանջից: Կառավարութիւնը յօգուտ նրա ոչինչ չէր կարող անել և բաւականացաւ գործունեայ մի քահանայի, — Դօրի — արքայութեամբ: Միաժամանակ նոյն 1582 թուին, բացուեց Ռօտվէնի դաւադրութիւնը, ինչ պատճառով Յակովբ Վլորը տասը ամիս գտնուում էր բանտում և հոգևորականութիւնը ամենուրէք համակրանք էր ցոյց տալի արքայի բանտարգելութեան վերաբերմամբ: Իսկ երբ արքան ազատուած էր, հոգևորականութիւնը իր քաղաքականութիւնից չէր շեղոււմ: Դօրին քարոզում էր Ռօտվէնի դաւաճան յայտարարուած դաւադրութեան օգտին: Մէլվիլը, Սիմպսոնը և Հիբսոնը բացարձակ կերպով նդովում էին արքային և երկնային պատիժ էին խնդրում: 1586 թուին համարեա ամբողջ հոգևորականութիւնը հրաժարուեց աղօթել արքայի խնդրով նրա մայր Մարիաի համար, որին մահ էր սպանում: 1594 թուին Ջօն Ռօսսը Յակովբին և նրա խորհրդականներին յայտարարեց դաւաճաններ և ապստամբներ: 1596 թուին Դաւիթ Բլէկը իւր մի քարոզի մէջ արքային սատանայ անուանեց, իսկ պարլամենտական լորդերին և ամբողջ արխատոկրատիան եկեղեցու թշնամիներ և դաւաճաններ: Նոյն թուականի դեկտեմբերին հոգևորականութիւնը պաս սահմանեց և Վէլը ամբիոնից գլորուում էր ժողովուրդը կառավարութեան դէմ: Նոյն թուին Մէլվիլը վիրաւորեց արքային անձամբ: Վերջապէս, ճիշտ յայտնի է, թէ կոմս Հօլրին, որը 1600 թուականին արքայի կեանքի սպանութեան փորձ արեց, երիցական հոգևորականութեան գլխաւոր համախոհն էր:

Բոլոր փաստերը իհարկէ ցոյց են տալիս, որ

հանուր ժողովը, որի անդամները կառավարութիւնից էին նշանակուած, վերականգնեց եպիսկոպոսութիւնը և ի լրումն Շօտլանդիայի ստորացման երեք նոր նշանակուած արքեպիսկոպոսներ ձեռնադրուեցին անգլիական եպիսկոպոսից Լօնդօնում և, վերադառնալով հայրենիք, ձեռնադրեցին իրենց ընկեր եպիսկոպոսներին: Այս փամանակուանից հոգևորականութիւնն ու ժողովուրդը ենթարկուեցին նոր սոսկալի բռնութեան: Ընդարձակ իշխանութիւն ստանալով, եպիսկոպոսները հեռացնում էին հոգևորականութեան անդամներին, գրաւում էին եկեղեցապատկան կալուածները եկամուտները, խլում քաղաքներից նրանց արտօնութիւններն ու զօռով նշանակում էին պետական պաշտօնեաներ, տիրեցին լօրդերին պարլամենտում նշանակելու իրաւունքի և մանաւանդ խիստ էին զօրծում մայրաքաղաքի ապստամբողների դէմ: Բայց բնական հետևողութեան շնորհիւ անսահման բռնակալութիւնը առաջ պէտք է բերէր հակաշարժում, որը և վերջացաւ ապրստամբութեամբ: Ապստամբութիւնը սկսուեց 1637 թուին և վերջացաւ արքայի կորստով: 1638 թուին Ընդհանուր ժողովը ոչնչացրեց եպիսկոպոսութիւնը, հեռացրեց եպիսկոպոսներին և վերականգնեց նախկին երիցական դէմոկրատ կարգերը: Սրանից յետոյ 1639 թուին պատերազմ սկսուեց Կարլոս 1-ի հետ: 1641 թուին Շօտլանդացիք միացան անգլիացիներին հետ և մի շարք յաղթութիւններ տարան: Վերջապէս Շօտլանդացիք գերի տարան արքային և վաճառեցին անգլիացիներին իրենց պատերազմական ծախքերի համար վարձատրելու նպատակով:—Որչափ մեծ էր մահուան պատժի ենթարկած բռնակալի ժողովրդին ներշնչած ատելութիւնը, երևում է արդէն այն բանից, որ նրա յաջորդ Կարլոս 11-ը ստիպուած էր հրապարակով դատապարտութիւն

արտայայտել իւր ծնողի քաղաքականութեան դէմ և իւր իսկ սեպհական մոլորութիւնների վրայ զղջալ:—Բայց յեղափոխութեան յաջողութիւնը հաստատ չէր: Կարլոս 1-ի և Յակովբ 11-ի թագաւորութիւնները միմիայն նախընթացի կրկնութիւն էին: Քսանկութ տարուայ ընթացքում, 1660-ից մինչև 1688-ը, շօտլանդացիք իւր վրայ կրեցին անսահմ բռնակալութեան բոլոր սարսափները. արխատկրատիան թուլացրած էր և ոչնչացրած, ժողովուրդը ենթարկուած էր թալանի և սպանութիւններին, 1633 թուին յայտարարած բոլոր օրէնքները ոչնչացրած էին, իսկ վերականգնած եպիսկոպոսութեան գլուխ էր անցել և մոլեգնութեան էր տրուած անգութ և ազահ արքեպիսկոպոս Շարպը, որը հալածում էր ժողովուրդը՝ տներում և դաշտերում, ուր կատարում էր գաղտնի ժամերգութիւն: Բայց բռնակալների անգթութեան սահման չկար: Նրանք ժողովրդի վրայ յարձակում էին անսահմ զինուորներին և դիմադրութեան չնչին փորձերի համար ենթարկում էին ծեծի, թալանի և անպատուութեան, ինչպէս օրինակ 1667 թուին արևմտեան Շօտլանդիայում: 1674 թուին մայրաքաղաքից արտաքսուած էին շատ փաստաբաններ, որոնք պաշտպանում էին անմեղ մարդկանց: 1678 թուին լեռնականները կոտորութեան կոչով երեք ամսուայ ընկանները կոտորութեան կոչով երեք ամսուայ ընկանները կոտորում, աւերում և այրում էին Շօտլանթացքում կոտորում, աւերում և այրում էին Շօտլանթացիք լաւագոյն մասի բնակիչներին, չէին խնայում ոչ սեռ, ոչ հասակ, մարդկանց ենթարկում էին ամենասոսսակալի տանջանքի և մինչև անգամ նշաւակում էին մանուկների վրայ: Առհասարակ կոտորութիւնը կանգ չէր առնում ամենասոսկալի միջոցների առաջ՝ ինչպէս բարբարոս տանջանքի կօշիկով ու մատնոցով:—Յակովբ բարբարոս տանջանքի կօշիկով ու մատնոցով:—Յակովբ 11-ի թագաւորութիւնը սկզբից արդէն նշանաւոր դարձաւ անասելի անգթութեամբ՝ Աննանդալում և Նիտս-

հետ միանալը Շօտլանդիայի արդիւնաբերութեան գըլ-
խաւոր զարկ տուեց, որը կարող էր անմիջական յա-
րաբերութեան մէջ մտնել ամերիկական դաղութների
հետ, առանց անգլիական նաւահանգիստներին դիմելու,
ուր առաջ անպայման հաւաքուում էին և մաքսի են-
թարկուում բոլոր ամերիկական ապրանքները: Մի քա-
նի տարուայ ընթացքում Գլազգօն և Գրինսկը Շօտ-
լանդիայի առաջնակարգ նաւահանգիստներ դարձան և
իրենց սեպհական նաւերը ձեռք բերին. իսկ Փայսլի
քաղաքը արդիւնաբերութեան մանուղ արտադրու-
թեան գլխաւոր կենդրոնը դարձաւ: Աստիճանաբար
սկիզբ առան զանազան արդիւնաբերութիւններ, որոնց
թւում առանձին կերպով զարգանում էր կտաւագոր-
ծութիւնը: 1749 թուին էբերդինում հիմնած էր առա-
ջին շօտլանդական բանկը և սկսուեց կազմակերպուել
ֆինանսական շրջան: Վերջապէս 1768 թուին սկսուած
էր արևելեան Շօտլանդիան արևմտեանի հետ ջրանցքով
միացնելու հսկայական ձեռնարկութիւնը, որը ուժեղ
կերպով պէտք է ազդէր ներքին հաղորդակցութեան
և վաճառականական շրջադարձութեան զարգացման
վրայ:

Այս բոլոր նոր շարժումը առաջ բերեց արդիւնա-
բերողների և մտաւոր աշխատութեամբ զբաղուողների
երկու հզօր դասակարգ: Երկրի հարստութիւնը արագ
ածոււմ էր: Գիտութեան բոլոր ճիւղերում մեծ մտածող-
ներ առաջ եկան, մինչդեռ մինչև XVIII-րդ դարու սկիզ-
բը Շօտլանդիան միմիայն երկու նշանաւոր հեղինակ
ունէր՝ Բոհանան և Նէպիր:—Դժբաղդաբար Շօտլան-
դիան շարունակում էր մնալ աւանդական սնտոխապաշ-
տութեան խաւարի մէջ և չի կարելի չզարմանալ այն ապ-
շեցնող փաստի վրայ, որ համարեա մինչև XIX-րդ դարու
կէսը արդիւնաբերական և մտաւոր զարգացումը և վըս-

տահ մտածողների շարքը առանձին կերպով չթուլաց-
րեց Շօտլանդիայում հոգևորականութեան իշխանու-
թիւնը և ժողովրդի պահպանողականութիւնը կրօնա-
կան խնդիրներում: Այս զարմանալի անբնականու-
թեան լուսարանութեան նուիրուած կլինեն հետեւալ
գլուխները:

Ե

Շօտլանդիայի XVII-րդ դարու մտաւոր զարգացման ուսում-
նասիրութիւնը:—Աստուածաբանական ուղղութեան տիրապետու-
թիւնը և հոգևորականութեան դիւային պահանջները:

Այն պատճառների ուսումնասիրութիւնը, որոնք
Շօտլանդիայում ստեղծեցին մի կողմից քաղաքական
ազատամտութեան զարմանալի միաւորում կրօնական
սարկուլթեան հետ և միւս կողմից սկեպտիկ զրակա-
նութեան անզօրութիւնը արմատացած սնտոխապաշտու-
թեան դէմ, կգրաւեն այս հատորի վերջին երկու գլուխ-
ների: Այս գլխի մէջ մենք մատնանիշ կանենք միմիայն
առաջին անբնականութեան պատճառները: Նախընթաց
գլուխներում բաւական մանրամասն կերպով արձանա-
գրուած էին մի շարք քաղաքական անցքեր, որոնք հո-
գևորականութեան և ժողովրդի մէջ սերտ կապ ստեղ-
ծեցին և նրանց ընդհանուր ոյժերը ուղղեցին դէպի
բարձրագոյն իշխանութիւնը, որը կամ բոլորովին ար-
համարում էր եկեղեցին և կամ հալածում նրան: Մենք
տեսանք, որ XVI-րդ դարու վերջը հոգևորականութիւնը
ապաստանարան էր փնտրում ժողովրդի մէջ, իսկ XVII
դարու առաջին կիսին նա արդէն կառավարում էր

ժողովուրդը և այն ամենամասնավոր կերպով խրատու-
սելով տգիտութիւնը և յետ պահելով մտաւոր զար-
գացումը: Հոգևորականութեան կողմը բարձր դասա-
կարգերի հետ սկսուեց բարենորոգութիւնից անմիջա-
պէս յետոյ և շարունակուեց էր մինչև եպիսկոպոսու-
թեան վերջնալը 1638 թուին: Այս երկար ժամանա-
կամիջոցին հոգևորականութիւնը նոյնքան եկեղեցու
պաշտպան էր հանդիսանում, որքան և ժողովրդի ազա-
տութեան կողմնակից: Այս բանը բնականաբար հաս-
տատում էր նորա ժողովրդի վրայ ունեցած ազդեցու-
թիւնը, որը սովորել էր հայրենասիրութիւնը միացնել
եկեղեցու սիրոյ հետ: 1650 թուին Կրօմվէյը
ներս խուժեց Շօտլանդիա և հպատակեցնելով ժողովուր-
դը, սկսեց ճնշել հոգևորականութիւնը, որը գլխաւոր
արգելաւիժն էր նրանց նուաճողական ձգտումների:
Բայց հոգևորականութիւնը դիմացաւ նրա ճնշումին,
որովհետև կանգնած էր ամուր հողի վրայ և շարունա-
կում էր զրգուել ժողովրդի եռանդը: Այսպիսով ժողո-
վուրդը սերտ կապուած էր իւր հոգևոր պաշտպաննե-
րի հետ: Իսկ վերջինները բոլոր քաղաքական դէպքերի
և հասարակական ու մասնաւոր երևոյթների վրայ
կռապաշտութեան և սնտիրապաշտութեան կնիքն էին
դրոշմում: Կարլոս I-ի դէմ պատերազմը աւելի կրօնա-
կան էր, քան քաղաքական: Շօտլանդացիք պաշտպա-
նում էին իրենց ազատութիւնը և միևնոյն ժամանակ
աշխատում էին թուլացնել կռապաշտ արքային և կռա-
պաշտ անգլիական եկեղեցին: Անգլիացիների հետ միա-
նալով ընդհանուր ճնշողի դէմ, նրանք պահանջում
էին հիմնել կրօնական դաշնակցութիւն, իսկ անգլիա-
ցիք, դեկավարուելով պարզ աշխարհիկ եզրակացու-
թիւններով, սահմանափակում էին քաղաքացիական
միաբանութեամբ: Շօտլանդացիք համոզուած էին, որ

պատերազմը աստժու անմիջական հովանաւորութեան
տակ է գտնուում և կատարուում է հրաշքներով: Բայց
որովհետև ժողովուրդների և հոգևորականութեան միա-
ցեալ գործունէութիւնը շարունակուում էր XVII-րդ դարու
ընթացքում, քարոզիչները կարողացան ձեռք բերել
անագին ազդեցութիւն և յետ պահել մտաւոր զարգա-
ցումը համարեա մի ամբողջ դար: Ահա կարճ բնորո-
շումը այն ժամանակի քարոզչական գործունէութեան:
Քարոզներ կարողացուում էին անընդհատ բոլոր եկեղե-
ցիներում, ամեն մի քարոզիչ աշխատում էր խօսել
որքան կարելի է ուժեղ կերպով և որչափ կարելի է
շատ—մինչև ոյժերի սպառումը: Մի քանի եկեղեցիներ
ընդ հանդիսաւոր օրերը փոխփոխ խօսում էր մի
քանի քարոզիչ, իսկ մի մայրաքաղաքի եկեղեցում
շաբաթական երեսուն քարոզ էր խօսուում. ինչ վերա-
բերում է քարոզիչների դէպի ժողովուրդը ունեցած
վերաբերմունքին, այդ պարզում է հետևեալ փաս-
տերից.—«Ամեն մի ծխից հոգևորականութիւնը ըն-
տրում էր մի քանի վստահելի անձ, որոնք կազ-
մում էին «եկեղեցական ժողով», որ իսկապէս ծխական
դատաստանատուն էր: Այս ժողովները իւրացրել
էին անհնազանդ ծխերին սեպհականութիւնից
զրկելով ու համայնքից հեռացնելով պատժելու իրա-
ւունքը: Դատաստանատների գլուխ էին անցել, իբրև
լուսաւոր դատաւորներ, քարոզիչները, որոնց միջո-
ցով հոգևոր բռնակալութիւնը մուտ էր գործում
մասնաւոր, ընտանեկան և հասարակական կեանքը:
Յատուկ հսկողներն ու լրտեսները հսկում էին, որ բո-
լոր ծխականները քարոզ լսէին: Քարոզի անունը իբրև
սուրբ, ոչ պէտք է արտասանուէր և ոչ մամուլի մէջ
երևար, առանց նիստի թոյլտուութեան: Հոգևորականու-
թիւնը իրաւունք էր իւրացրել որոշել և վճռել մարդ-

կանց ապագայ վիճակը և աստուածային պատիժ էր հայցում թերահաւատների և ծուխի անպատկառ անդամների վրայ: Նոյն ժամանակ նրանք տարածում էին աներեւակայելի վայրենի առասպելներ պատիժների մասին, որ կրում էին զանազան անօրէններ: Այսպէս օրինակ, մի կաթողիկ, որ հակաճառում էր քարոզիչ Ջոն Վէլլին, մեռաւ անակնկալ մահով. մի ջէնտլմեն, որ ծաղրել էր Թոմաս Հօնի անմիտ քարոզը, հիւանդացաւ և մեռաւ նոյնպէս անակնկալ. մի հարբածի լեզուն պապանձուեց, որովհետեւ նա լեզուն հանեց քարոզչին, որ սովորութիւն ունէր քարոզի ժամանակ լեզու հանել. քահանային հայհոյող մի կնոջ լեզուն և շնորհը ուռան, եկեղեցուց դուրս գալով քարոզ խանգարող երեք ջէնտլմէն մեռան բռնի մահով. քահանային ծաղրող երիտասարդ աղջիկը ջրահեղձ եղաւ: Քահանաների ասելով, մի քանի դէպքերում հոգևորականութեան վրէժը տարածւում էր և անմեղ ժառանգութեան վրայ: Քահանային մեղադրող կամ նրա դէմ քաղաքացիական դատ սկսողը իւր վրայ էր կանչում երկնքի պատիժը: Այս տարօրինակ պատմութիւններով ամրապնդւում էր քահանայական կոչման անսահման սրբութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը և հպարտութիւնը անսահման էր: Նրանք իրանց յայտարարում էին աստծու պատգամաբերներ, հրեշտակներ, մեղսական ճանապարհից հեռացնող յուշկապարիկներ, աստուածային պատենի մէջ ընտրած նիզակներ, աստղեր և այլն: Քարոզչի մահուան ուղեկցում էին հրաշքներ: Որպէս զի ժողովրդի մէջ ամրապնդեն կրօնական սնտոխապաշտ տրամադրութիւնը, որ այնպէս նպաստում էր հոգևորականութեան նպատակներին, քարոզիչները շարունակ սարսափեցնում էին ժողովուրդը չար ոգիների և հանդերձեալ կեանքի տանջանքների մասին զարհուրելի պատմութիւններով:

րով: Նրանք սովորցնում էին, որ չար ոգիները սատանային գլուխ առած, խառնւում են երկրի վրայ և օդում, երևում են և թափանցում ամենուրէք, ուր միայն կարելի է վախ հասցնել և անասելի խորամանկութեամբ աշխատում են տիրել քրիստոնեաների հոգուն: Այս պատմութիւնները ժողովրդին հասցնում էին մինչև անմտութիւն: Ծօտլանդացուն ամեն տեղ հալածում էին անոնցի պատկերներ և չնչին ձայնը հասցնում էր նրանց սարսափի: Աւելի սոսկալի էին դժոխային տանջանքների մասին պատմութիւնները, որոնք ոգիների մասին պատմութիւնների հետ միասին զրկում էին մարդուն երկրային կեանքի երջանկութեան և հանդերձեալ կեանքում փրկութիւն գտնելու յոյսից: Բայց հոգևորականութիւնը չսահմանափակուեց այս սոսկալի պատկերներով և ղիտմամբ ժողովրդին ներշնչում էր աստուածութեան մասին այլանդակ հասկացողութիւն, իբրև մի վրիժառու էակի, խորամանկ, արիւնարբու և ամեն միջոց փնտրող մարդկութեան վախելու համար:—Այս մտայլ քարոզների ազդեցութեան տակ մարդու ամենաազնիւ զգացումները խեղդւում էին սնտոխապաշտ երկիւղից և ամեն տեսակ անբարեյաջող բընական երևոյթներ և Ֆիզիքական ցաւեր վերագրւում էին գերբնական միջամտութեան: Գիսաստղեր, երկրաշարժներ, սով, վարակիչ հիւանդութիւններ, պատեմազմներ, կենդանիների մահ, անբերրիութիւն, ցուրտ ձմեռներ և այլն ընդունւում էին իբրև արտայայտութիւն աստուածային դայրոյթի: Աստիճանաբար հոգևորականութիւնը ստեղծեց բարոյականութեան օրէնսգիրք, որը տնօրինում էր կեանքի չնչին յարաբերութիւնները: Մարդու բնական հակումները դէպի բաւարարութիւն, զբաղմունք և ուրախութիւն համարւում էին մեղսական: Հեղաբարոյ մարդը չպէտք է հրճուէր բնու-

Թեան գեղեցիկ տեսարաններով, որոնք, շօտլանդական հոգևորականութեան ուսումով, մարդկային մեղանշականութեան շնորհիւ անընդհատ այլասերուում էր. միևնոյն ժամանակ քարոզում էին, որ մեղանշական տեսականութեան զգացողութիւնը 52 հիւանդութիւնների է ենթարկուած Բանաստեղծութիւնը համարուում էր ծանր մեղք. երաժշտութիւնը արգելուում էր մինչև անգամ պսակի ժամանակ, պարերը արգելուած էին Ընդհանուր ժողովի մի էգիկտով: Չունևորների պսակադրութեան հանդէսներին արգելուած էր ամեն տեսակ ուրախութիւն, իսկ հարուստների պսակադրութեան առհասարակ ներկայ էր մի որևէ քահանայ, որը որոշում էր ծախսի ամենամեծ քանակը, որպէս զի հանդէսը շատ շքեղ չլինէր: Յանցանք էր համարուում շօտլանդացու համար կաթոլիկ երկիր գնալ կամ կաթոլիկ ընդունել շօտլանդացու հիւրանոց: Առհասարակ սահմանուած էին անվերջ շարք յուզիչ արգելքներ, որոնք մասսայի մէջ առաջ էին բերում անբնական և կոպիտ ճգնաւորական կեանք, որը մարդու կեանքը դարձրեց խիստ, մռայլ և անմխիթար: Ահա այսպիսի սոսկալի եղանակով էր ճնշած և այլանդակած շօտլանդացիների ազգային բնոյթը XVll-րդ դարում: Ճգնաւորական կեանքի հին ուսուցումները և ինքնատէնչացման թէօրիաները չէին քնստում մարդկութեան այն պատճառով, որ մի կողմից փիլիսոփաները չկարողացան մարդկանց ինքնաճանաչութեան տիրապետել իսկ միւս կողմից—իշխանութիւն, ոյժ չունէին: Միշտ մի ուղղութեամբ գործող և յաճախ այս երկու արհեստները միացնող գրասենեակային աստուածաբաններն ու վարդապետողները, ոչ թէ միայն մարդկային երջանկութեան արենարբու թշնամիներն էին, այլ և գործում էին շատ մեծ աջողութեամբ: Այս մարդիկ չէին հասկանում, որ մարդկային պահանջների և ցան-

կութիւնների բաւարարումը պայմանաւորում է նրա զարգացումը. որ ինքնաբաւարարութեան օրինական և անհրաժեշտ սահմանը պարունակուում է իրեն և ուրիշին վնաս չհասցնելու մէջ:—Բոլոր ասածներին անհրաժեշտ է աւելացնել, որ ոչ մի հոգևորականութիւն բացի իսպանականից, չի կարող համեմատուել շօտլանդականի հետ մարդու ֆիզիքական և մտաւոր բնոյթի սիստեմատիկ ճնշման գործի մէջ: Իսպանական հաւատաքնութիւնը, շօտլանդական հոգևորականութեան նման, աչքի էր ընկնում անհամբերողութեամբ և անգթութեամբ, սպանում էր մարդու լաւագոյն կողմերը և հալածում էր կրօնական ազատութեան ամեն տեսակ արտայայտութիւնը: Բայց նրանք տարբերում էին մի բանում. շօտլանդական եկեղեցին աղատամիտ էր քաբանում. շօտլանդական եկեղեցին աղատամիտ էր քաղաքական գործունէութեան մէջ, իսկ իսպանականը ամեն բանում պահպանում էր իւր ստրուկ բնոյթը:

9

Շօտլանդիայի XVIII-րդ դարու մտաւոր զարգացման ուսումնասիրութիւնը.—Արտածական (դեդուկտիւոն) եղանակի տիրապետութիւնը.—Հիւստէսօնի, Ադամ Սմիտի, Իւմի, Ռէյդի և Բլէկի փիլիսոփայութիւնը:—Բնադիտութեան առաջադիմութիւնը.—Անսփիլիսոփայութիւնը:—Ռատտի, Կօլլէնի, Ջօն Հոնտէրի և ուրիշների գործերը:—XVIII-րդ դարու արտածական գրականութիւնը չէր կարող ծերը:—XVIII-րդ դարու արտածական գրականութիւնը և անհամբերողութիւնը Շօտլանդիայում:

XVIII-րդ դարում սկսուած Շօտլանդիայի մտաւոր զարգացումը մի հակաշարժում էր արմատացած աստուածաբանական ուղղութեան դէմ: Քաղաքական բըռ-

նակալութեան դէմ կուռում վարժուող և XVII-րդ դարում գործնական նպատակներ ղիմող շօտլանդացիներին մտաւոր ընդունակութիւնները XVIII-րդ դարում առաջ բերին յանդուգն գրականութիւն, որը ձգտում էր թուլացնել եկեղեցական բռնակալութեան հիմքերը: Բայց 'ի դժբաղդութիւն Շօտլանդիայի, այս նոր ուղղութեան շրջանում առանձին խնդիրները վճուռում էին շատ անյարմար միջոցներով: Համարեա բոլոր երկրներում մակաձական կամ մասնաւոր փաստերից ընդհանուր սկզբունքների ղիմող եղանակի աջողութիւնը գլխաւոր նեցուկն էր հոգևորականութեան արտածական եղանակով կամ ընդհանուրից մասնաւորի ղիմող միջոցների վրայ հիմնուած աւանդական հասկացողութիւնների և վարդապետութիւնների դէմ մտաւոր շարժման: Ֆրանսիայի պատմութեան մէջ հեշտ է նրկատել, թէ ինչպէս XVIII-րդ դարում մակաձական եղանակի ուժեղանալով պատրաստուած էր Հալլիկան եկեղեցու անկումը: Անգլիայում մակաձական եղանակի վրայ հիմնուած Բէկոնի փիլիսոփայութիւնը առաջ բերեց այն շարժումը, որի շնորհիւ խորտակուած էր անգլիական եկեղեցին Կարլոս I-ի ժամանակ: Իսկ թէ որքան շոշափելի էին այս շարժման մէջ մակաձական եղանակի աջողութիւնները, երևում է այն բանից, որ հոգևորականութիւնը Պալի և նրա հետևողների միջոցով մի քանի անաջող փորձեր արեց այս եղանակը գործադրել իւր աստուածաբանական հայեացքների համար: Շօտլանդական գրականութեան անզօրութիւնը արմատացած սնտիապաշտութեան դէմ կուռում բացատրում է հենց նրանով, որ նա իւրացրեց արտածական եղանակը, որը յատուկ էր տիրապետող աստուածաբանական սիստէմին: Մեզ արդէն յայտնի է թէ որքան հզօր էր հոգևոր հեղինակաւորութեան

ազդեցութիւնը մասնաւոր և հասարակական կեանքի բոլոր ճիւղերում: Բացի Նեպիլից, համարեա բոլոր աւելի աչքի ընկնող մտածողները պատկանում էին հոգևոր դասին: Հոգևորականութիւնը կառավարում էր ժողովուրդը և զարգացնում նրան իւր քարոզներով և իւր բանակուային գրուածքներով, որոնք կազմում էին արտածական եղանակով: Ամբողջ աստուածաբանական համակարգութիւնը հիմնուած էր վերացական սկզբունքների վրայ, որոնք համարում էին աստուածային յայտնութեան արդիւնք, որ ոչ ստուգուելի կարող էին և ոչ վէճի առարկայ դառնալ: Եթէ սրան աւելացնենք, որ ժողովրդի ցածր և բարձր զարգացումը, համարաբաններն ու դպրոցները—ինչպէս և աւանդման եղանակները գտնուում էին հոգևորականութեան անմիջական իրաւասութեան տակ, կպարզուի, որ արտածական եղանակը պէտք է տիրապետող նշանակութիւն ստանար: Եւ իրօք մինչև անգամ նոր փիլիսոփայութիւնը չկարողացաւ Շօտլանդիայում ազատուել այդ եղանակից: Անկասկած և Անգլիայում և Ֆրանսիայում XIX-րդ դարում մենք նկատում ենք փոքր շեղում դէպի արտածական եղանակը. բայց այդ արտայայտուեց պիտեղ միայն այն ժամանակ, երբ գիտութիւնը շատ եզրակացութիւնների հկաւ, որոնք կարող էին ծառայել իբրև նիւթ արտածութեան: Իսկ Շօտլանդիայում արտածական եղանակը երբէք չի դադարել տիրապետելուց: Այս գլխում մենք կընենք այդ եղանակի արտայայտութիւնը գիտութիւնների զանազան ճիւղերում, որոնք Շօտլանդիայում զարգացան XVIII-րդ դարու ընթացքում: Աշխարհիկ փիլիսոփայութեան հիմնադիրը Շօտլանդիայում անվիճելի Ֆրանսիս Յիւտչեսօնն է: Շօտլանդացիները նա առաջինը յանդգնեց բարոյականութեան համակարգութիւն ստեղծել պարզ աշխարհիկ բնագան-

ցական սկզբունքների վրայ: Հաւատարով աստուածա-
յին յայտնութեան, բայց և այնպէս նա սրտ հետ դա-
սում էր «բնութեան օրէնքները» կամ կեանքի այնպի-
սի կանոններ, որոնք կարող են ընդհանրացած լինել
մարդկային բանականութեամբ: Աստուածաբանական
վարդապետութիւնների հակառակ նա բանականու-
թեան վերագրում էր այնպիսի խնդիրներ լուծելու
ընդունակութիւն, որոնք մարդու համար անլուծելի
էին համարուում: Այս սկզբունքով ղեկավարուելով
Հիւտչեսոնը անձնական կարծիքի ազատութեան ամե-
նաեռանդուն պաշտպանն է հանդիսանում: Նոյնպէս
վստահ կերպով էր բողոքում նա մուսլ զրկողական
կեանքի դէմ, որը քարոզում էր հոգևորականութեան
կողմից: Նա պնդում էր, որ մարդու բազմակողմանի
դարգացման համար անհրաժեշտ է գեղեցկին երկը-
պագելը և առանձին մանրամասն կերպով հետախու-
զում էր գեղեցկի մասին մեր ունեցած մտապատկերի
ծագումը: Նա ապացուցանում էր, որ անհրաժեշտ է
յարգել գեղեցիկ արուեստները ոչ միայն այն պատճա-
ռով, որ նրանք դուրեկան են, այլ և նրա համար, որ
նրանք օգտակար են: Նա առաջինը պաշտպանեց ձրգ-
տումը դէպի հարստութիւն և ապացուցանում էր, որ
մեր պահանջների բաւարարութիւնը կարող է գոյու-
թիւն ունենալ բարձրագոյն առաքինութեան հետ միա-
ժամանակ: Մի խօսքով նա եռանդուն կերպով պաշտ-
պանում էր բնութիւնը և մարդկային իրաւունքները,
որոնք հոգևորականութեան կողմից ներկայացուում էին
ամենակեղտոտ և յանցաւոր ձևով.—Այս ուսումնասի-
րութեան համար առանձին հետաքրքրութիւն է ներ-
կայացնում այն եղանակը, որով օգտուում է Հիւտչեսոնը
իւր փիլիսոփայութեան մէջ: Նախ և առաջ անհրաժեշտ
է նկատել, որ բարոյական փիլիսոփայութեան մէջ,

ինչպէս և գիտութեան ամբողջ շրջանում, որը դեռ չի
հասել գիտութեան աստիճանի, գործածելի են երկու
եղանակ, որոնք ուսումնասիրողներին հասցնում են
տարբեր եզրակացութիւնների: Օրինակ աստղաբաշխու-
թեան մէջ, որը գիտութիւն է, կարելի է մաթեմատի-
կական եղանակով հաշուել մարմինների շարժումն ու
շեղումը և ապա ստուգել և պնդել ստացած եզրակա-
ցութիւնները մակաձական միջոցով, այն է հեռադիտա-
կի օգնութեամբ գիտելով: Իսկ քիմիայի մէջ, որը դեռ
գիտութիւն չի համարուում, մենք չենք կարող նախա-
տեսել, ինչ արդիւնք կստացուի երկու կամ մի քանի
տարրերի միաւորումից. այսինքն մենք չենք կարող
արտածական եղանակով գալ այն եզրակացութեան, որը
կարելի է ստանալ միմիայն մակաձական եղանակով:
Երկու եղանակների նոյն անհամաձայնութիւնը նկատ-
ւում է և բարոյական փիլիսոփայութիւնը ուսումնասի-
րելու մէջ: Իւր շիտայի ուրիշ ներկայացուցիչները
ման Հիւտչեսոնը թշնամաբար էր վերաբերում մակա-
ձական եղանակին՝ որի միջոցով խորտակուում էին
հիմնական համոզմունքները: Նա պնդում էր, որ բարո-
յական զգացումը և նրա գործած ազդեցութիւնը տար-
րախաւոզութեան չեն կարող ենթարկուած լինել: Նա
համոզուած էր, որ առանց որևէ անցած կամ ներկայ
փորձի օգնութեան կարելի է մի քանի à priori սկզբ-
բունքների հիման վրայ ամբողջ մարդկային կեանքի
թէօրիա ստեղծել:

Ուրիշ մեծ մտածողը, որը փորձեց գիտութեան
հիմքի վրայ առանց կրօնի օգնութեան մարդկային
գործունէութեան ընդհանուր սկզբունքները ստեղծել,
Ադամ Սմիտն էր: Սա 1759 և 1776 թուերին հրատա-
րակեց իւր երկու գործերը «բարոյական զգացումների
թէօրիա» և «ցեղերի հարստութիւնը» խորագրով: Առա-

Ղին գրուածքի մէջ նա ուսումնասիրում է մարդկային բնութեան համակրական, իսկ երկրորդում—նրա եսասիրական կողմը: Բայց որովհետեւ այս տարրերի բաղմակողմանի ուսումնասիրութիւնը հնարաւոր կլինէր միայն նիւթի առատութեան ժամանակ, որի կուտակումի համար անհրաժեշտ կլինէր մի քանի դար, Ադամ Սմիտը պէտք է հրաժարուէր մակաձական եղանակից և ընդունէր արտաձականը: Բայց նա յաջողութեամբ օգտուեց և մի այլ ձևով, որ պարունակում էր հետեւեալում.—եթէ ներկայ առարկան մակաձութեան չի ենթարկուում, անբաժանելի փաստերը կարելի է մտաւոր կերպով բաժանել և դատել մի շարք երևոյթիների հիման վրայ, որոնք իրական և անկախ գոյութիւն չունին. Բայց յատուկ են մտածողի մտքին: Այս եղանակը առանձին աջող կերպով գործածուում է երկրաչափութեան մէջ: Օրինակ՝ ամեն մի գիծ, խիստ դատելով, ունի երկու չափ՝ երկայնութիւն և լայնութիւն: Իսկ երկրաչափը, իւր խնդիրը թեթևացնելու համար, գիտական-արհեստական ձևով բաց է թողնում այս չափերից մինը և պնդում է, որ գիծը ունի միմեայն երկայնութիւն: Մինչդեռ տուած օրինակում ճշմարտութիւնից շեղումը այնքան չնչին է, որ չի ազդում երկրաչափական եզրափակութիւնների ճշտութեան վրայ: Ճիշտ նոյնպէս քաղաքական տնտեսութեան մէջ հետախուզողը բոլոր օրէնքները և կիսնքի յարաբերութիւնները հետեւեցնում է միմիայն շահախնդրութեան սկզբունքից և իւր խնդիրը թեթևացնելու համար մի կողմն է թողնում մարդկային գործունէութեան բոլոր բարոյական շարժառիթները: Չնայելով այս բանի, քաղաքա-տնտեսական թէօրիաները հաստատուած են գիտական եղանակով, թէպէտ և կարող են մասնաւոր դէպքերում մերժուած կամ փոփոխուած լինել:—Ադամ

Սմիտը օգտուում էր արտաձական եղանակի այս առանձին ձևով խիստ հետևողութեամբ: Իւր «բարոյական զգացումների թէօրիայի» մէջ նա ամբողջ մարդկային գործունէութիւնը առաջ էր բերում բացառապէս կարեկցութեան սկզբունքից և բոլորովին արհամարհում էր մարդու շահախնդիր կողմը: Իսկ «Յեղերի հարստութեան» մէջ, նա մարդկային ամբողջ գործունէութիւնը առաջ է բերում շահախնդրութեան սկզբունքից, բոլորովին արհամարհելով կարեկցութեան սկզբունքը: Առաջին հայեացքով, իհարկէ, այս գրուածքների մէջ նրկատուում է ակներև հակասութիւն. բայց այդ հակասութիւնը անհետանում է եթէ քննենք այդ հեղինակութիւնները ինչպէս մի գործի երկու հատուած, որոնց մէջ մեծ մտածողը փորձում է երկու զանազան և ինքնուրոյն ուղիներով հաստատուն հիմք ստեղծել մարդկային բնոյթի մասին ապագայ գիտութեան համար: Առաջին գործը ստեղծած է կարեկցութեան սկզբունքի վրայ, որ Ադամ Սմիտը մարդկանց փոխադարձ շփման արդիւնք էր համարում: Մարդը իւր գիտութիւնը վերցնում է արտաքին աշխարհից, իրեն ուրիշ մարդկանց դրութեան մէջ գնելով և նրանցից օրինակ առնելով այն ամենում, ինչ նրան թւում է գովելի և արդար: Ընդհանուր սկզբունք որոշելով Ադամ Սմիտը առաջ է գնում և բացատրում է մի շարք հասարակական երևոյթիներ՝ մարդու կարեկցութիւնը դէպի ուրիշի երջանկութիւն կամ աջողութիւն, համակրութեան զգացումի սկզբնաւորութիւնը, փիլիսոփաների դէպի զանազան գաղափարները, որոնք տարբեր փիլիսոփայական սիստեմներ են առաջ բերում, ունեցած հակարկութիւնը, պարզենների, պատիժների ու պատժող օրէնքների սիստեմի գոյութեան պատճառները և վերջապէս, մարդկանց բնութեան տարբերութեան ծագելը:

Այս և նման բոլոր երևոյթները նա բացառապէս քըն-
նում էր իբրև մարդու կարեկցական կողմի հետևանք-
ներ. թէպէտ միևնոյն ժամանակ նա չէր կարող չընդու-
նել, որ կարեկցութեան բաւարարումը մարդուն զուար-
ճութիւն է պատճառում, իսկ ձգտումը դէպի զուար-
ճութիւն բացատրւում է շահախնդրութեամբ: Չնայելով
այս միակողմանիութեան, Ադամ Սմիտը իւր գործի
սահմաններում կատարեց այն ամէնը, ինչ հնարաւոր էր
ճշմարտութեան կարելոյն չափ մօտենալու համար: Իբրև
հակադրութիւն առաջին աշխատութեան, երկրորդը,
ինչպէս ասինք, բացառապէս հիմնուած է շահախնդրու-
թեան սկզբունքի վրայ, որը նա համարում է ամբողջ
մարդկային գործունէութեան գլխաւոր աղբիւրը: Իւր
դատողութիւնները նա առաջ է բերում հետևեալ երկու
դրութիւններից.—1) որ հարստութիւնը աշխատանքի
և ոչ հողի արդիւնք է և 2) որ հարստութեան ընդհա-
նուր գումարը կախումն ունի մասամբ աշխատանքի
որակից և մասամբ աշխատող մարդկանց թուական
յարաբերութիւնից: Այս դրութիւններից առաջ գալով
Ադամ Սմիտը բացատրում է բոլոր հասարակական
երևոյթները միմիայն մարդկային եաստիրութեամբ և
վերացնում է որևէ բարոյական դրդումների աղբեցու-
թիւնը: Մարդիկ ձգտում են իրենց օգտի և այդ բա-
նով ակամայ նպաստում են ուրիշների շահերին: Ադամ
Սմիտի կարծիքով այստեղից հետևում է, որ մարդ-
կային եաստիրութիւնը պէտք է զարգանայ և ոչ յետ
մղուի: Մասնաւորապէս Ադամ Սմիտը ղեկավարուելով
այս սկզբունքով, նախապատրաստեց Մալտուսի նշա-
նաւոր թէօրիան և այնպիսի հետաքրքիր փաստեր բա-
ցատրեց, ինչպէս, օրինակ, անօգտակար դասակար-
գերի մեծ վարձատրութիւնը, կամ հոգևորականութեան
հիւրասիրութիւնը միջին դարերում, որը, նրա կար-

ծիքով, այս դասակարգին ծառայում էր իբրև միջոց
իւր սրբակրօնութիւնը քարոզելու և իշխանութիւնը
զօրեղացնելու համար:

Ադամ Սմիտի ամենաաչքի ընկնող ժամանակա-
կիցն էր Դաւիթ Իւմը, որի քաղաքա-տնտեսական գոր-
ծերը հրատարակուած էին 1752 թուին: Իւմը Սմիտից
շատ աւելի ցածր էր հայեացքների վստահութեան,
մտքի խորութեան և մանաւանդ երևակայութեան ու-
ժեղութեամբ: Այս պատճառով նրա «Անգլիայի պատ-
մութիւնը» գեղարուեստի գեղեցիկ արտադրութեան
նշանաւոր օրինակ է լեզուի գեղեցկութեամբ և ոճի
սահունութեամբ: Բայց այս գրուածքը ցոյց չի տալի
հնդինակի մէջ այն ջերմ կարեկցութիւնը, որը դէպի
իրենք առաջ են բերում XVІI-րդ դարում ինքնագոհ-
կերպով ազատութեան համար մարտնչող համարձակ և
ազնիւ գործիչները: Իւմի ուժեղ, բայց սառը ուղեղը
ըմբռնում էր մեծ շարժման առանձին կողմերն ու
վայրկեանները, բայց անկարող էր ամփոփել դարի
ամբողջ պատկերը: Սրանից անկապ նա ստեղծեց մի
շարք նշանաւոր թէօրիաներ: Առանձին նշանակու-
թիւն ունին նրա պատճառականութեան (причин-
ность) և գաղափարների զուգութեան թէօրիաները: Ա-
ռաջին թէօրիաի հետ նա ստեղծեց հրաշքների թէօ-
րիան, որը մինչև հիմայ ծառայում է իբրև յենակէտ
գիտական այս տեսակի ուսումնասիրութիւնների: Բացի
դրանից Բէնտամի հետ միասին նա մշակեց օգուտի թէ-
օրիան, գործադրելով այդ առանձին անհատի, երբ Բէն-
տամը այդ թէօրիան գործադրում էր ամբողջ հասարա-
կութեան վերաբերմամբ: Վերջապէս ահագին օգուտ բե-
րեց նա ապագայ սերնդին իւր առևտուրի ազատութիւնը
պաշտպանող ինքնուրոյն քաղաքա-տնտեսական թէօ-
րիաներով: Նա ոչնչացրեց տիրող համոզմունքները,

որով առևտրական պետութիւնները իրար համարում էին մրցակիցներ և ապացուցեց առևտուրի ազատ շրջանառութեան անհրաժեշտութիւնը: Առանձնապէս նշանակալից է, որ քաղաքա-տնտեսական գիտութեան այն դրութեան ժամանակ Իւմին յաջողեց բանալ Սմիտի սխալը բէնտայի նշանակութեան մասին և ապացուցանել, որ սա արժէքի արդիւնք է և ոչ բաղադրիչ մասը:—Բայց և այնպէս, չնայելով այս յայտնութիւնների բաւական հաստատութեան, Իւմի մէթօզը պարզ արտածական էր: Նա շատ էր յափշտակուած գաղափարով և փաստերի հետախուզութիւնը վերջին տեղն էր դասում: Մինչև անգամ նա Բէկոնի փիլիսոփայութեան, որը մակածական եղանակի վրայ է հիմնուած, արհամարհանքով էր վերաբերում:—Արտածական մէթօզի նշանաւոր օրինակ է ներկայացնում Իւմի «կրօնի բնական պատմութիւնը»: Այս գործի հիմք են դրած այն սկզբունքները, որոնք մշակել է նա իրեն գիտելով և ապա այս գիտողութիւնների հիման վրայ նա արտածութեան օգնութեամբ ամբողջ սխտեմ է սարքել: Իրեն նպատակ դնելով կրօնական գաղափարների ծագումն ու զարգացումը նկարագրել, նա նախապէս ընդունեց բոլորովին վերացական դրութիւն, որ բազմաստուածութիւնը ամեն տեղ նախընթացում է միաստուածութեան, ինչպէս նախնական մարդկանց վայրենի դրութեան արդիւնք: Այս դրութիւնը ընդունելու համար, սրը ապացուցանում է նոյնպէս և մակածական եղանակով, նա բաւականանում էր այն ապացոյցով, որ բազմաստուածութիւնից միաստուածութեան անցնելը նրա մտքին բնական էր թուում: Ճիշտ նոյնպէս դատելով հին յոյների և հռովմայեցիների կրօնական հայեացքների մասին, նա օգտւում է պարզ վերացական պատճառաբանութեամբ:

Իսկ առհասարակ նա ի նկատի է առնում միմիայն այնպիսի փաստեր, որոնք համապատասխանում են նրա նպատակներին, իսկ միւս փաստերը բոլորովին անտես է թողնում: Դի դէպ, աւելորդ չէ այստեղ մասնանշել Իւմի և Կոզլորտի նոյն խնդրի մասին եզրափակութիւնների տարբերութիւնը: Իւմից աւելի գիտնական Կոզլորտը 80 տարի առաջ, ղեկավարուելով Բէկոնի մէթօզով, որի շկոլայից և ինքը դուրս եկաւ, ընդարձակ գիտութիւն գործ դրեց ապացուցանելու, որ միաստուածութեան հաւատը հին աշխարհում տիրապետող վարդապետութիւն էր: Իսկ Իւմը արտածական եղանակով եկաւ հակառակ բայց հիմնական սկզբունքի: Այս տարբերութիւնը, ինչպէս վերև նկատած էր, բացատրւում է երկու գիտնականներից ուսումնասիրուող առարկայի անբաւարար գիտական բնոյթով:

Վերջապէս Իւմի և Ադամ Սմիտից յետոյ պէտք է քննել շօտլանդական պարզ վերացական մտածողներից աւելի աչքի ընկող—Ռէյդի փիլիսոփայութիւնը: Այս փիլիսոփայի բնոյթի մէջ պարունակւում է մի առանձնայատկութիւն, որից անմասն էին հին մտածողները.— դա վեհերոտութիւնն է, որ համարեա հասնում էր բարոյական վախկոտութեան և արտացոլուեց նրա փիլիսոփայական ուղղութեան վրայ: Նա, առհասարակ, վերացական ճշմարտութիւնը քննում էր այն գործնական հետևանքների տեսակէտից, որ այդ ճշմարտութիւնը առաջ պէտք է բերի և վրդովուում էր ուրիշ փիլիսոփոսների ազատ մտածելակերպի դէմ, որոնք չէին ղեկավարւում այդ դատանշանով (critérium): Նա մերժում էր Իւմի պատճառականութեան թէօրիան նրա համար, որ նրա իրագործումը առաջ կբերէր քրէական օրէնքների գործադրութիւնը: Նա մերժում էր Իւմի պայմանագրութիւնների թէօրիայի բնագանցական հիմ-

քերի մասին դատողութիւնները նրա համար, որ այդ դատողութիւնները պէտք է թուլացնէին մարդկանց մէջ պարտաւորութեան զգացումը: Ռէյդը ճշմարիտ էր համարում միայն այն թէօրիաները, որոնք նպաստում էին հայրենասիրութեան, մեծահոգութեան կամ բարեկամասիրութեան զարգացման ներկայ դարում և անհրաժեշտութեան դէպքում նա մինչև անգամ չէր քաշուում փիլիսոփաների վրայ մեղադրանք բարդել հակակրօնական գաղափարներ տարածելու համար: Ոչ պակաս տարօրինակ և օրիգինալ է հանդիսանում նա երկու մեթօդների ընտրութեան մէջ: Նա աշխատում էր խորտակել Լօկկի, Բերկլիի և Իւմի փիլիսոփայութիւնը, ապացուցանելով արտածական եղանակի անկարողութիւնը, որով վերջինները օգտուում էին: Նրա կարծիքով օրինակ Իւմը իրաւունք չունէր եզրակացութիւններ առաջ բերել կանխածանօթ սկզբունքներից, այլ պէտք է օգտուէր մակաձականութեան միջոցներով: Մինչդեռ իւր իսկ համակարգութեան մէջ Ռէյդը օգտուում է բացառապէս արտածական եղանակով: Պարզ է, որ նա, ըմբռնելով արտածական փիլիսոփայութեան անհիմն լինելը և ձգտելով նրա խորտակման, ինքը չէր կարող հրաժարուել իւր դարու ոգուց:

Վերացական մտածողութեան շրջանից մենք կանցնենք բնագիտութեան շրջանին, ուր, ինչպէս մեզ այժմ կիթուայ, արտածական եղանակը պէտք է գերակշռի մակաձականի: Յայտնի է, ուր անօրգանական աշխարհի ուսումնասիրութեան մէջ տաքութեան օրէնքները ուսումնասէրների առանձին ուշադրութիւնն էին գրաւում, որովհետև այս օրէնքների հետ սերտ կապուած է ոյժի և նիւթի մշտականութեան կամ չոչնչանալու խնդիրը: XVIII-րդ դարու սկզբում շոտլանդական պրոֆէսոր Բլէկը թագնուած ջերմութեան սկզբի թէօրիան ստեղ-

ծեց, որը և հիմք դրեց ոյժի ու նիւթի մշտականութեան ուսման և լոյսի ու տաքութեան նոյնութեան որոշման: Բայց այս թէօրիան չէր կարող մակաձական եղանակով ստեղծուած լինել, որովհետև թագնուած ջերմութեան սկիզբը մեր զգայարաններին անմատչելի է կամ, այլ խօսքերով, ներկայացնում է գերզգայական իր և այդ պատճառով մեծ յայտնութիւնը կարող էր ծնուել միմիայն մտքի մէջ և պարզ վերացական արտածութեան պտուղը լինել: Նոյն վերացական եղանակով Բլէկի հետևող Լէսլին հասաւ լոյսի և տաքութեան նոյնութեան գաղափարի, որը ապագայում հաստատուեց փորձով, և ոյժերի միատարրութեան, որը մերժում է աշխարհի ընդունուած բաժանումը օրգանականի և անօրգանականի. կամ կենդանի և մեռած ոյժ ու նիւթի տարբերութեան գաղափարի: Վերջապէս նոյն արտածական եղանակի օգնութեամբ Հոտտոնը ստեղծեց XVIII-րդ դարու վերջը իւր նշանաւոր երկրաբանական թէօրիան: XVIII դարու երկրորդ կէսում անգլիացիները երկրաբանութեան մէջ օգտուում էին մակաձական, իսկ շոտլանդացիները և գերմանացիները արտածական եղանակով: Անգլիայում մակաձական երկրաբանական ամփոփումներ լրացրեց Վիլիամ Սմիտը և Լօնդօնի մասնագիտական ընկերութիւնը և ապա Լայնելը և Մուրչիսօնը: Գերմանիայում Վէրները հիմնեց այլ երկրաբանական շկոլա, որին պատկանում են նշանաւոր Մօսը, Ռաուսէրը, Փօն-Բուխը և Ալէքսանդր Հումբօլդտը: Յայտնի է, որ ջուրը և կրակը բոլոր երկրաբանական փոփոխութիւնների հիմնական պատճառներն են համարուում: Բայց երկրաբանները չէին հաշուում այս կամ այն գործօնը գերադասելու խնդրում: Վէրները հիմնական երկրաբանական գործօն էր

համարում ջուրը և, նրա թէօրիայի համեմատ, նախնական շրջանում ամբողջ տիեզերքը մի ընդարձակ ծով էր ներկայացնում, որի մէջ սկիզբ առան շարժողութիւնները մրրային լեռները և զանազան շարերը (пласты). ապա ջրերի հասարակ շարժողութիւնը փոխուեց փոթորկալից ալեկոծութեան, որի մէջ սկիզբ առաւ կեանքը և սկսուեց օրգանական կեանք ստեղծուել: Հօտտոնը, ընդհակառակը, իբրև հիմնական գործօն ընդունում էր կրակը և հիմնուում էր Բլէկի ստեղծած թէօրիայի տաքութեան օրէնքների վրայ:—Երկու գիտնականներն էլ—Վէրներն ու Հօտտոնը—իրենց սիստեմները հիմնեցին ընդհանուր կանխածանօթ սկզբունքների վրայ և բոլորովին հրաժարուում էին բնութեան մակաձական ուսումնասիրութիւնից: Առաջինը աւելորդ էր համարում ծանօթանալ շարերի դասաւորութեան հետ զանազան երկրներում, իսկ երկրորդը, խօսելով հրաբլխային երևոյթների մասին, երբէք ինքը չէր տեսել գործող հրաբուլխ:—Անօրգանական աշխարհում կատարած յայտնագործութիւնների տեսութիւնը վերջացնելով, մենք պէտք է յիշատակենք շոգեշարժ մեքենայի հանճարաւոր հնարող Ուատտի ջրի բաղադրութեան մասին արած յայտնագործութիւնը: Այս գիւտի պատիւը տալիս են անգլիացի Կաւէնդիշին, բայց իսկապէս այս երկու գիտնականները եկան նոյն եզրակացութեան տարբեր եղանակներով:—առաջինը արտածութեան օգնութեամբ Բլէկի թագնուած ջերմութեան սկզբի օրէնքից առաջ գալով, իսկ երկրորդը աստիճանաբար մակաձութեան միջոցով:

Օրգանական կեանքը ուսումնասիրելում արտածական եղանակը Ծօտլանդիայում նոյն դերն էր կատարում, ինչպիսին որ անօրգանական աշխարհն ուսումնասիրելում: Այս բանին ապացոյց են Կօլլէնի և Զօն

Հոնտէրի ախտաբանութեան մասին նշանաւոր գործերը: Այստեղ նախ և առաջ պէտք է նկատել, որ հիւանդութեան օրէնքների հետախուզութիւնը արմատապէս տարբերում է հիւանդութիւններ բժշկելու արուեստից, որ ախտաբան-փիլիսոփան տարբերում է արհեստով պարապող բժշկից նոյնպէս, ինչպէս իրաւաբան—տեսական մարդը արհեստով պարապող իրաւաբանից, ինչպէս քաղաքատնտեսագէտը պետական մարդուց, ինչպէս օրէնքներ ընդգծող ուսեալ հողագործը այդ օրէնքները գործադրող մարդուց և այլն: Այսպիսով ախտաբանութիւնը պարզ թէօրէտիկ բնոյթ է կրում, սրա օրէնքները կարելի է ըմբռնել վերացականութեան եղանակով: Իսկապէս Կօլլէնը մասամբ օգտուում էր վերը բացատրուած Ադամ Սմիտի եղանակով, որ պարունակում էր խնդիրը թեթևացնելում՝ տրամաբանական եզրափակութեան որոշումը խանգարող ապացոյցները վերացնելով: Կօլլէնը իրեն նպատակ դրեց ամփոփել հիւանդութեան երևոյթները, ինչպէս նրանք ներկայանում են մարդու օրգանիզմի մէջ: Ընդունելով որ մարդու մարմինը բաղկացած է կարծր և հեղուկ նիւթերից, նա այնուամենայնիւ իւր բոլոր դատողութիւնները հիմնեց բացառապէս կարծր նիւթերի օրէնքների վրայ, իսկ հեղուկ նիւթերը նա հիւանդութեան կողմնակի պատճառների վերջին տեղը դասեց: Բոլորովին Սմիտի եղանակին հետևելով, Կօլլէնը պէտք է կարծր նիւթերի թէօրիայի հետ միասին էլի անկապ թէօրիայ ստեղծէր հեղուկ նիւթերի մասին՝ բայց նա այդ չարեց, որովհետև այս աշխատանքը նրա ուժերից բարձր էր: Նրա աշխատութեան մեծ ծառայութիւնը կայանում էր հէնց նրանում, որ նա փոխեց ախտաբանական աշխատութիւնների ուղղութիւնը, որոնց մէջ հետազոտողները գերադրական նշանակու-

և իրենց հայրենիքին Եւրոպայի քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ տուին բարձր տեղ: Բայց երկու գրականութիւններն էլ մի ընդհանուր յատկութիւն ունէին: Այս յատկութեան մէջ պէտք է փնտրել XVIII-րդ դարու վստահ և հանճարեղ գրականութեան՝ շօտլանդացիներին ազգային-աստուածաբանական ոգու վրայ ունեցած թոյլ ազդեցութեան պատճառը: Արտածական եղանակը կամ ընդհանուր սկզբունքներից կամ գաղափարներից առաջ եկած դատողութիւնը գիտութեան եղրակացութիւնները անմատչելի է դարձնում մասսային. իսկ ընդհակառակը, մակածութեան իբրև նիւթ ծառայող շօշափելի փաստերը մատչելի են ամենահասարակ մտքին: Ահա թէ ինչու մակածական փիլիսոփայութեան հրապարակ գալը զուգադիպում է հասարակական ոգու արթնանալուն, սկեպտիկ և դէմոկրատ շարժման: Սրան ապացոյց մենք գտնում ենք և Անգլիայում և Փրանսիայում, մինչդեռ մինչև յունական, գերմանական և շօտլանդական գրականութիւնները իրենց մեթօդի շնորհիւ սահմանափակում էին փոքր մտածող շրջաններում և անկիրթ մասսային անմատչելի էին: Բաւական է ասել, որ բացի Ադամ Սմիտի «Յեզերի հարստութիւնը» դեմոկրատ ստեղծագործութիւնից, որը կարդացուած էր տասնեակ հազար մարդկանցից, հազիւ թէ որևէ ուրիշ շօտլանդական հեղինակութիւն օգտուում էր մեծ ժողովրդականութեամբ:— Իսկ թէ սնտոիապաշտութեան տիրապետութիւնը որքան կարողացաւ պահպանուել մտաւոր զարգացման դէմ, հեշտ է քննել հասարակական կարծիքով ճնշուած շօտլանդացիների բնոյթի, մտածելակերպի և նախապաշարումների հիման վրայ:

Ահա մի ապշեցնող փաստ, որը ամեն տեսակ պատճառաբանութիւններից աւելի պերճախօս է: 1853 թուին Եւրոպայի զանազան մասերում համաճարակող

հնդախտը յաճախեց և Շօտլանդիան, որը ներկայացնում էր ամեն տեսակ յարմարութիւն համաճարակ հիւանդութեան զարգացման համար, որովհետև այնտեղ ժողովուրդը վատ էր սննդուում, շատ անմաքուր էր պահում իրեն և ապրում էր անմաքուր և խոնաւ բնակարաններում: Թւում էր, որ համաճարակ հիւանդութեան երևալու պատճառով տեղական իշխանութիւնը և ժողովուրդը շուտափոյթ կերպով պէտք է դիմէին առողջապահութեան այն միջոցներին, որոնք յայտնի են ամեն խելամիտ մարդու: Փոխաբէնը հոգեւորականութիւնը ենթադրում էր հասարակական պահք սահմանել, որը, ժողովրդի վատ սննդուելու ժամանակ, միայն կնպաստէր մեծաքանակ մարդկանց վերջնական ուժասպառութեան և համաճարակի ազդեցութեան ուժեղանալուն: Բայց նա չկարողացաւ իւր իշխանութեամբ պահք սահմանել և այս խնդիրը մի քաղաքավարի, բայց հոգևոր պիտոյքները չկատարելու համար թագնուած կշտամբանք պարունակող մի նամակով դրուած էր վճռելու կառավարութեան առաջ: Շօտլանդացիք այս նամակին վերաբերուեցին համակրանքով և թւում էր, որ այս անգամ կառավարութիւնը այնքան զգոյշ կգործի, որ չվիրաւորէ նրանց ազգային ինքնասիրութիւնը: Բայց լօրդ Պալմերստոնը վճռեց աւելի շուտով վիրաւորել շօտլանդական ցեղը և հոգևորականութիւնը, քան վտանգաւոր միջոց գործ դնել և էղիւնբուրդի երիցականութեան նամակ ուղարկեց, որով խորհուրդ էր տալիս անմիջապէս քաղաքները խտանանել: Այս փաստը պերճախօս կերպով բնորոշում է մի կողմից շօտլանդացիների մտաւոր աղքատութիւնը, իսկ միւս կողմից այն վստահութիւնը, որով պետական մարդը մեր ժամանակ կարող է վճռել տիրող սնտոիապաշտութեան ընդդիմադրել:

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՈՒՂՂԵԼԻՔՆԵՐ

Երես	տող	տպուած է	պէտք է լինի
Ա	3 վ.	ծնուել է	ծնուել է 1821 թուին
17	11 վ.	անուամ Նեղոս	անուամ: Նեղոսի
18	15 ն.	են	է
33	14 ն.	խտացումը	զգացումը
42	6 ն.	դուռը	դասը
56	9 ն.	աղաւաղումների	աղաւաղումներ
65	6 ն.	խերոմատների	խերոմատների
66	2 վ.	երկրի	երկի
»	15 ն.	զրակայութիւնը	ջրակայութիւնը
70	14 ն.	առաջիկայ	առաջ եկան
75	3 ն.	զարգացման	զարգացման և
76	6 ն.	միտինգներ	միտինգների դէմ
78	5 ն.	երեք ժամանակակից դարերի	ժամանակակից դարի երեք
83	1 վ.	հարցի հետ էր մղուում	հարցը յետ էին մղում
90	6 ն.	պրինցեսուհու	պրինցեսուհու հետ
92	12 ն.	բաւականացնում էր	բաւականանում էր
»	1 ն.	այս	որ այս
94	7 ն.	մինչև	մինչդեռ
»	2 ն.	զարգացում	զարգացում
96	17 ն.	կայսրութեան	կայսրութեան անկումից
»	8 ն.	տարրի	տարրի կռիւը
103	16 ն.	չէր	էր

